АЗӘРБАЈҸАН
[illegible]
МӘСӘЛӘЛӘРИ

D
A1Λ0Σ

Печатается по постановлению
Редакционно-издательского Совета
Академии наук Азербайджанской ССР

РЕДКОЛЛЕГИЯ

М. З. Джафаров, М. З. Ширалиев, А. Ф. Заманов, Ф. Р. Зейналов, Т. И. Гаджиев, Дж. В. Каграманов, С. С. Алияров, В. И. Асланов, В. Л. Гукасян, А. М. Мамедов, Ф. А. Джалилов (ответ. редактор), А. Ш. Тагирзаде (ответ. секретарь),

Вопросы азербайджанской филологии, выпуск II. — Баку: Элм, 1984. — 264 с.

В сборнике, подготовленном отделом «Общего и историко-типологического языкознания» Института языкознания им. Насими АН Азербайджанской ССР, затрагиваются наиболее актуальные вопросы истории азербайджанского языка, литературы, этнографии и фольклора. В свете новейших данных пересматриваются генезис азербайджанского языка, древнейшие контакты тюркских языков (в том числе азербайджанского) с другими языками Евразии, а также вопросы интерпретации отдельных обрядов и ритуалов азербайджанского народа. Авторами отдельных статей являются ведущие ученые республики.

$В\frac{4603000000}{М-655-85}$ 66—85

© Издательство «Элм», 1984

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ АДЫНА ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

АЗӘРБАЈҸАН ФИЛОЛОКИЈАСЫ МӘСӘЛӘЛӘРИ

II бурахылыш

Бакы «Елм» 1984

13 История агван Моисея Каганкатваци. — СПб., 1861.
14 История Армении Моисея Хоренского. — М., 1858.
15 *Кононов А. Н.* Грамматика языка тюркских памятников VII—IX вв. — М., 1980.
16 *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. — М.—Л., 1951.
17 *Серебренников Б. А.* Об основных отличиях истории строевых элементов языка от истории литературного языка. — Сов. тюркология, 1981, № 4, с. 3—13.
18 *Страбон.* География. — М.—Л., 1964.
19 *Суюнчев Х. И.* Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. — Черкасск, 1977.
20 *Щербак А. М.* О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. — Вопр. языкознания, 1966, № 3, с. 21—35.
21 *Ямпольский З. И.* Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. — Уч. зап. АГУ. Сер. языка и лит., 1966, № 2, с. 62—64.

ӘЛӨВСӘТ АБДУЛЛАЈЕВ

(Азәрбајҹан Дөвләт Университети)

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ *Р* ~ *З* МҮНАСИБӘТИ

Түрк дилләриндә *р* ~ *з* мүнасибәтләри алимләрин диггәтини чохдан ҹәлб етмиш, бу барәдә мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Һәмин алимләри үч група ајырмаг олар. Онларын бир гисми (И. Клапрот, В. Шотт, Н. И. Ашмарин) түрк дилләриндә (еләҹә дә монгол дилләриндә) *р* вә *з* паралеллијини гејд етмиш, анҹаг бунлардан һансынын даһа гәдим олдуғуну сөјләмәмишдир. Икинҹи гисми (Г. И. Рамстедт, Н. К. Дмитријев, Н. Н. Поппе) *р*-нын, үчүнҹү гисим (В. А. Богородитски, В. В. Радлов, З. Гомботс, Б. А. Серебренников) исә *з*-нын даһа гәдимлији фикрини ирәли сүрмүшдүр.

Н. И. Ашмарин *р//з* мүнасибәтиндән данышаркән дилләри *р* дилләри, *з* дилләри дејә ики јерә бөлүр. *Р* дилләринә чуваш, монгол дилләрини, *з* дилләринә галан түрк дилләрини аид едир [9, *322*].

Монгол вә чуваш дилиндә *р* өзүнү бир систем һалында көстәрир, анҹаг галан түрк дилләриндә үстүнлүк *з*-нын тәрәфиндә олмагла *р* да мүәјјән гәдәр јер тутур. Бә'зән бир дилдә *р // з* паралел ишләнир; кечмишә гајытдыгҹа *р* даһа да чохалыр. Она көрә дә Н. И. Ашмаринин бөлкүсүнү дәгиг сајмаг олмаз.

Бу саһәјә аид әдәбијјатын ичмалы Б. А. Серебренниковун мәгаләсиндә [13, *13, 19*] верилдијиндән биз ону тәкрар етмәјә лүзум көрмүрүк. Анҹаг демәлијик ки, бу вахта гәдәр кәтирилән «фонетик сүбутлар»ы, апарылан «фонетик әмәлијјатлар»ы бир кәнара гојмалы олдуг, чүнки бунлар јенә дә мејдана чыхан бир

чох һаглы суаллара ҹаваб вермир. Бу суаллар ашағыдакылардыр:

1. Нә үчүн Б. А. Серебренниковун мәгаләсиндә кәтирилән фонетик һадисәләр јалныз чуваш дилиндә бу нәтиҹәни вериб, дикәр түрк дилләриндә исә нәтиҹә башгадыр?

2. Нә үчүн түрк дилләринин гәдим дөврләриндә *р*, мүасир дөврдә исә *з* даһа чохдур?

3. Нә үчүн монгол дилләриндә дә (бәһс олунан сөзләрдә) бир систем һалында *р* мөвҹуддур?

4. Нә үчүн гәдим дөврләрдә башга системли дилләрә түрк дилләриндән кечән сөзләрдә дә *з* дејил, *р* галмышдыр?

Биз дә бу мәгаләдә түрк дилләри фонунда Азәрбајҹан дили фактлары әсасында *р* ~ *з* паралеллијинә аид өз мүлаһизәләримизи сөјләмәјә чалышаҹағыг.

Р ~ *З* мәсәләсини өјрәнмәк мәгсәдилә түрк дилләринин гәдим кечмишиндән хәбәр верән мәнбәләрдә вә һәр һансы дилин гәдим кечмишини, архаик формаларыны ән јахшы горујуб сахлајан диалект вә шивәләрдә ишләнән әски формалары мүасир әдәби дилләрдә ишләнән формаларла мүгајисә етмәк мәгсәдәујғун оларды; нәтиҹәдә *р*-нынмы, *з*-нынмы гәдимлији ајдынлашдырыларды.

Түрк дилләриндә инди *-сыз (-сиз, -суз, -сүз)* шәклиндә ишләнән јохлуг билдирән бу шәкилчи гәдим түрк дилиндә *-сыр* шәклиндә ишләнмишдир. Алимләр буна аид тутарлы фактлар кәтирирләр.

Г. И. Рамстедт түрк дилләриндәки *-сыз* шәкилчисинә паралел олараг монгол дилиндә *-сар // -сер* шәкилчисини көстәрир [12, *214—215*] вә беләә мисаллар кәтирир: түрк — *атсыз* «адсыз», *атасыз, енсиз,* монгол — *өлүсүмсер* «аҹындан өлмәмиш» (<*өлүсүм* «аҹлыг), *кејисүмүсер* «күләк апармамыш» (<*кејисү* «әсмәк, апармаг»), *санамсар* «көзләнилмәјән» (<*сана* «дүшүнмәк»). Г. И. Рамстедт монгол дилиндәки форманы даһа гәдим һесаб едир. О, *сар//сер* формасына чуваш дилиндән мисал кәтирир (*анзәр* «енсиз» вә б.) вә онлары даһа гәдим сајыр.

Бу мәсәлә Н. К. Дмитријевин дә диггәтини ҹәлб етмишдир. О, әски түркҹә qaɣan-syra — «хагандан мәһрум олмаг» вә el-sire — «елдән мәһрум олмаг» фе'лләринин ујғун олараг qaɣan-syz «хагансыз» вә el-siz «елсиз» сифәтләриндән јарандығыны дејир [7, *325*].

Кәтирилән мисаллардан бири дә *гысыр* сөзүдүр (үмумтүрк: *гысыр*<*уксыр*<*јыксыр* «гысыр»; чуваш: *јахсар* татар (диал.): *јоксез* «доғмајан»). Бу формаларын сонунҹусу Азәрбајҹан ди-

линдәки *ʝүксүз* сөзүнә бәнзәјир. Чүнки татарча «йөкле» сөзүнүн икинчи мә'насы «һамилә» демәкдир [14, *194*]. Һәр һалда «гысыр» сөзүндәки *-сыр* һиссәси *-сыз* шәкилчисинин гәдим формасыдыр.

Г. И. Рамстедт «дәниз» сөзүнүн гәдим түрк дилиндә tonuri шәклиндә ишләндијини көстәрир [12, *198*]. Бу сөз мачар дилиндә tenger шәклиндә, чуваш дилиндә *кантар,* тунгуз дилиндә tunger («көл») шәклиндә ишләдилир.

Азәрбајчан дилиндә *р*-нын *з*-ја кечмәсини сүбут едән дикәр фактлар да вардыр.

Азәрбајчан дилиндә (еләчә дә о бири түрк дилләриндә) *ијирми* гәдим сајлардан биридир. Бу сөзүн гурулушуну арашдырмаг үчүн ону ики һиссәјә ајыраг: *ијир+ми.* Биринчи һиссә *бирәр, бешәр, үчәр* сөзләрини хатырладыр. Башга сөзлә, *ијирми* сајы *икәр + ми(ш)* гурулушундан инкишаф етмишдир, јә'ни «икәр он» демәкдир. Бәлли олдуғу кими, *алтмыш, јетмиш* сајларындакы *-мыш//-миш* «он» демәкдир (алтыон, једдион; Алтај, Тува вә б. дилләрдә олдуғу кими).

«Икәр» сөзүнүн сонракы дәјишмәси *екиз* сөзүнү вермишдир. Азәрбајчан диалектләриндә бу сөз *икиз* (Шамахы, Көјләр кәнди) шәклиндә дә ишләдилир. Гәдим Јенисеј абидәләриндә бу сөзүн *икиз, ийис, эгиз, икис* вә б. формаларда ишләндији гејд едилмишдир [6, *217*]. Сөзүн сону сәрбәст олдуғу үчүн дејә биләрик ки, гәдим «икир» («икәр») сөзүнүн сонундакы *р*-нын *з*-ја кечмәси асан олмуш, анчаг дахилдә, јә'ни *ијирми//икирми* сөзүнүн ичәрисиндә гәдим шәкил горунуб сахланмышдыр. «Екиз» сөзү инди дә монгол дилиндә *икире//ихер,* Тува дилиндә *экир,* јагут дилиндә *игирэ* шәкилләриндә ишләдилир [10, *204*].

Р ~ з мүнасибәтиндән бәһс едән Р. Г. Ахмедјанов белә мараглы фактлар кәтирир: әски түркчә *икер,* мүасир түрк дилләриндә *екиз,* монгол. *икир,* чуваш.*јекер еш,* евен. *игире* [5, *129*]. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүәллиф «алмар//алмаз» кими сәс дәјишмәләрини дә мисал чәкир. Мараглыдыр ки, Р. Г. Ахмедјанов мәгаләсиндә Б. А. Серебренникова тәрәфдар чыхдығыны көстәрир, анчаг кәтирдији бу фактлар дедијинин әксини сүбут етмиш олур.

Азәрбајчан дилиндә *јормаг* вә *јозмаг* формалары паралел ишләдилир: «јуху јормаг//јозмаг», «сөзү јозмаг». «Јуху јормаг» ифадәсиндәки «јор» фе'линин «јозмаг» мә'насында олдуғуну «Әски түрк луғәти» дә гејд етмишдир [8, *176*]. Еләчә дә «габарыг» вә «габазаг» формалары ејни мә'наны билдирмәк үчүн ишләдилир. Бунлардан «габарыг» даһа мәгбулдур. «Габазаг» шәкли данышыгда аз да олса ишләнмәкдәдир. Бу да ону көстәрир ки, *р*-дан *з*-ја кечмә јахын кечмишин ишидир.

Азәрбајчан дилиндә *тез-кеч* вә түрк дилиндә *ер-кеч* шәклиндә ишләнән гоша сөзләр дә хүсуси мараг доғурур. Гарачај-балкар дилиндә «терк» вә «тез» сөзләри синоним кими ишләдилир. Һәмин сөзлә *тарк* вә *тәрк* формаларында М. Кашғарлы «Диван»ында ејни мә'нада үзләширик. Terk сөзүнүн «тез», «чәлд» мә'налары «Әски түрк луғәти»ндә көстәрилмишдир [8, *554*]. (Бу луғәтдә һәмин мә'налардакы tezik сифәти дә гејд едилмишдир) [8, *558*]. Бизчә, *терк* даһа гәдим формадыр. Бу сөз инкишаф нәтичәсиндә *терк>тер>тез* (һәмчинин *терк>тер>ер*) шәкилләрини ала биләр. Күман етмәк олар ки, бир инкишаф хәтти илә *тез-кеч,* о бири инкишаф хәтти илә *ер-кеч* формасы әмәлә кәлмишдир. Јери кәлмишкән, дејәк ки, *Терек* чајынын ады да «терк» сөзүндән олуб, онун ити ахмасыјла әлагәдардыр [16, *130*].

Мүасир дилимиздә *кәләз* («кәртәнкәлә») сөзү ишләнмәкдәдир. Бу, сүрүнәнләрин бир нөвүнә верилән аддыр. Бу һејванын ады XVI әсрә аид олан бир јуху јозмаг китабында *кәләр* шәклиндә [1, *267б*] верилир. Мүасир түрк дилиндә дә «кәртәнкәлә»ни keler сөзү билдирир [15, *530*]. «Кәләз» сөзүнүн илкин формасынын «кәләр» олмасы ағласығандыр.

Тәләт Тәкин «боз»у «бор»ла бағлајыр, буна аид газах вә гырғыз дилләриндән *борбаш* «боз (чал) баш» сөзүнү мисал кәтирир. Даһа гәдим сәнәдә мүрачиәт етмәк олар. XI әсрә аид түрк гајнағында («Мифтаһүл-луға») атын рәнки кими *боз* (boz) сөзү ишләнмишдир; түрк вә Алтај диалектләриндә «бор» сифәти, Тува дилиндә бор-а «чиркләндирмәк» фе'ли ишләнмәкдәдир. Бундан башга, һәмин сөзә бу дилләрдә дә раст кәлинир: скиф: *бор(а)* «сары», «күрән», монгол: *боро,* Тува вә којбал: *бора,* Алтај (диал.): *боро,* хакас: *порон* «буланыг, тутгун», јагут: *борон* «боз (ат һаггында)», евенк: *боро* «боз» [17, *172—173*]. Азәрбајчан диалектләриндә *поран* сөзү ишләнир: Көзүмә бир аз *поран* дәкирсән. Ушаг *пораныјыб* (Шамахы рајону Мәликчобаны кәнди).

Азәрбајчан, түрк, гагауз, өзбәк, татар вә б. дилләрдә сифәт *боз* (бә'зән *бос*) шәклиндә ишләдилир.

«Гурд, чанавар» мә'насында *бөрү* сөзүнүн «боз», «боз гурд», «боз чанавар» кими сөз вә ифадәләрдәки вариантына нисбәтән даһа гәдим олдуғуна, мәнчә, е'тираз едилмәз.

«Әски түрк луғәти»ндә qutur вә qutuz сөзләринин гаршысында ејни мә'насы («марал, јак») билдирдикләри јазылмышдыр. Бу сөзләрин икинчи мә'насы да, демәк олар ки, үст-үстә дүшүр. Qutur- сөзүнүн гаршысында «нормадан кәнара чыхмаг, һәддини ашмаг», «биткинин һәддиндән артыг јахшы көјәрмәси»,

«ағлыны итирмәк», «гудурмаг» мә'налары верилир (quturmïş böri teg «гудурмуш гурд тәк»). Qutuz сөзүнүн гаршысында исә «гудуз» мә'насы јазылмышдыр (qutuz it) [8, *474—475*].

Азәрбајчан дилиндә *р* фе'л («гудур») дахилиндә, *з* исә исимдә («гудуз») ишләнир.

Тарихи фактлар сүбут едир ки, мүасир Азәрбајчан, түрк вә б. түрк дилләриндә ишләнән *көстәрмәк* фе'линин көкү *көр->* *>көз->көс-* хәтти үзрә инкишаф етмишдир. Буну изаһ етмәк үчүн «Әски түрк луғәти»нә бахмаг кифајәтдир. Körgit- «көстәрмәк», körgitmäk «көстәрмә», körgür-//körgüt- «көстәрмәк» [8, *317*].

Башга фе'лләрдә дә бу хүсусијјәт өзүнү көстәрир. «Ол атын турғурду» (МҚ, II, *231*) чүмләси мүасир Азәрбајчан дилиндә «о, атыны дурғузду» шәклиндә ишләнир.

Үмумијјәтлә, тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли вә мә'лум фе'лдән ичбар нөв дүзәлдән бир сыра шәкилчиләрдә *р—з* һадисәси өзүнү көстәрир: галды*р*//галхыз, јаты*р*//јатыз(дыр), кәти*р*//кәтиз(дир), доју*р*//дојуз(дур). Сонунчуја аид КДГ-дан бир мисал кәтирәк: Бејрәк гарнын дојурдугдан сонра газанлары тәпди, төкдү, чевирди [2, *62*]. Бу чүмләдәки «дојурдугдан» јеринә мүасир дилдә «дојуздурдугдан» формасы ишләдирик. Бурада да *р→з* дәјишмәси көз гаршысындадыр.

Көр- > *көз* көкләринә аид башга мисаллары нәзәрдән кечирәк. Индики һалында бунлардан биринчиси фе'л, икинчиси исә исимдир. Анчаг *күзкү* вә *көзүкмәк* сөзләринин тәһлили көстәрир ки, «көз» дә фе'лдән јаранмышдыр. (Әслиндә буну гәдим фе'л — ад синкретиклији кими дә изаһ етмәк олар). «Күзкү» сөзүндәки *-ку*^{4} шәкилчиси фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчидир. О, хејли сөз дүзәлдир: *бөлкү, силки, ички, дујғу, сечки, севки, битки, вургу, һөркү* вә б. Бунларын һамысынын көкү фе'лдир. Демәли, *күзкү* дә фе'лдән дүзәлмишдир. Бир дә ки, бә'зи түрк халгларынын күзкүнү билдирмәк үчүн ишләтдикләри сөзләрдә *көр-* фе'ли индијәдәк горунуб сахланмышдыр; мәсәлән, Тува дилиндә *көрүнчүк*, хакасча *көрүндес* [6, *226*].

Мүасир түрк дилләриндә *р ~ з* бахымындан кедән просесләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Онлара фикир верилсә, чох асанлыгла көрүнәр ки, инди көзүмүз гаршысында *р з*-ја кечир. Азәрбајчан вә түркмән дилләриндә дә һәмин просес кедир; ону дилчиләр гејд етмишләр вә едирләр. Бу бахымдан Н. К. Дмитријев, М. Ш. Ширәлијев, Р. Рүстәмов вә башгаларынын фикирләри мараглы вә дәјәрлидир.

Н. К. Дмитријев түрк вә чуваш дилләриндәки *р*//*з* мүнаси-

бәтинә аид мүгајисәләр кәтирдикдән сонра *р*-нын *з*-ја кечдијини гәти олараг ирәли сүрмүшдүр. О, гејд етмишдир ки, бу һадисә нәинки ајры-ајры сөзләрдә, һәтта бүтөв бир категоријада өзүнү көстәрир [7, *324*]. Буна аид түркмән дилиндә мүзаренин тәсдигинин (Н. К. Дмитријев бу заманы «будущий первый» адландырыр) вә инкарынын тәсриф формаларыны мүгајисәли шәкилдә тәһлил едир вә бу гәнаәтә кәлир ки, етимоложи *р*-нын *з* сәсијлә әвәзләнмәси јалныз III шәхсдәдир; буна III шәхсин тәки тәкан вермиш, *р з*-ја кечмишдир: *алмар > алмаз* вә *гелмер > гелмез.* Бурадан да чәмлик шәкилчиси артырылмагла III шәхсин чәми јаранмышдыр: *алмаз — лар, гелмез — лер* [7, *324*].

Ејни һадисәни акад. М. Ш. Ширәлијев дә «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» адлы әсәриндә гејд етмишдир. О јазыр: «Бә'зи диалект вә шивәләримиздә... әдәби дилдән фәргли олараг, гејри-гәти кәләчәк заманын инкарынын II вә бә'зән дә III шәхсиндә *-мар, -мәр* шәкилчиләринин ишләнмәсинә тәсадүф едилир. Һалбуки әдәби дилдә бу шәкилчиләр анчаг I шәхсдә мүһафизә едилмиш, II вә III шәхсләрдә исә *-маз, -мәз* шәкилчиләри ишләнир. *-мар, -мәр* шәкилчиләринин II вә III шәхсләрдә ишләнмәси түркмән дилинин әсас хүсусијјәтләриндән бирини тәшкил едир. Бу шәкилчи түркмән әдәби дилиндә II шәхсдә, түркмән диалектләриндә исә һәм II, һәм III шәхсдә өзүнү көстәрир; мәс.: газмарсан, газмарсыныз (әдәби дил), алмар, гелмер» [4, *246—247*].

Академик М. Ш. Ширәлијев сонра Азәрбајчан дили диалектләриндә мүзаренин тәсриф вариантлары үзәриндә кениш даныр:

кәлмәнәм, кәлмәрәм,
кәлмәссән, кәлмәрсән,
кәлмәз, кәлмәр [4, *246—247*].

Р. Рүстәмов Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндәки фе'лләрдән данышаркән мүзаре заманын да үзәриндә кениш дајаныр. О јазыр ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә гејри-гәти кәләчәк заманын инкарында јалныз биринчи шәхс тәк вә чәмдә *р* (мәс.: алмарам, алмарыг), икинчи вә үчүнчү шәхсдә *з* үнсүрү ишләндији (мәс.: алмазсан, алмаз) һалда, адлары чәкилән диалект вә шивәләримиздә икинчи шәхсдә (Губа вә Шамахы диалектләриндә үчүнчү шәхсдә дә) *р* үнсүрү мүшаһидә едилир; мәс.: јазмарсан, јазмар, јазмарсуз, јазмар(лар); доғрамарсан, димәр, доғрамарсуз, димәр(ләр); кәлмәрсән, кәлмәрсиз; башармарсан, биширмәрсән, биширмәрсиз; пузмарсан, пузмарсыз; башармарсан, башармарсуз; кәлмәрсин, демәрсин, кәлмәрсәниз, демәрсәниз; кетмәрсән, кетмәрсиниз; сатмарсан, сатмарсыз [3, *248*].

Дағыстан әразисиндәки Азәрбајчан шивәләриндә (Табасаран рајонунун Зил кәндиндә) мүзаре инкарында алмарам, алмарсан, алмар шәкилләри ишләнир*. Демәли, «көзүмүз гаршысында» фе'лин мүзаре заманында һәм Азәрбајчан, һәм дә түркмән дилиндә *р* сәси *з* сәсинә кечмишдир.

Башга системли дилләрә түрк дилләриндән гәдим дөврләрдә кечән сөзләр дә *р* ~ *з* һадисәләринин изаһына көмәк едә биләр, чүнки алынма сөзләр јад дилдә консервләшиб галыр, гәдим формасыны горујуб сахлајыр. Дилин өзүндә галан сөзләрсә дилин өз инкишаф ганунлары ахынында дәјишикликлијә уғрајыр. Н. Н. Поппенин кәтирдији әсаслардан бири елә бу иди. О, түрк дилләриндән мачар дилинә кечән вә ичәрисиндә *р* олан сөзләрдән өрнәкләр верир. О, мәсәлән, ököг типли сөзләри мисал кәтирир ки, бу да түрк дилләринин сонракы инкишафында öküz формасыны алмышдыр. Биз К. Һәзаинин әсәринә әсасланараг, мачар дилиндә *р* илә ишләнән түрк алынмаларына башга мисаллар да әлавә етмәк истәрдик: tenger (deniz), borju (buzağı), ir (yazmak), karo (kazık) [18, *5*]. Түрк дилләриндә бу сөзләр сонралар дәјишиләрәк, мө'тәризәдә верилән шәкилләрә дүшмүшләр. Ајдындыр ки, мачар дили алдығы сөзү гәдим вәзијјәтиндә (*р* илә ишләнмәји нәзәрдә тутулур) сахламыш, түрк дилләриндә исә *р* сәси *з* сәсијлә әвәз олунмушдур. Еләчә дә «оғур», «он оғур» тајфа адлары мачар дилиндә горунуб сахланмышдыр. Әдәбијјатдан бәлли олдуғу үзрә (буну Н. Н. Поппе дә гејд едир), гәдим мәнбәләрдә «он оғур» адланан тајфа сонракы мәнбәләрдә «он оғуз» адландырылмышдыр.

М. Нурујеванын јаздығына көрә, Чәлилабад рајонунда бир кәндин ады Оғуркәнд имиш. Бу топонимин I һиссәсини «оғру» сөзү кими баша дүшүб, ону дәјишиб «Тәзәкәнд» топоними илә әвәз етмишләр. Һалбуки о, Оғузкәнд демәкдир. Белә сөзләр бизим тарихимизи јашадан ән јахшы гајнаглардыр.

Бу фактлар да сүбут едир ки, *р* *з*-дан гәдимдир. Инкишаф нәтичәсиндә *з* *р*-ја дејил, әксинә, *р* сәси *з* сәсинә кечмишдир.

Дилләрин гејри-бәрабәр инкишафыны нәзәрә алыб, јүксәк вә јаваш сүр'әтлә инкишаф едән дилләрин олдуғуну тә'јин едиб, онларын һансында *р*, һансында *з* ишләндијинә бахмаг мүмкүндүр. Бәллидир ки, јаваш сүр'әтлә инкишаф едән дилләр гәдим хүсусијјәтләри даһа чох горујуб сахлајыр. Белә дилдә *р* чох ишләнирсә, демәли, *р* даһа гәдимдир. Инкишафы сүр'әтлә кедән дилдә *р* ишләнмир, јалныз диалектләрдә бир нечә сөздә горунуб

* Бу мә'луматы бизә вермиш филолокија елмләри намизәди Әлимухтар Ағајевә миннәтдарлығымызы билдиририк.

сахланыбса, демәли, *р* мәсәләси бу дил үчүн чохдан кечилмиш мәрһәләдир. Инди белә дилдә *з* үстүнлүк тәшкил едәчәкдир.

Бу мәсәләнин изаһына кечәк.

К. Маркс дилләрин инкишафы илә бәрабәр, һәм дә бир дилин чох, о бири дилин аз инкишаф едә биләчәјини көстәрмишдир [11, *711*]. Һәгигәтән дә белә олмалыдыр. Дилин дәјишмәсинә вә инкишафына сәбәб олан дилдахили вә дилхаричи амилләр бүтүн халглар вә дилләр үчүн чох заман ејни олмур. Беләликлә, дилин бири даһа чох сүр'әтлә инкишаф едир, о бириси исә кери галыр, јаваш-јаваш инкишаф едир.

Түрк дилләринин оғуз групу илә гыпчаг групу арасында мүхтәлиф инкишаф сәвијјәси мүәјјән едилә биләр. Ејни група дахил олан Азәрбајчан дили илә түркмән дилинин инкишаф сәвијјәси дә ејни дејилдир. Бу дилләри бирләшдирән умуми чәһәтләринә бахмајараг, ајры-ајры категоријалары мүгајисә едиб, бир чох фәргли чәһәтләри асанлыгла гејд етмәк олар. Беләликлә, инкишаф сүр'әтини вә индики инкишаф сәвијјәсини ајдынлашдырмаг олар. Инкишаф сүр'әти јаваш кедән дилләрин даһа чох гәдим хүсусијјәтләри сахладығы ајдын олачаг. Мәсәлән, түркмән дили Азәрбајчан вә түрк дилинә нисбәтән гәдим хүсусијјәтләри даһа јахшы горујуб сахланмышдыр. Гарачај-балкар дили түрк дилләринин әски хүсусијјәтләрини түркмән дилинә көрә даһа јахшы сахламышдыр. Даһа кениш даирәдә көтүрсәк, белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, чуваш дили вә монгол дилләри Алтај дилләринин гәдим кечмишини индијә гәдәр горујуб сахлајан дилләрдир. Монгол дилләрини Алтај дилләри даирәсиндә түрк дилләринә гоһум сајмајыб е'тираз едән оларса, онда мәсәләјә башга тәрәфдән јанашмаг мүмкүндүр. Дејә биләрләр ки, бу сөзләр мүхтәлиф әлагәләр нәтичәсиндә гәдимдә монгол дилләринә кечмишдир. Онда белә чыхыр ки, гәдимдә бу сөзләр түрк дилләриндә *р* илә дејилән заман монгол дилләринә кечмишдир. Буна көрә дә бу дилләр *р* сәсини сахламагда гәдим түрк дилинә ујғун кәлир.

Јухарыда кәтирдијимиз дил фактлары түрк дилләриндә *р*-нын *з*-ја нисбәтән даһа гәдим олдуғуну демәјә бизә имкан верир.

ӘДӘБИЈЈАТ

[1] Камил әт-тә'бир. (Әлјазма), РӘФ, Д—13.
[2] Китаби-Дәдә Горгуд. Һазырлајан Һ. Араслы. — Бакы, 1962.
[3] *Рустәмов Р.* Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. — Бакы, 1965.
[4] *Ширәлијев М. Ш.* Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. — Бакы, 1967.
[5] *Ахметьянов Р. Г.* К вопросу о природе звуковых переходов в тюркских языках (о переходе *р* → *з*). — ВЯ, 1961, № 6.

[6] *Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф.* Современная и древняя Енисейка. — Фрунзе, 1962.
[7] *Дмитриев Н. К.* Соотношение *р//з*. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. — М., 1955.
[8] Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
[9] Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. — М., 1955.
[10] *Исхаков Ф. Г. Пальмбах А. А.* Грамматика тувинского языка. Фонетика. морфология. — М., 1961.
[11] *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — М., 1958, т. 12.
[12] *Рамстедт Г. И.* Введение в алтайское языкознание. — М., 1957.
[13] *Серебренников Б. А.* Что было первичным, *r* или *z*? — СТ, 1971, № 1, с. 13—19.
[14] Татарско-русский словарь. — М., 1966.
[15] Турецко-русский словарь / Под ред. Э. М.-Э. Мустафаева и др. — М., 1977.
[16] *Хабичев М. А.* К гидронимике Карачая и Балкарии. — Нальчик, 1982.
[17] Этимологический словарь тюркских языков. Составил Э. В. Севортян. — М., 1978.
[18] *Hazai* Georgy. Tarih boyunca Macar-Türk beğları. — Budapeşt, 1963.

ВАГИФ АСЛАНОВ

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

ДАХИЛИ БӘРПА ҮСУЛУ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЈАЗЫЈАГӘДӘРКИ ФОНОМОРФОЛОЖИ ВӘ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МӘНЗӘРӘСИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ

Азәрбајчан дили өз фономорфоложи вә лексик-семантик гурулушунун тәкмиллији бахымындан дүнјанын гәдим вә зәнкин дилләри сырасында хүсуси јер тутур. XIII әсрдән е'тибарән әсасән әрәб әлифбасы илә јазылмыш чохсајлы гијмәтли абидәләримизин үслубча чох тәкмил олан дили үзәриндә тәдгиг дә бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг едир. Јазылы абидәләримизин ән гәдиминин XIII әсрә аид олмасы Азәрбајчан дилинин һеч дә XII вә ја XIII әсрдә тәшәккүл тапмасы демәк дејил. Биз IX—XII әсрләрдә јашамыш вә објектив сәбәбләр үзүндән әрәбчә вә ја фарсча јазыб-јаратмыш философ вә шаирләримизин әсәрләриндә чохлу Азәрбајчан сөз вә ифадәләринә тәсадүф едирик. Һәтта әсәринин дилиндә алынма сөз ишләтмәјәчәјини вә'д едән Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә азәрбајчанчадан фарс дилинә, чох күман ки, VI—IX әсрләрдә кечмиш хејли сөзә раст кәлирик ки, *бәкмәз, боз, гачарбашы, ғоч, ғора, гыр, тоғрул* сөзләри дә бу гәбилдәндир. Әлимиздә IV—XII әсрләрдә јазыја көчүрүлмүш абидә олмаса да, бир сыра тарихи әсәрләр тәкзибедилмәз шәкилдә тәсдиг едир ки, букүнкү Азәрбајчан әразисиндә ерамызын II—XII әсрләриндә дә түрк тајфалары јашамышлар. VI—VII

әсрләрдән әрәб вә фарс дилләриндә ишләнән *јәлмағ, јараг, вушаг, восаг* типли сөзләрин мәһз азәрбајчанчадан алындығына шүбһә јохдур.

Бир чох орта әср мәнбәләринин вердији мә'лумата көрә, ерамызын I миниллијиндә букүнкү Азәрбајчан торпағында мүхтәлиф тајфа вә гәбилә бирләшмәләри јашамышлар ки, бунларын да чоху түркдилли олмушдур. Бунунла әлагәдар олараг Азәрбајчан дили тарихинин ики бөјүк инкишаф дөврү кечирдијини гејд едирик: Азәрбајчан дилинин XIII әсрә гәдәрки инкишаф дөврүнү «јазыјагәдәрки дөвр», XIII әсрдән сонракы дөврү исә «јазылы дөвр» адландырырыг.

Дилимизин јазыјагәдәрки тарихини өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф дилдахили вә дилхаричи амилләрдән истифадә едилир. Дилимизин јазыјагәдәрки тарихинин тәдгигиндә үмумтүрк јазылы мәнбәләри һесаб олунан Орхон-Јенисеј китабәләринин, М. Кашғарлы «Диван»ынын вә XII әсрә гәдәр јазыја алынмыш бир сыра түрк јазылы абидәләринин, диалектләримизин, V—XII әсрләрдә јазылмыш әрәб, фарс, ермәни, күрчү дилли мәнбәләрдә тәсадүф олунан түрк мәншәли сөзләрин ролу әвәзсиздир.

Дил тарихинин, о чүмләдән дилин јазыјагәдәрки инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә дилчилик елми мүхтәлиф методлардан истифадә едир. Дил тарихинин даһа гәдим дөврләрини тәдгиг заманы тәкчә мүгајисәли-тарихи методдан фајдаланмаг бачарығы кифајәт дејил, әсас мәсәлә дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә бәрпа олунмуш формалары вә бу формалар арасындакы гаршылыглы әлагәләри дүзкүн мүәјјәнләшдирәрәк, онларын инкишаф тарихини көстәрмәкдән ибарәтдир.

Биз мүасир дилимиздә ишләнән *алар-алмаз* вә ја дилимизин јазылы тарихинин мүәјјән дөврүндә мөвчуд олмуш *алмарам-алмазам* формаларына әсасланараг *р ~ з* сәсујғунлуғуну, *тумурчуг, јумру* вә диалектләримиздә тәсадүф едилән *думру* сөзләринин ејни көклү олдуғуну әсас көтүрәрәк *т ~ д ~ ј* сәсујғунлуғуну дилимизин фонетик гурулушунун тарихи инкишафы үчүн сәчијјәви бир чәһәт кими гејд едирик. Бу о демәкдир ки, дилин тәдгигиндә дахили бәрпа методунун да әһәмијјәти бөјүкдүр. Дахили бәрпа үсулларыны дилчиликдә илк дәфә елми шәкилдә Е. Һерман өзүнүн «Бәрпа етмә һаггында» адлы мәгаләсиндә мүәјјәнләшдирмишдир [7, *5—33*]. Гејд етмәк лазымдыр ки, 1962-чи илдә дилчиләрин АБШ-да кечирилән IX Бејнәлхалг конгресиндә мүзакирә олунан беш проблемин биринчиси дахили бәрпа методу иди. Пизани Һөнигсвалд, Бонфанте, Порсиг, Б. А. Серебренников, Е. А. Макајев, Г. А. Климов кими дилчиләр бу методдан дөнә-дөнә истифадә етмишләр. Јежи Курилович

IX Бејнәлхалг конгресдә охудуғу «Дахили бәрпа методлары һаггында» адлы мә'рузәсиндә көстәрирди ки, «дил бәрпасынын әсас мәгсәди ән гәдим дил фактларындан билаваситә әввәл мөвчуд олан тарихәгәдәрки вәзијјәт вә дәјишмәләрин нисби хронолокијасыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир» [2, *400*]. Башга сөзлә десәк, мүасир дилимиздәки *јазмаг* фе'линин јенә мүасир дилимиздә бу күн дә ишләтдијимиз *чызмаг* фе'линдән төрәдијини вә беләликлә, дилимизин јазыјагәдәрки инкишафы дөврүндә *ч ∼ ј, а ∼ ы* сәсујғунлуғунун мөвчуд олдуғуну фонетик вә мә'на парчаланмасынын јазыјагәдәрки тарихин тәгрибән һансы дөврүндә баш вердијини елми шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк дахили бәрпа методу илә мүмкүндүр. *Јохуш* исми *eниш* исминин антонимидир. Икинчинин көкү *ен-* фе'лидирсә, демәли, биринчинин көкү *јох-* олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, *ичәри* сөзүнүн көкү *ич* олдуғу кими, *јухары* сөзүнүн дә көкү *јух* олмалыдыр. Күман етмәк олар ки, дилимизин гәдим инкишафы дөврүндә **југ* көкү синкретик шәкилдә һәм исим, һәм фе'л, һәм дә сифәт кими ишләдилмишдир вә «учалыг», «учалмаг» вә «уча» мә'наларыны вермишдир. Демәли, дахили бәрпа конкрет дилин материаллары әсасында һәмин дилин мүхтәлиф сәвијјәләринин имкан дахилиндә ән гәдим вә илкин формаларыны мүәјјәнләшдирмәк демәкдир. Дилин бүтүн мөвчуд сәвијјәләриндә инкишаф ганунаујғунлугларына әсасланараг биз мүгајисәли вә дахили бәрпа методундан истифадә јолу илә дилимизин тарихинин елә хроноложи дәринлијинә енә биләрик ки, орада сөзләр әсасән бир һечалыдыр, фе'ллә мүвафиг адлар синкретик шәкилдә ејни сөзлә ифадә олунур, омонимлик вә чохмә'налылыг зәнкиндир, мүасир сәвијјәдәки сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр модал мә'налы сөзләрдир.

Тәдгигат просесиндә дилин дахили инкишаф ганунаујғунлугларынын нә дәрәчәдә нәзәрә алыныб-алынмамасындан асылы олмајараг, етимолокија кими дахили вә харичи бәрпа да бир чох һалларда фәрзијјә сәчијјәси дашыјыр. Әкәр нисби хронолокијанын үмуми елми принсипләринин индијә кими дәгиг шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәдијини дә нәзәрә алсаг, тәдгигатда күман вә фәрзијјәнин әсас јер тутдуғуну, еһтијатла сөјләнән елми фикирләрин бә'зән фантазија вә тәхәјјүл мәһсулундан башга бир шеј олмадығыны е'тираф етмәлијик. Бу фикирләри сөјләмәклә јанашы, биз дахили бәрпа проблеми илә мәшғул оларкән Ј. Куриловичин ашағыдакы әдаләтли елми мүддәасына әсасланмағы ваҹиб һесаб едирик:

1) һәр бир дил елә гәдим үнсүрләри сахлајыб һифз едир ки, һәмин үнсүрләрин јардымы илә тәнгид олунан дилин тарихәгә-

дәрки бир сыра хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк олар; 2) бу јолла алынан «улу дил» мәнзәрәси кечмиш грамматикләрин сәрәнчамында олан мүхтәлиф фактлар гарышығындан даһа мөһкәм вә даһа мәнтигидир; 3) тәдгиг олунан дилин тарихәгәдәрки бәрпа системиндә бу вә ја дикәр мүлаһизәнин тәсдигинә башга гоһум дилләрин мүвафиг материаллары көмәк етдији шәраитдә бу материаллары да тәдгигата чәлб етмәк олар; 4) белә һалларда тәдгигат објекти кими дили сечмәк чәтинлик төрәтмир [б а х: 8, *497—498*].

Дахили бәрпа методундан истифадә едәркән Јежи Куриловичин бир мүддәасыны да нәзәрә алмаг лазымдыр. «Һинд-Авропа дилләриндә сөздәјишдиричи катеторијалар» адлы әсәриндә алим јазыр: «Ad infinitum бәрпа мүмкүн дејил. Биз тарихи һәгигәтлә һәмсәрһәд олан дөврләрә гәдәр бәрпа илә кифајәтләнмәлијик» [9, *58*]. Сөзүн илкин фономорфоложи вәзијјәтини дахили бәрпа заманы биз бир мәсәләни дә нәзәрә алмалыјыг. Сөзүн фономорфоложи инкишафында дил системи әсас рол ојнадығы һалда, сөз мә'насынын инкишафында тәфәккүрүн үмуми ганунлары апарычы рол ојнајыр. Б. А. Серебренников һаглы олараг көстәрир ки, сөзүн формасына нисбәтән онун мә'насы даһа дәјишкән олур. Буна көрә дә сөзүн даһа гәдим мә'насынын мүәјјәнләшдирилмәси бир гајда олараг субјектив характер дашыјыр. Б. А. Серебренников сөзләрин мә'наларынын дәјишмәсинин мүхтәлиф амилләрлә бағлы олдуғуну гејд едир вә бу амилләрин ән ваҹибләриндән икиси һаггында хүсуси данышыр. Бунлар дилдахили вә дилхаричи амилләрдир [6, *57—65*].

Үмуми вә нәзәри дилчилик инди өз инкишафынын елә мәрһәләсинә чатмышдыр ки, биз дилләрин тарихи вә мүгајисәли грамматикасынын системли шәкилдә тәдгигиндә дахили бәрпа методундан истифадәсиз кечинә билмәрик. Ону да дејәк ки, һәр һансы бир мүасир дилин материалы әсасында олунан дахили бәрпа башга гоһум дилләрин материаллары илә тәсдиг вә тәсбит едилмирсә, бу чүр бәрпаны улу дил сәвијјәсинә галдырмаг елмиликдән кәнардыр, чүнки дахили бәрпа ејни заманда һәр һансы конкрет бир дилин бүтүн сәвијјәләринин инкишафында архаизмләрлә нисбәтән сонра јаранмыш дил һадисәләрини фәргләндирмәк мәсәләрини дә тәдгиг едир. Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра, мәгаләнин һәчмини нәзәрә алараг, биз Азәрбајчан дилиндә анчаг ики сөзүн вә ја сөз групунун архетипинин бәрпасына чалышачағыг.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә *иш* сөзү ики сәсдән ибарәтдир вә тәдгигат әсәрләриндә садә исим кими гијмәтләндирилир.

J. Д. Поливанов белә һесаб едир ки, *иш* сөзү грамматикләшмишдир вә фе'ли nomin actionis кими чыхыш едир [4, *162*]. Көрүнүр, В. Котвич бу фикирлә разылашыр [1, *56*]. Биз күман едирик ки, *иш* сөзү садә дејил, дүзәлтмәдир. Бу сөз түрк дилләринин етимоложи лүғәтиндә *и:ш* шәклиндә верилмишдир [5, *395*]. Һәмин лүғәтдә көстәрилир ки, «узун саит түркмәнчә, өзбәкчәнин Харәзм шивәсиндә вә јагутча етимоложи сәчијјә дашыјыр [5, *395*]. Биз «*и:ш* вә саирәнин семантик тәркибинин әсасыны биринчи група («работа», «дело») дахил олан мә'налар верир» фикри илә разылашмырыг. Лүғәтдә гејд едилир ки, «*и:ш*... сөзүнүн бүтүн галан мә'налары, ејни заманда мәншәчә мәчази мә'налары, икинчидир, дүзәлтмәдир» [5, *395*]. Белә олдугда лүғәтдә көстәрилән једдинчи мә'на да («переносное по происхождению, беда, неприятность, грех») [5, *395*] сонрадан јаранма һесаб едилмәлидир.

Мүасир дилимиздә *әмәк* сөзү кениш ишләдилир. Бу сөз гәдим дилимиздәки *әмкәк* сөзүнүн фонетик инкишафынын нәтичәсидир. *Әмкәк* сөзү өз нөвбәсиндә *әмкә-* фе'линдән төрәмишдир. «Әзаб чәк-», «изтираб чәк-» мә'налы гәдим *әмкә- фе'линин *ем ~ *им* сөзүндән јарандығы күман едилир. **Ем ~ *им* сөзүнүн «работа», «труд», «мучение», «беспокойство» мә'налары гејд едилмишдир [5, *273*]. Е. В. Севортјанын фикринчә, **ем ~ *им* тәдгиг едилән сөзүн ән гәдим көкү дејилдир. О, күман едир ки, **ем//*им* сөзүнүн даһа гәдим формасы **ен*, даһа дәгиги **ен* олмалыдыр: бу форманын биринчиси чуваш дилиндә *анка* = <*ан + ка* — («әзаб чәкмәк», «изтираб чәкмәк»), икинчиси исә газах дилиндә *ен + бек* сөзүнүн тәркибиндә сахланылыр [5, *273*].

Биз белә күман едирик ки, **ем//*им* вә *и:ш* сөзләри илкин көк сајыла билмәз вә һәм етимоложи, һәм дә дахили вә ја харичи бәрпа мәгсәдилә тәдгигат заманы сөзүн мә'налары мүәјјәнләшдириләркән *и:ш* сөзүнүн «әзаб», «әзијјәт» мә'насы мәчази мә'на кими, сонрадан газанылмыш мә'на кими дејил, сөзүн илкин мә'насы кими гијмәтләндирилмәлидир. Ону да гејд едәк ки, **ем//*
*//*им* вә *и:ш* сөзләрини **и-* фе'линдән төрәмиш дүзәлтмә исим кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Күман етмәк олар ки, оғуз групу түрк дилләриндә мөвчуд олан *ин + лә-* фе'линин әсасы олан *ин* сөзү дә **и-* көкүндән төрәмишдир вә **и-* улу дилдә «әзаб чәк-», «изтираб чәк-» мә'наларыны вермишдир. Дилин ән гәдим инкишаф мәрһәләсиндә «әзаб», «әзијјәт» мә'насы верән *и:ш* сөзү сонрадан мәчазлашмыш вә мүасир дилимиздәки мә'наны алмышдыр. *И:ш* сөзүнүн илкин мә'насы *иш ач-*, *иш кәс-*, *иш кәл-* типли сабит фе'ли бирләшмәләрин тәркибиндә бу күн дә сахланылыр.

Мүасир дилимиздә һәм мә'нача, һәм дә фономорфоложи гурулушча бир-бириндән фәргләнән *јаш, икид, дәли* сөзләри мөвчуддур. Бу сөзләрин сырасына ејни заманда «Китаби-Дәдәм Горгуд» дастанларында тәсадүф етдијимиз *чиласун* сөзүнү дә артырырыг. Бу әгидәдәјик ки, бу сөзләрин һамысынын архетипи ејнидир.

Јаш сөзү јазылы абидәләримиздә «чаван», «јашыл(рәнк)», «нәм», «көз јашы» мә'наларыны вермишдир. Мүасир дилимиздә *ш* сәсинин улу дилдә *л* сәси илә ујғунлуғуну вә *ј ~ т ~ д* сәс-ујғунлуғуну нәзәрә алараг (мүг. ет: аШағы//аЛт, дәЛ-//деШ-бәЛәк//беШик), биз дилин мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә *јаш* сөзүнүн *тал//тәл* фонетик вариантынын олдуғуну тәсдиг едирик. Чох күман ки, еркән орта әсрләрдә *-ү* сөздүзәлдичи шәкилчиси гәбул етмиш бу сөз *талү//тәлү* шәклиндә «чаван», «икид», «дәлиганлы» мә'насы вермиш, сонралар бу сөз мәчазлашараг «ағылдан кәм» мә'насы алмышдыр.

Чиласун сөзүнүн монгол дилиндән алынма олдуғуна шүбһә јохдур, чүнки сөзүн сонундакы [*а*]*сун* монгол дилинә мәхсус шәкилчидир. Демәли, бу сөзүн әсасы *чил* һесаб едилмәлидир. Мараглыдыр ки, мүасир монгол вә калмыг дилләриндә «чаван» сөзүнүн мә'насы *залуу* сөзү илә верилир. Демәли, *чил*[*асун*] вә *залуу* сөзләри ејни көкдән инкишаф етмишдир.

Икид сөзүнүн јазылы абидәләрдә *јикит* шәклиндә ишләндијини нәзәрә алсаг, күман етмәк олар ки, бу сөзүн тәркибиндәки *-ит* сөздүзәлдичи морфемдир. Демәли, **јик* вә јахуд **чик* әсас һесаб едилмәлидир. Белә олдугда биз **јик//*чик* әсасынын *јаш* илә ејни мәншәли олдуғуну вә бунларын вердији мә'надан чыхыш едәрәк, илкин көкүн **чи* олдуғуну тәсдиг етмәлијик. Фонетик инкишаф ганунаујғунлугларына әсасән *ч*-нын илкин көкдә мөвчуд ола билмәдијини нәзәрә алараг тәсдиг едирик ки, *чи* «јаш», «шеһ», *чич-* «көјәр-» вә јухарыда һаггында данышылан сөзләрин илкин көкү вә ја архетипи **ти-* олмалыдыр.

Бизә белә кәлир ки, дилчиликдә дахили бәрпанын сон уғурларына әсасланараг сырф ана дилимизә аид олан сөзләрин фонетик дәјишмәләринин нисби хронолокијасыны мүәјјәнләшдирмәклә сөзүн лексик-семантик инкишафыны өјрәнә биләр вә беләликлә дә Азәрбајчан дилинин дүнјанын ән гәдим дилләриндән бири кими мөвчуд олдуғуну вә түрк дилләринин үмумтүрк, улутүрк вә прототүрк инкишаф дөврләрини дилчилијин мүхтәлиф методларындан чыхыш едәрәк тәдгиг вә мүәјјән едәркән Азәрбајчан дили материалларындан истифадәсиз кечинмәјин мүмкүн олмадығыны сүбут етмәлијик.

ӘДӘБИЈЈАТ

[1] *Котвич В.* Исследования по алтайским языкам. — М., 1967.
[2] *Курилович Е.* О методах внутренней реконструкции.—«Новое в лингвистике», выпуск IV. — М., 1965, с. 400—433.
[3] *Макаев Э. А.* Общая теория сравнительного языкознания. — М., 1977.
[4] *Поливанов Е. Д.* Статьи по общему языкознанию. — М., 1968.
[5] *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). — М., 1974.
[6] *Серебренников Б. А.* Методы лингвогенетических исследований. — «Общее языкознание. Методы лингвистических исследований». М., 1973, с. 34—106.
[7] *Hermann E.* Über das Rekonstruktieren. — "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung". — Bd. 41, 1907.
[8] *Kurylowicz J.* L'accentuation des languss indo-europeennes. — Krakow. 1952.
[9] *Kurylowicz J.* The inflectional categories of Indo-European. — Heidelberg. 1964.

ӘДАЛӘТ ТАҺИРЗАДӘ

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

КӘСРӘВИЧИЛИК: КӨКҮ, ӨЗӘЈИ, АРДЫЧЫЛЛАРЫ, ДИРИЛДИЛМӘСИ*, I

1926-чы илдә Теһранда танынмыш тарихчи Сејид Әһмәд Кәсрәвинин (30.09.1890—11.03.1946) «Азәри, јахуд Азәрбајганын әски дили» («Азәри, ја зәбане-бастане-Азәрбајган») китабы бурахылды, 11 ил сонра — 1937-чи илдә о, әсаслы дәјишдирилмиш, кенишләндирилмиш шәкилдә јенидән ортаја гојулду. Арадан кечән 58 ил ичәрисиндә көстәрилән әсәр гаты фарс милләтчилијинин, панӣранизмин азәрбајчанлылары фарслашдырмаг јолундакы бүтүн чалышмаларынын нәзәри дајагларындан бири олмушдур. С. Ә. Кәсрәвинин көрүшләрини ганлы шаһлыг илләриндә бир чох «дилчи»ләр даһа да ирәлилетмиш, онлары инди Иранда вә Чәнуби Азәрбајчанда адландырылдығы кими «кәсрәвичилик/кәсрәвизм» системинә чевирмишләр.

«Азәри, јахуд Азәрбајганын әски дили» Кәсрәвијә јаздырыландан сонра үрәјиндә бир дамчы ел севкиси тапылмајан «дилчи»ләрә бу әсәрдә јазыланлара зүј тутмаг тапшырығы верилмишди. Рәһим Рзазадә Мәләјин «Азәри ләһчәси», Әбдүләли Карәнкин «Тат вә Һәрзән әски Азәрбајчан дилинин ики ләһчәсидир», Маһјар Нәввабинин «Индики Азәрбајчан дили», Јәһја Зәканын «Кәринган (тат) ләһчәси», «Кәлингаја ләһчәси» әсәрләри, башга бир чох китаблар бурахылды. Бу саһәдә чохлу мәгаләләр дә јаздырылды, Авропа, Америка дилчиләри дә бу ишә чәкилди. В. Һеннингин «Азәрбајчанын әски дили» мәгаләси бөјүк севинчлә гаршыланды. Теһранын јухарыдан көстәришијлә Аббас Игбалын «Азәрбајчанын түрк дили», «Азәри дилинә аид бир сәнәд», Әдиб Тусинин «Мама Исмәт вә Кәшфинин Азәри дилинә фәһләвијјаты», «Мәғриби Тәбризинин фәһләвијјаты», «Сәккизинчи-доггузунчу јүзилликләрдә (һичри — *Ә. Т.*) азәри дили фәһләвијјаты», «Гәзвин, Зәнчан вә Тәбриз фәһләвијјатындан бир өрнәк», «Азәри дилиндән галан әсәрләр», «Азәри дилиндән бир нечә өрнәк», Сәид Нәфисинин «Руһи Әнарчанинин рисаләси», Маһјар Нәввабинин «Һичри 10-чу јүзиллијини сону — 11-чи јүзиллијин башланғычында Тәбриз чамаатынын дили», Мәһәммәд Мүгәддәмин «Тәбризин азәри ләһчәсиндән бир тарихи сәнәд», Һушәнк Әржәнкинин «Фарсча вә азәрбајчанча ортаг дејимләр, истилаһлар вә мәсәләләр», Мәнучөһр Мүртәзәвинин «Һәрзән дилиндән бир нечә гејд», «Һәрзән дилиндә фе'л» кими сајсыз мәгаләләр фарс шовинизмини «елми» бичимдә јајмаға башлады. Тәәссүф ки, биздә онлара гаршы һеч бир санбаллы чаваб јазылмады вә кәсрәвичилик епидемија кими јајылды.

Шаһ режиминин ганичәнлијини јада салараг бүтүн бунлара бәлкә дә көз јуммаг оларды, анчаг белә «әсәр»ләрин минләрчә азәрбајчанлынын да ганы баһасына газанылмыш Иран ислам ингилабындан сонра јенидән кениш јајылмасы артыг дөзүлмәздир, бағышланылмаздыр.

Теһранда отурмуш доктор Маһмуд Әфшар Јәзди адлы бириси ачыг-ачығына дөвләт даирәләринин пулуна «мөвгуфат» ады алтында Азәрбајчан халгынын дилини, кечмишини алчалдан кечмиш әсәрләри јенидән бурахдырыр, јахуд јениләрини јаздырдыр. Онун бу сырадан бурахдырдығы 11-чи вә 12-чи нөмрәли әсәрләр — Насеһ Натигин «Азәрбајчан дили вә Иранын милли бирлији» (Теһран, 1980), Мәнучөһр Мүртәзәвинин «Азәрбајчанын әски дили» (Теһран, 1982) китаблары шаһлыг дөврүндә јазыланлардан да гаты шовинизмлә зәһәрләнмишдир.

Бу јазыда биз 58 иллик дөзүмә, сусмаја сон гојмаг, кәсрәвичилијин бир систем кими маһијјәтини көстәрмәк фикриндәјик.

* Јазынын ортаја чыхмасында дәјәрли мәсләһәтләриндән јарарландығым профессор Гафар Кәндли-Һерисчијә, филолокија елмләри намизәди Рафаел Һүсејнова, шәргшүнаслар Лалә Әлизадәјә, Сәадәт Намазоваја дәрин миннәтдарлығымы билдирирәм.

«Азәрбајҹан гырх әсрлик мүтәнтән* бир тарихә маликдир» [16, *6*]. Бу тарих Иранла гоншулуғун, башга сөзлә, түркләрлә** фарсларын сијаси-игтисади бағлылығынын јашыдыдыр.

Бу узун сүрән гоншулуг боју ағаларын сијасәти түркләри алчалтмаға, фарсларын онлардан кечмишчә эски, мәдәнилик бахымынданса јеткин олдуғуну инандырмаға јөнәлиб. Азәрбајҹанлыларын ана дилинин тарихи үзәринә дә дүрлү-дүрлү јарамаз ујдурмалар атылмышдыр.

Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә, ондан он-он беш ил сонра да, Иран ағалары елә јол ахтармаға башламышдылар ки, онун јардымыјла лап чохдан өзүлү гојулмуш бир сијасәт — «азәрбајҹанлылар көкчә түрк јох, фарслардыр»; «түрк дили онларын ана дилини (куја «азәри дили»ни) арадан чыхарды»; «түркләрин өзләри кими дилләри дә габадыр» бағыран сијасәт баша чатсын. Анҹаг бу сөзләри дејәркән ортаја бир мәнтиги сорғу чыхырды: ахы Азәрбајҹанын көклү сакинләринин бир бөлүјү дә Шимали Азәрбајҹандадыр, онларыса дилчә түркләшмиш фарслар адландырмаг һеч чүр мүмкүн дејил. Онда бирчә чыхыш јолу галырды: «Ики Азәрбајҹанда јашајанлар көкчә бамбашга халглардыр» — демәк. Буна инандырмаг олсајды, һәр бахымдан ирәли кетмиш, јүксәлмиш Совет Азәрбајҹанындакы гардашларына индијәдәк һәсәд апаранларын да көзү орадан чәкиләрди. Бу көрүшләр шаһлығын јеничә ортаја сүрдүјү «Иранын милли бирлији» чағырышына гуллуг көстәрмәлијди. Башга сөзлә, Иран өз «милли бирлији» адына Азәрбајҹан халгынын кечмишини гурбан вермәк, бундан икијөнлү јарарланмаг истәјирди.

Теһран һөкумәти түркләрә, илк сырада азәрбајҹанлылара, гаршы јөнәлтдији сијасәтини ашағыда садалананларла керчәкләшдирмәјә чалышды.

1) Азәрбајҹанда, Иранда түрк етносунун кечмишдән варлығы данылды, букүнкү тарихләри јанлыш көстәрилмәјә башлады.

2) Түркчә јер адлары (шәһәр, кәнд, дағ, дәрә, чај, тәпә адлары), сојадлары (фамилләр), шәхс адлары вә башга тарихи адлар, түркдилли тарихи әсәрләрин, абидәләрин адлары ардычыллыгла фарслашдырылмаға башлады.

3) Ушаглара түрк адлары, сојадлары гојмаг јасаг едилди

* Тәнтәнәли, чаһ-ҹәлаллы.

** Ҹәнуби Азәрбајҹанда јашајан азәрбајҹанлылар түрк адландығындан, мәгаләдә тез-тез ишләдилән «түрк» сөзү «азәрбајҹанлы» кими баша дүшүлмәлидир. — *Ред.*

4) Бүтүн мәктәбләрдә, ел үчүн ачылан кечә курсларында дәрсләр јалныз фарсча кечирилди.

5) Мәктәбләрдә ушагларын бүтүн түркләрдән, Азәрбајҹан дилиндән чијринмәси јолунда кучлү иш апарылды.

6) «Мән иранлыјам, анҹаг түркәм» демәк үстүндә ән ағыр ҹәзалар верилди. Беләләриндән Гашгај түркләриндән, Хәзәрин гырагларындакы Јәмуд түркмәнләриндән, Тәбриздәки азәрбајҹанлы забитләрдән сајсыз-һесабсыз јенијетмә Теһрана апарылыб, бојунларына зәнчир тахылараг, ән гаранлыг дустагханалара атылды.

7) Ҹәнуби Азәрбајҹандакы фабрик, завод вә башга сәнаје очаглары, пулсуз кечә мәктәбләри фарс мәнтәгәләринә көчүрүлдү.

8) Башга өлкәләрдә јашамыш азәрбајҹанлылар Ҹәнуби Азәрбајҹана кәлинҹә Иранын кимсәсиз чөлләринә сүркүн едилди, ја да Тәбриздә јашамаг онлара јасаг олунду. Өрнәк: 1938—1939-ҹу илләрдә Түркүстандан, Загафгазијадан јурдларына гајыдан 60 миндән артыг азәрбајҹанлы Тәбризә бурахылмајыб, Кәвир гум чөлүнә, јашамаг дөзүлмәз олан, гыздырма јајылмыш күнеј мәнтәгәләрә сүркүн едилди.

9) Милјонларча азәрбајҹанлыја ана дилиндә мәктәб ачмаг, китаб бурахдырмаг, гәзет нәшр етдирмәк бирјоллуг јасаг едилди. Буна чалышанлар олмазын инҹидилди. Эски түрк китаблары, Тәбриз шаирләринин дашбасма әсәрләри, әлјазмалары топлатдырылыб јандырылды.

10) Рза шаһ Пәһләви (һак. илләри: 1925—1941) бүтүн идарәләрә кизлинчә белә бујуруг көндәрмишди: «Соју түрк олан, түркчә данышан үнсүрләри дөвләт идарәләриндә мәс'ул вәзифәләрә гојмамаг, мөвҹуд оланлары да бәһанә тапараг ишдән чыхармаг...».

11) Рза шаһ түркләрин ирәли чыхан дәјәрли адамларыны гырдырды, варлы түрк ханларынын малыны, евләрини, варјохуну талады. Өрнәк: Тәбриз валиси Абдулла Тәһмасиби Теһрана чағырыб мәҹлис вәкили етдикдән сонра өлдүртдү. Сарај назири Тимурташы дустагда ағулу ијнәјлә арадан көтүрдү. Буна ујғун бир чох түрк забити јох едилди. Тәбриз, Маки, Гарадағ ханларынын евләри таланды. Онлардан газанылан милјонлар шаһын Авропадакы, Америкадакы банкларына көчүрүлдү [19, *17—19*].

Бу сијасәти елмдә, илк сырада дилчиликдә дә јүрүтмәк гаршыда дурурду. Шаһын сијасәтини бејинләрә јеритмәк үчүн елә бир адам (өзү дә түрк) кәрәкди ки, танынмыш, сөзү кәсәрли, сајылан олсун. Тарихә аид санбаллы јазыларыјла ад чыхармыш,

дәрин биличи сајылан Сејид Әһмәд Кәсрәвидән даһа ујғун кимсә тапылмады. О, ад-санамы, јүксәк чинләрәми ујду, јохса ајры-ајры дөвләт органларынын гаршысында таб кәтирмәдими — деjә билмәрик, һәр һалда, бу алчалдычы ишә киришди.

Кәсрәвинин гаршысында һәм чохлу чәтинликләр, һәм дә јүнкүллүкләр дурурду. Чәтинликләр ондан ирәли кәлирди ки, елә әсәр јазмалыјды ки, верилән көстәришин бүтүн бәндләринә инчәликлә елми дон кејдирсин (сөз јох ки, бу вахт бир чох шејләри өзүндән уjдурсун), Иранда исә һәләлик көрүб-көтүрмәли, јарарланмалы елә бир көзәчарпан өрнәк јохду. Јүнкүллүксә бурасындајды ки, јазмагла онун иши битирди. Әсәрин кениш јајылмасы, башга дилләрә (өнчә инкилис дилинә) чеврилмәси, лап дүнја өлчүсүндә кениш тәблиғи дөвләт идарәләринә чох да чәтин дејилди.

Беләликлә, 1926-чы илдә «Азәри, јахуд Азәрбајганын әски дили» китабы ортаја чыхды, аз кечмәдән бир нечә јабанчы дилә чеврилди, тә'рифи көјләрә галдырылды. Азәрбајчан халгынын бүтүн дүшмәнләринин јарағына чеврилән бу әсәр бүтөв бир сахталашдырычылар нәслинин јаранмасына тәкан верди.

Өзәји

Кәсрәвичилијин өзәји «Азәри, јахуд Азәрбајганын әски дили» китабында* јазыланлардыр. Бу јазыланлары инчәләмәјә кечмәздән габаг көстәрәк ки, Кәсрәви дилчи дејилди. О, дилин инкишаф ганунаујғунлугларыны билмирди; әски дилләри арашдырмағын јолларындан баш ачмырды; ән башлычасы исә һаггында данышачағы дил («азәри») дә һәлә јер үзүнә кәлмәмишди, бу дили илкин олараг о јаратмалыјды. Бүтүн бунлара көрә о, өзүндән асылы олмајараг, истәр-истәмәз чохлу јанлышлыға, әјинтијә јол вермәкдән гача билмәзди. Доғрудан да, Кәсрәвинин јаздыгларынын дүзкүнлүјүнә инанмаг чәтиндир, онун кәтирдији туталгаларын доғрулуғуна һеч чүр бел бағламаг олмаз. Һәм дә бу сөзү тәкчә биз демирик. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә о, кәрдүјү ишдән пешман олдуғуну билдирмиш, «өзү дә бу китаба интигад едиб** вә играр едир ки, бу китабы о заман јазыб ки, әсла бир кәлмә дә зәбаншүнасидән*** иттиласы**** јохду»

* Биз бу әсәрин јалныз даһа биткин 1937-чи ил нәшриндән истифадә етмишик. Бундан сонра онун адыны гысача «Азәри дили» көстәрәчәјик.
** Писләјиб.
*** Дилчиликдән.
**** Хәбәри.

[15, № 3, *36*]. Јени јарадылан дилә кәлинчә, Кәсрәвинин бүтүн сијаси бахышларындан икиәлли јапышан, «азәри дили»нин ирани ләһчә олмасына аз да варса шүбһә етмәјән, кәсрәвичилијин гызғынлыгла јајан Б. В. Миллер дә чохлу арашдырмадан сонра дејир ки, «Кәсрәвинин материаллары әсасында «азәри» дили һаггында елә-белә дә олса конкрет тәсәввүр әлдә етмәјимиз мүмкүн дејил» [11, *223*]. Чүнки, Б. Миллерин көстәрдији кими, Кәсрәвинин јазысы ортаја чыхан чағларда фарс дилинин әски ләһчәләри бир јана дурсун, һеч индикиләри дә кәрәјинчә, лазымынча өјрәнилмәмишди. Кәсрәвинин илкин «үзә чыхардығы» јазылы «азәри» гајнагларына кәлдикдә, јенә Миллерин сөзләријлә десәк, «Иранын «азәри» кими әски ләһчәләри һаггында јарымчыг, кәјдәндүшмә, һәр јердә тәһриф едилмиш јазылы гајнагларын чәлб едилмәси вә ишләдилмәси ираншүнаслыға, демәк олар ки, һеч нә верә билмәз» [11, *225*].

Кәсрәвинин китабы ашағыдакы једди бөлмәјә ајрылыб:

1) «Азәрбајчанын әски халгы вә дили»; 2) «Түрк дили нечә вә һачандан Азәрбајчана јол тапыб?..»; 3) «Азәри [дили] долајысынча бир нечә сөз»; 4) «Азәридән әлдә олан өрнәкләр»; 5) «Бу өрнәкләрдән чыхан нәтичәләр»; 6) «Азәричәлији күман олунан өрнәкләр»; 7) «Индики азәричәдән өрнәкләр».

Мүәллифин керчәкликдән чох узаг уjдурмаларынын көкүнү ајдынлашдырмаға, елми факт ады алтында гондарма туталгаларын ишә салмасынын инчә јолларыны ачмаға бу ардычыллығы көзләмәклә чалышачағыг.

Бу заман индијәдәк чохларынын билмәдији, көлкәдә галан јазылара, гајнаглара даһа чох үз тутмушуг.

* * *

Кәсрәвијә бир башлыча тапшырыг верилмишди: Азәрбајчанда, бүтүн Иранда јашајан түркләрин чох узаг кечмишдән (лап доғулушдан!) фарс олдугларыны инандырмаға чалышмаг, һансы јолла варса онларын әсил мәншәјини данмаг. Белә бир елмәзидд мәгсәдә хидмәт едән Кәсрәви әсассыз-сүбутсуз, чох дәринликләрә кетмәдән јазыр ки, Азәрбајчанда әскидән јашајан букүнкү түркләрин әчдады фарсларын улу бабалары олан ирләр (ариләр), даһа доғрусу, онларын бир бөлүјү олан мадлар (мидијалылар) имиш (онларын данышдығы дилдән дә куја индики фарс дили төрәјибмиш). О дејир ки, 3 мин ил габаг Ирана топа-топа кәлән ариләрин (ирләрин) мад адлы бөјүк дәстәси Иранын инди Азәрбајчан, һәмчинин Һәмәдан, Кирманшаһ, Гәзвин, Испәһан, Теһран шәһәрләри јерләшән шимал-шәргиндә јурд салдылар, буралара «Мадларын јери» («Мидија») дејилди.

Азәрбајчан «Кичик Мад», јердә галан һиссә «Бөјүк Мад» адланырды [18, *7*]. Беләчә дә јазыр: «Көрдүјүмүз кими тарихин башланғычындан Азәрбајчанын әһали вә дил бахымындан ајдын бир кечмиши вардыр вә бу һагда һеч бир чәкишмә, данышыг јери јохдур. Бәли, биз буну да билирик ки, ирләрдән габаг Азәрбајчанда ајры бир јерли әһали отурурмуш. Ирләр ора кәлиб јерлиләрә гәләбә чалдыгдан сонра ики тирә бир-биринә гарышмышдыр, анчаг бу һал һәр јердә баш вермишдир. Биз демәк истәмирик ки, Азәрбајчан әһалиси, ја Иран әһалиси јалныз ир көкүндән олмуш, башгаларыјла һеч гарышмамышдыр» [18, *7*].

Кәсрәви јазыларыны сечдирән чаларлардан бири онун нечә мин ил габаг баш вермиш һадисәләрдән санки бу күн олмуш кими һеч бир сүбут -туталга кәтирмәдән өз көзүјлә көрдүкләрини сөјләјән тәк данышмасыдыр. Һәм дә онун арашдырмаларында ады чәкилән өлкәләр, арада јашајанлар донугдур, дәјишмәздир. Һәр өлкәдә узаг башы ики, ја үч милләт вар. «Иран» дедикдә бүтүн тарих боју сынырларына әл вурулмамыш бир торпаг, «мидијалылар» дедикдә јалныз әски фарсча данышан улус көз өнүнә кәтирилир.

Мидија дәјишмәз олмадығы кими, мидијалылар да, «Мидија дили» дә донуг дејил. Бу күн дүнјанын һеч бир өлкәсиндә (нә гәдәр кичик олса да) јалныз бир дилдә данышылмыр, орада јалныз бир улус, бир уруг јашамыр. Халгларын чох бөјүк ахынларла бир јердән башга јерә көчдүјү 3—4 мин ил габагларда исә сакинләрин етник тәркибинин мүрәккәблијини көз өнүнә кәтирмәк чәтин дејил. Она көрә дә проф. Тофиг Һачыјевин бу фикријлә бүтүнлүклә ортағыг: «Мидија өлкәнин адыдыр. О, әһали тәркибинә көрә мүхтәлиф тајфалардан ибарәтдир. Мидија тајфа иттифагында да мәншәјинә көрә ајры-ајры дилләр мөвчуд олмушдур. Ваһид Мидија дили јохдур, мидијалыларын дилләри вардыр. Аналожи оларага тәкрар едирик: Мидија тарихинин мүхтәлиф дөврләриндә бу тајфалардан биринин сијаси чәһәтдән фәаллашмасы илә онун дили һаким мөвге тута биләр. Лакин бу чәһәт Мидијада башга тајфа дилләринин фәалијјәт көстәрмәсини рәдд етмир» [6, *18*].

Филолокија елмләри доктору Г. Ворошил В. И. Абајевин ашағыдакы сөзләринә гүввәт вермәкдә һаглыдыр: «...Мидија дилиндән биз, демәк олар ки, һеч нә билмирик. Дилчилијин тарихиндә елә өрнәк тапмаг чәтиндир ки, һаггында һеч нә бәлли олмајан бир дилин фактларындан белә кенишликлә вә сәрбәстчә чыхыш етсинләр» [10, *227*].

«Бүрһани-гате» сөзлүјүндә «мад дили»ндән данышан М. Муин јазыр: «Мад дилиндән бизә јунан јазылары вә б. васитәсијлә бир нечә ад вә бир нечә сөз чатмышдыр» [17, *14*]. Бунлардан бири кими о, Һеродотдан тапылмыш «спака» («ит») сөзүнү көстәрир. Анчаг рус дилиндәки «собака»нын (демәли, «спака»нын) түрк дилләриндәки «көпәк»дән олдуғуну рус дилчиләри сүбут етмишдир [б а х: 1, *108;* 13, *703*].

Кәсрәви дә «мад дили»ндән ағыз долусу данышса да, үччә «мад» сөзү, бирчә «мад» чүмләси көстәрмир, көстәрә дә билмәз.

Кәсрәви өзү дә габагчадан дујур ки, Азәрбајчанда јашајанларын мадлардан төрәдијини демәклә иш гуртармыр; мадларын сојча фарс олдуғуна инандырачаг туталгалар һеч вахт тапылмајачаг, она көрә дә даһа ирәли кетмәли, һәмин дөврләрдә түркләрин Азәрбајчана һеч јахын дүшмәдијини демәк кәрәкдир. О бу чүр дә едир: «Тарихин башланғычында — 3 мин ил габаг мадлар Азәрбајчанда вә бу јөрәләрдә јерләшмишдиләр. Тарихлә таныш олан һәр кәс билир ки, ики мин ил габағадәк түркләр бу јахын јерләрдән чох узагда олмушлар, Асијанын орталарында јашамышлар. Бә'зиләринин: «Азәрбајчан елә башланғычдан түркләрин јурду олмушдур» — демәси чох авам фикирдир. Белә демәклә һеч бир фајда әлдә етмәк олмаз» [18, *8*].

Дүзү дүз, әјрини әјри јазаг. Кәсрәви индики бир чох алимләрдән «үрәјијумшаглыг» едиб, һеч олмазса түркләрин Азәрбајчанда ики мин иллик тарихи олдуғуну сөјләјир. Анчаг ондан габаға кечмәк, буранын «башланғычдан түркләрин јурду» олдуғуну демәклә шаһ режиминин һеч бир фајда әлдә етмәјәчәјини дә ачыгча билдирир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Кәсрәви Азәрбајчанда түрк варлығынын әјинтили көстәрилмәсинә әлиндән кәләни едир: «Әшканиләр дөврүндә түркләр күнбатана, гәрбә сары үз тутараг, Иран сәрһәдинә јахынлашдылар. Анчаг әшкани падшаһларынын малик олдуглары гүввәјә бахылса, онларын дәстәләринин Иранын ичәриләринә кәлиб чыхмасы инанылмаздыр.

Тарихи гајнагларда бу барәдә һеч нә тапа билмәрик. Сасаниләр дөврүндә башга түркләр даһа јахын идиләр. Шималдан Гафгаздакы Дәрбәнд јолундан да Иранла гоншу идиләр. Анчаг бүтүн бунларла јанашы, онларын Азәрбајчана кәлмәси күманы јохдур. Тарихи гајнагларда онларын кичик дәстәләринин сасани шаһлары тәрәфиндән әсир алынмасы, орда-бурда јерләшдирилмәси барәдә мә'луматлар тапсаг да, бу чүр дәстәләр тезликлә јерли халга гарышараг арадан кетмиш, өзләриндән һеч бир из гојмамышлар» [18, *9*].

Тарихи гајнаглара атылан бөһтаны сонра ишыгландырачағыг, анчаг ону көстәрәк ки, бу чүмләләр һеч дә Кәсрәвинин тарихи билмәдијинә сүбут дејил. Белә демәк ән азы инсафсыз-

лыг оларды; Кәсрәви чохлу јабанчы дилә инчәликлә јијәләнмишди, тарихә дә беш бармағы кими бәләдди, түркләрин тарихини даһа ирәлијә апарачаг ән әски гајнаглары да бәлкә биздән дә јахшы таныјырды. Кәл ки, о бу әсәри јазаркән ағаларынын тапшырығыјла билдијини «унутмаға», ја да думанлы, әјинтили көстәрмәјә чалышыр. Буна көрәдир ки, о, Азәрбајчанда Мидијадан да габаг олмуш Маннанын, орада јашајанларын адыны чәкмир, чүнки билир ки, бу јерлиләри (кутиләри, луллубејләри вә б.) кәлмә, фарскөклү адландырмаг ағ јалан олар, ахы әлдә ијнә көзү боју туталга јохдур. Буна көрәдир ки, о ән әски чағлардан Азәрбајчан торпағынын гоншусу Шумер дөвләтини, түркләрлә дилчә сојдаш сајыла билән шумерләри јадына салмыр. Буна көрәдир ки, Азәрбајчанда түркләрин һәмишә «түрк» адланмајыб, бунтүрк, һун, хәзәр, болгар, савир, оғуз (гуз), оnуғур, доггуз-оғуз, гыпчаг, ағачәри... кими уругларын, ојмагларын адыјла чағырылдығыны да «унудур».

Кәсрәвинин бу инчә кәләјинә гаршы мәрһум проф. Әбдүләзәл Дәмирчизадәнин (1909—1979) сөзләри тутарлы чавабдыр: «Азәрбајчан тарихи саһәсиндә сон заманлар апарылмыш тәдгигат нәтичәсиндә ајдын олмушдур ки, ерамыздан әввәл Азәрбајчан әразисиндә Мидија гәбиләләри — Бус, Паратак, Струхат, Аризант, Буди, Мағ вә Азәрбајчанын шимал һиссәсиндә Албан, јахуд Ағван әразисиндә 26 мүхтәлиф дилли гәбиләләрлә бирликдә Гас, Гассит, Хәзәр, Сак, Скиф* адлы гәбиләләр јашамышлар. Ерамызын әввәлләриндән исә бу әразидә Һун, Сабир-Сувар, Оғуз, Гыпчаг адлы гәбиләләр мәскән салыб јашамышлар ки, бунларын һамысы, артыг елм аләминдә дәгигләшдирилдији кими, түркдилли гәбиләләр олмушлар. Азәрбајчан халгы мәһз бу етник тәркиб әсасында формалашмышдыр» [2, *49*].

Шимали Азәрбајчанын түркләрин јурду олдуғуну ән әски гајнаглар көстәрир. Һәмин гајнаглара гаршы дурмаг чәтин олдуғундан, һәм дә башга сијаси көрүшләрә дајанараг, Кәсрәви шимал Азәрбајчаныны «Азәрбајчан» истилаһындан гырагда тутур. Бу фикир онун «Унудулмуш шәһријарлар» («Шәһријаране-гомнам») китабында даһа ачыг, кениш верилиб. Шимали вә Чәнуби Азәрбајчаны бир-бириндән ајырмаға чалышмаг долајысыјла, ја елә бирбаша, икијә бөлүнмүш азәрбајчанлыларын да көкчә јад олдугларыны демәјә гуллуг көстәрир. Чохлу инамдашларындан бири олан Б. В. Миллер јазыр: «*Бир фарс јурдсевәри кими* (сечдирмә бизимдир — *Ә. Т.*) Кәсрәвијә «Азәрбајчан» истилаһыјла Загафгазијадакы, бәлли олдуғу кими, бүтүн Азәрбајчаны јох, јалныз әрәб чоғрафијачыларынын көстәрдији Арран вилајәтини тутан түрк совет республикасынын адландырылмасы хош кәлмир» [11, *200*]. Миллер унудур ки, Кәсрәви фарс јурдсевәри дејил, чүнки о өз ана јурдуну, доғма торпағыны дамғалајыр. Ана јурдуна дөнүк чыхандан башгасына јурдсевәр ола биләрми?!

Кәсрәви Азәрбајчанын түркләрин олмадығына инандырмаг үчүн бу јер адынын Искәндәрин валиси Атурпатла бағлылығы һаггында сонралар чох кениш јајылмыш, һәтта совет тарихчиләри ичәрисиндә дә өзүнә инамдаш тапмыш дүшүнчәни тәкрар едир: «Искәндәр чағында Азәрбајчанда баш вермиш бир һадисә о јерин дилиндән јахшы мә'лумат верир ки, бу да елә «Азәрбајчан» сөзүнүн өзүдүр. Дедијимиз кими, бураны «Кичик Мад» адландырырдылар. Анчаг Искәндәр Ирана кәлиб һәр јери әлә кечирдикдән сонра Азәрбајчанда јерли әһалидән олан «Атурпат» адлы бир нәфәр чыхараг, ораны горумаға башлады. О, өмрүнүн сонунадәк аға олду. Бурадан да өлкә «Атурпаткан» адланды. Һәмин сөздүр ки, јаваш-јаваш дәјишиләрәк «Азәрбајчан»а чеврилмишдир. Биз билирик ки, Атурпатын соју бир нечә јүз ил о ағалығы горујуб сахламыш, селевкиләр вә әшканиләр чағында да вар олмушдур» [18, 8].

«Азәрбајчан» јер ады һеч бир «Атурпат»дан төрәмәјиб. Гајнагларын бир нечәси онун «азәр»дән («од») јарандығыны дөнмәдән көстәрир.

Бу адын јаранмасы һаггында әски түркләрин дә фикирләри вар. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси Ј. В. Чәмәнзәминли (1887—1943) «Әһмәд ибн Мәһәммәдин Парис милли китабханасында сахланылан вә вахтилә Улуғ бәј Гурган хәзинәсинә мәхсус олмуш «Тәварихи-аләм» адлы китабындан истифадә едәрәк јазыр ки, Оғуз хан Ширваны, Араны вә Муғаны тутдугдан сонра Укан сәһрасына кәлир. О, дөјүшчүләрә әмр едир ки, һәрә бир әтәк торпаг көтүрүб, бир јерә төксүнләр; илк әтәјини долдуран да Оғуз хан өзү олур. Нәтичәдә бөјүк бир тәпә јаранир ки, буна да «Азәрбајган» ады гојурлар (мә'насы исә «гүввәтлиләр јери» демәкмиш)» [8, *48*]. Көркәмли Азәрбајчан дилчиси Мәһәммәдһүсејн Бүрһанын «Бүрһани-гате» сөзлүјүндә дә бу дејиләнләри бүтүнлүклә охујуруг (анчаг бурада «Оғуз» јеринә «Ағур» көстәрилиб). Бурада јазылыр: «...*Азәр* түрк дилиндә «һүндүр», *бајган* «бөјүкләр, мөһтәшәмләр» мә'насындадыр» [17, *24*].

«Азәрбајчан» истилаһынын билдирдији торпаглара кәлинчә, тарихчиләримиздән Ш. Ә. Тағыјева [5], Т. М. Мусәви [4] данылчан

* Скифләрин (искитләрин) түрклүјү һаггында «Мачахы јерадынын искит проблеми ишығында етимолокијасы» адлы јазымыза бахылсын [12].

маз туталгаларла онун лап әски чағлардан букүнкү һәр ики Азәрбајчаны биркә билдирдијини көстәрмишләр.

Т. М. Мусәви јазыр: «Көрәк Иранын бир сыра мүасир мүәллифләринин Азәрбајчанын тарихи һүдудларыны сахталашдырмаг чәһдләри архасында кими мәгсәдләр кизләдилмишдир.

Азәрбајчанын шимал һиссәсиндә Совет һакимијјәти галиб кәлдикдән сонра онун тарихи һүдудлары һаггында Иран милләтчи буржуазијасынын иддиаларыны ики мәрһәләјә бөлмәк олар. 1920—1941-чи илләри әһатә едән илк мәрһәләдә Иранын милләтчи буржуазијасы мүәјјән сијаси мәгсәдләр наминә Азәрбајчан һүдудунун Зәнчан вә Саггыздан тутмуш Дәрбәнд вә Күрчүстан сәрһәдинә гәдәр узандығыны тәсдиг едирди. Лакин алман фашизминин дармадағын едилмәси вә дүнја социализм чәбһәсинин јаранмасы нәтичәсиндә дүнјада гүввәләрин нисбәтинин дәјишмәсилә әлагәдар олараг, Иранын милләтчи буржуазијасы Араз чајындан шималда јерләшән әразиләри Азәрбајчан һесаб етмәмәји өзләри үчүн даһа әлверишли һесаб етди» [4, *162—163*].

Демәли, Кәсрәвинин ирәли атдығы идеја бир гәдәр кеч кәрәк олмушдур.

Академик Зија Бүнјадов тарихи гајнаглара әсасланараг көстәрир ки, III әсрдә Сасани дөвләтинин тәркибинә дахил олан өлкәләрин бир гисми (Азәрбајчан, Ермәнистан, Реј, Аран вә б.) I Әрдәшир чағында «Азәрбајчан спаһбед» ады алтында гузеј, шимал спаһбедлијини тәшкил едирди [9, *39*]. О, әл-Јә'губинин Араны «Јухары Азәрбајчан» («Азәрбајчан-әл-үлја») адландырдығыны дејир [9, *141*[.

Дәрбәндин диварларында ерамызын 553-чү илиндә јазылмыш јазыдан Азәрбајчанын гузеј сынырларынын Дәрбәндәчән чатдығы бәлли олур [5, *118*].

Әт-Тәбәринин (839—923) «Тарих-әр-рүсул вә-л-мулук» әсәриндә дејилир: «Азәрбајчанын һүдудунун башланғычыны, Әһәр вә Зәнкан дахил олмагла, Һәмәданы, ахырыны исә хәзәрләрин Дәрбәндини көтүрүрләр вә бу аралыгда олан бүтүн он-он ики шәһәри Азәрбајчан адландырырлар» [5, *119*].

Бу чүр чохлу туталганы јазысында топламыш Ш. Ә. Тағыјева јазыр: «Кәтирилән фактлардан көрүнүр ки, ерамызын һәлә III әсриндән Азәрбајчан ады бир сыра һалларда әввәл инзибати, даһа сонралар исә чох заман чоғрафи мә'нада һәр ики һиссәјә аид олмушдур вә хүсусилә XVII әсрдән бәри мөвчуд олан мәнбәләрдә Азәрбајчан Араздан шимал вә чәнуба фәрг гојулмадан, јә'ни ваһид чоғрафи мә'нада гәбул едилмиш, баша дүшүлмүшдүр. Етник мә'нада исә мүәјјән дөврдән сонра «азәрбајчанлылар» мәфһуму ејни дилдә данышан ваһид бир халгы билдирмишдир» [5, *121*].

* * *

Сејид Әһмәд Кәсрәви Азәрбајчанын көклү сакинләринин ариләр (мадлар) олдуғуну «сүбута јетирмәк» үчүн бурадакы јер адларына әл атыр: «онларын (јер адларынын — *Ә. Т.*) мә'наларыны билдијимизә көрә ариләрин дилиндән олдуғуну ајдын көрүрүк. Бу, Азәрбајчанын әски халгынын ирләр, ја ариләр сојундан башга шеј олмадығынын вә бу адларын бир бөлүмүнүн мадларын хатирәсини өзүјлә кәздирмәсинин дикәр јол көстәричисидир» [18, *10—11*].

Сонралар Кәсрәвини тутугушу кими тәкрарлајанларын һамысы өз јазыларында Азәрбајчандакы фарс гајнаглы јер адларынын варлығынын азәрбајчанлыларын фарс кечмишиндән сораг вердијини сөјләмишләр. Өзләрини билмәзлијә вурмуш Кәсрәвијлә төр-төкүнтүләри ушагчасына «садәлөвһ» даврағыр вә күлмәлидир ки, бу садәлөвһлүјә башгаларынын да инандығыны санырлар. Куја һеч бир өлкәдә јалныз бир дилә мәхсус јер адларынын олмадығындан онларын хәбәри јохдур. Куја онлар билмирләр ки, јашајыш јеринин ады һансы дилдәдирсә, сакинләрин о дилли милләтдән олмасы мүтләг дејил.

Чәнуби Азәрбајчанда, Иранда јер адларынын көкү һаггында арашдырмаларда түрк јер адларына үз тутулмадығындан, биз илк сырада буралардакы топонимләрә дајанараг паниранист дүшүнчәләрин дајагсызлығыны, бошлуғуну көстәрәк.

Јер ады милләтдән, халгдан һәмишә бирбаша галма јадикар дејил. О, бир дилдән башга дилә кечмиш (алынма) сөздән јарана биләр. Дедијимиз кими дејилсә, онда Кәсрәвијлә ардычыллары бојунларына алмалыдырлар ки, инди Чәнуби Азәрбајчандакы «Кәлингаја» кәндиндә јашајан талышлар (онларын дилини Кәсрәви Һәрзәнд дили адландырыб, азәри дилинин јадикары сајыр) әслиндә дилчә фарслашмыш түркләрдир, ахы бу кәндин ады түркчәдир.

Азәрбајчанда фарсгајнаглы јер адларынын варлығы доғрудан да түркләрин фарскөклү олдуғуну көстәрирсә, Иранда: Килан, Мазандаран, Хорасан вилајәтләриндә, Теһран, Султанабад, Јәзд, Кашан, Шираз шәһәрләриндә вә башга јерләрдәки чохлу түркгајнаглы јер адлары да ејни мәнтиглә фарсларын түрккөклүлүјүнү билдирмәлидир.

Бир дә ки, биз Азәрбајчанда фарс јер адларынын олдуғуну данмаға чалышмамагла јанашы, бурадакы топонимләрин (јер адларынын) чохунун түркчә олдуғуну сөјләјирик. Сүбут үчүн

габагча фарс дилиндә бурахылмыш «Азәрбајчанын әски абидәләри» әсәриндән *јалныз* Әрдәбилин *јалныз* чајларыны сајан *јалныз* бирчә ҹүмләни көздән кечирәк (сечдирмәләр бизимдир):

«Рудханеһа:

Әлаве әз рудханеје-*Гара су* ке әз дамәнеһаје-шемале-ғәрбије-Талеш сәрчешме микирәд вә пәс әз мәшруб сахтәнезәминһаје-мәнтәғеје-Әрдәбил дәр *Аслан∂үз* вареде-Әрәс мишәвәд; рудханеһаје-кучеке-дикәр бе шәрһе: *Балыхлы чај* — *Гуру чај* — *Нејр чај* — Ханәкаһ — *Нәнә* кәраң — *Богчыл чај* — *Кәлиндәрә чај* — *Хорхору чај* — *Түрк чај* — Әнбәран — Пиләруд — *Кирдә чај* — Дәрәвәрд (*Дәрә* руд) — Балһаруд вә руде-Бәрзәнд (*Субашы*) дәр ин наһије чәрәјан дарәнд ке тәғрибән тәмаме-анһа вареде-*Гара су* микәрдәнд» [14, *3*].

Архада көстәрмишдик ки, панираниистләр Ҹәнуби Азәрбајчандакы, Ирандакы бир сыра түрк јер адларынын чохуну күчлә дәјишдирмишләр. Һәлә бу учдантутма дәјишилмәдән сонра да Азәрбајчанын јер адларынын чоху түркчәјди. Кәлин, шаһын 1942-чи илдә өз јурдундан дидәркин салдығы 37 мин гуртулушсевәр азәрбајчанлыдан биринин — Сән'ан Азәрин ашағы Азәрбајчандан, Ирандан топладығы, һәлә фарслашдырылмамыш јер адларындан сечмәләрлә таныш олаг.

ЧАЈЛАР:

Хој бөлкәси: Ағчај, Гызылчај, Готурчај, Зунузчај.

Урмијә көлү бөлкәси: Назлычај, Савуг булаг чај, Чығ өнү чајы, Су алан чај, Гумлаг чај, Учандәрә.

Гарадағ мәнтәгәси: Ахар сују, Гарасу, Самур сују, Гуручај, Булгар чај, Сәрпәдәрә*.

Әрдәбил мәнтәгәси: Чарыгсу, Булагчај.

Мәјанә мәнтәгәси: Данлыјанчај, Карымчај, Түркмәнчај, Дадлычај.

ДАҒЛАР:

Тәбриз-Гарадағ мәнтәгәси: Гаплан дағлары, Гарадағ силсиләси, Үчгардаш дағлары, Гаравул дағлары, Гызылдағ, Ајбек дағлары.

Мазандаран мәнтәгәси: Аладағ силсиләси.

Кирман мәнтәгәси: Ағдағ силсиләси.

Хорасан мәнтәгәси: Аладағ силсиләси.

ОВАЛАР: Тарым овасы, Муған овасы, Түркмән бозгыры.

КӘНДЛӘР:

Марағa мәнтәгәси: Гарапота, Гараата, Гызылча, Гарабашлы, Кәлтәпә, Јеничә, Ағчакәнд, Мәмәкәнд, Кичик Һару.

* Сарпдәрә.

Савуч булагда (Сојуг булаг): Јелдамар, Гарабашлы, Дәрәлик, Тохта, Чинә, Сајынгала.

Урмијә, Сәлмас, Дилман мәнтәгәләри: Гараағач, Көјтәпә, Зоргаја, Габагтәпә.

Маки, Хој-Мәрәнд мәнтәгәләри: Ағбулаг, Гызылча, Гызылетил, Шаһбулаг, Гаразија, Калафалы, Авачыг, Гарынча, Палчыглы, Гараағач, Чалдыран, Гарaајна, Ағдизә (Гызылдағ), Софиләр, Сары кәнд, Гаратәпә, Таныг.

Тәбриз-Гарадағ бөлкәси: Басмыш, Тәкәдаш, Гашсыјыран, Мәмәған, Галачыг, Гараговаг, Гаратәпә, Гарадәрвиш, Сарыағач, Хоча.

Әрдәбил бөлкәси: Тәпәговаг, Гышлаг, Шәргышла.

Халхал бөлкәси: Дәрәбашы, Түркмәнчај, Көзәл сарај.

Хәмсә вә *Зәнчан бөлкәси:* Сарымсаглы, Јеничә, Дәмир отаг, Гаратәпә, (Ағкәдик дағлары) Дүзкәнд, Гарадәрә, Кулкәнд, Јылмач, Гарабағ, Аргон, Дашгала, Нахырлы, Ағтәпә, Оланкеч, Дамыг, Чахар.

Һәмәдан мәнтәгәси: Галачыг, Булган, Шаһверди, Билик*.

Ираг-Кашан мәнтәгәси: Финдағы, Диличан, Горугчу, Чошган, Јеткин, Муған, Тараг, Чала, Турсун, Салјан, Гарасу, Салјан, Сузаг, Сузкәнд.

Мазандаран мәнтәгәси: Ағча, Султанкәнд, Шаһбулаг, Түрк мәһәллә, Гаратәпә, Сары, Күмүштәпә (гәсәбә), Гызлыг, Тиләк, Бешмәһәллә, Гызылаланга, Гарааланга, Гарјел, Чалбаш, Башдәрә, Таныг.

Кирман мәнтәгәси: Булаг, Сурәк, Кирик, Фәрһатдағы, Гызгујусу, Гонуч, Гонурхан, Кәскин.

Маһал Сәб'а мәнтәгәси: Фин, Тарым, Гајтаг.

Хорасан мәнтәгәси: Гајын, Учур, Чахмаг, Јагут, Фәрганә, Ағдәрбәнд, Гарабаггал, Гарапынар, Ханлыг, Гочан, Ширван, Гарабашлы, Башдәрә, Галмуггала, Долаб, Фындыглы, Јенигала, Гышлаг, Ағгала, Батаг/Батлаг (Кәвир чөлүндә).

Кирманшаһ мәнтәгәси: Курбулаг, Бабаг, Гаравуш дәрили [19, *13—14*].

Бу адларын чоху 1949—1952-чи илләрдә Теһранда бурахылмыш 10 чилдлик «Иранын ҹоғрафи адлар сөзлүјү»нә салыныб.

Әски гајнаглардакы јер адлары истәнилсә, минилликләрин јадикары «Дәдә Горгуд китабы»ндакы түрк-Азәрбајчан көклү бир чох јерли даг, јајлаг, гала, горуг, дүзәнлик, кәнд, шәһәр адларыны көз өнүнә гоја биләрик: Ала дағ, Газлыг дағы, Гара-

* Шимали Азәрбајчанда да Былых, Мулух, Балик кими шәкилләри вардыр. Әски түркчәдәки «балыг» («шәһәр») сөзүндәндир.

дәрә, Дәмир гапы Дәрвәнд, Ајғыркөзлү сују, Бамбам тәпә, Чызыглар, Ағылған, Көкчә дағ, Талы сазы, Гајтабан, Ағајыл, Букдүз, Ағчагала, Сүрмәлү, Дүзмүрд галасы, Гара дәниз, Саллахана гајасы, Күнортач, Бәрдә, Кәнчә, Ир гобылы Ала дағ, Көкчә дәниз, Әлинчә галасы, Дәрәшам, Сунчудан, Әрғыч гыр, Ортач гыр, Ағ гаја, Ағ саз вә б. [3, *39*]. Бу әсәрин онунчу бојунда Оғуз баһадырларынын Тәбриз-Урмијә-Маки даирәсиндә дә јашадыгларыны ачыг сурәтдә көрмәк олар [8, *19*]. Өзү дә бу адларын һәлә «Дәдә Горгуд» бојларына дүшмәздән өнчә неча јүзиллик кечмиши варды.

Совет Азәрбајчанындакы, еләчә дә Ермәнистанла Күрчүстандакы сајсыз түрк јер адларындан бурада данышмырыг, чүнки онлар биздә кәрәјинчә, лазымынча өјрәнилиб, инди дә өјрәнилмәкдәдир. Танынмыш дилчиләрдән Ә. Дәмирчизадә, С. Моллазадә, чоғрафијачылардан Р. Јүзбашов, Ә. Әлијев, тарихчиләрдән Ә. Һүсејнзадә, Г. Гејбуллајев вә бир чох башгаларынын јурдумузун јер адларындан данышан дәјәрли әсәрләри орталыгдадыр.

Биз Шимали Азәрбајчандакы он минләрлә түрк јер ады ичиндән вур-тут икисини сечмишик.

Гарабағда бир мағарадан *үч јүз мин ил* бундан габаг јашамыш кишинин чәнә сүмүјү үзә чыхарылды. Бу, дүнјада 5-чи, ССРИ-дә илк белә тапынтыдыр [7, *4*]. *Азых* адланан бу мағарадан 2,5 километр аралыда *Тағлар* мағарасы јерләшир. Азыхдан сонунчу дәфә *јетмиш мин ил* габаг чыхан сакинләр Тағлара көчмүшләр. Сөз јох ки, онлар о күнләрдә түрк адланмырдылар, чүнки онда һәлә һеч бир халгын индики ады јохду. «Анчаг фактдыр ки, һәр ики топоним түрк мәншәлидир вә һәм дә һәр икиси чох гәдим дејилиш-ишләнмә шәклини сахламышдыр: *Азых > ajы, Тағ*[*лар*] *> дағлар»* [6, *25*].

Беләликлә, Кәсрәви јер адларынын јардымыјла Азәрбајчанда јашајанларын көкүнү ағаларынын бујуруғујла фарслашдырмаға чалышмагла өзүнү вә фарс шовинизмини пис вәзијјәтә салмышдыр.

ГЫСАЛТМАЛАР

АТМБСГ — «Азәрбајчанын тарих вә мәдәнијјәтинин буржуа сахталашдырычыларына гаршы» (Бакы, Елм, 1978); АФМ — «Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри» (Бакы, Елм, 1983).

ГАЈНАГЛАР

1 *Адилов Муса.* Нијә белә дејирик. — Бакы, Азәрнәшр, 1982.
2 *Дәмирчизадә Ә. М.* Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. Биринчи һиссә. — Бакы, Маариф, 1979.
3 *Әлибәјзадә Елмәддин.* Әдәби шәхсијјәт вә дил. — Бакы, Јазычы, 1982.

4 *Мусәви Т. М.* Чәмаләддин Фәгиһин «Атурпаткан вә неһзәте-әдәби» әсәри һаггында. — АТМБСГ, 159—166-чы сәһ.
5 *Тағыјева Ш. Ә.* Мүасир Иран буржуа тарихшүнаслығында Азәрбајчан халгынын етник бирлијинин инкар едилмәси һаггында. — АТМБСГ, 114—124-чү сәһ.
6 *Һачыјев Т. И., Вәлијев К. Н.* Азәрбајчан дили тарихи. — Бакы, Маариф, 1983.
7 *Һүсејнов Мәммәдәли.* Азых мағарасынын сирри. — Бакы, Кәнчлик, 1969.
8 *Чәмшидов Шамил.* «Китаби-Дәдә Горгуд». — Бакы, Елм, 1977.
9 *Буниятов Зия.* Азербайджан в VII—IX вв. — Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1965.
10 *Ворошил Г.* Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докторская диссертация. — Баку, 1972.
11 *Миллер Б. В.* К вопросу об языке населения Азербайджана до отуречения этой области. — Уч. зап. Ин-та этнических и национальных культур народов Востока, 1930, т. I, 199—228-чи сәһ.
12 *Тагирзаде Адалет.* Этимология топонима «Мачахы» в свете скифской проблемы. — АФМ, 160—164-чү сәһ.
13 *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. — М., Прогресс, 1971, том. III.

ӘРӘБ ГРАФИКАСЫНДА

14 Асаре-бастаније-Азәрбајчан, Челде-доввом. Асар вә тарихије-шәһрестанһаје-Әрдәбил, Әрәсбаран, Хәлхал, Сәраб, Мешкиншәһр, Муған. Тә'лифе-ағаје-Сејјид Чәмаләддин Тораби Тәбатәбаи. — Теһран. Есфәнд маһ, 1355.
15 Азәрбајчан дилинин хаинләри: кәсрәвизм, карәнкизм... — «Дәдә Горгуд» топлусу, биринчи ил. Шүмарә 3, с. 36—37; шүмарә 4—5, с. 37—39, 35.
16 Азәри түркләри тарихи. (Әлјазма). — РӘФ, фр. 783/7590.
17 Борһане-гате. Тә'лифе-Мәһәммәдһосејн бин Хәләф Тәбризи мотәхәллес бе Борһан. Челде-әввәл. Моәссесеје-ентешарате-Әмир Кәбир. — Теһран, 1357.
18 *Кәсрәви Тәбризи.* Азәри, ја зәбане-бастане-Азәрбајган. Чапе-доввом. — Теһран, 1317 ш.
19 *Azer, San'an.* Iran Türkleri. — Istanbul. Cümhuriyet matbaası, 1942.

ЈУНИС МӘММӘДОВ

(Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту)

МҮСТӘГИЛЛИЈИНИ ИТИРӘН КӨКЛӘРИН ЧОХҺЕЧАЛЫЛЫҒА ДОҒРУ ИНКИШАФЫ ҺАГГЫНДА

Гәдим көкләрин мүстәгиллијини итирәрәк мүасир дилдә чохһечалы сөзләрдә өз изини сахламасынын арашдырылмасынын чидди елми әһәмијјәти вар. Буна бахмајараг, түрк дилләринин лүғәт тәркибинин тарихи инкишафында өзүнү кениш шәкилдә көстәрән бу һадисә һәлә там вә әтрафлы өјрәнилмәмишдир[1].

[1] Бә'зи әсәрләрдә бу мәсәләјә тохунулмушдур [б а х: 1, *145;* 3, *66;* 4, *16—22;* 2, *48—51*].

Мүстәгиллијини итирән сөзләрин мүгајисәли өјрәнилмәсинә кечмәздән габаг көстәрмәк кәрәкдир ки, бунларын һеч дә һамысы тәкһечалы дејил; илк јазылы абидәләримиздә мүстәгил ишләнән икиһечалы сөзләрин бир гисми дә сонралар мүстәгиллијини итирмишдир. Анчаг һаггында данышачағымыз белә сөзләрин чоху түрк дилләринин ән гәдим лексик гатларына аид тәкһечалы сөзләрдир вә индики дилимиздә ишләнмир. Мәс.: *сы-* «сындырмаг», *јет-//јед-* «једәкләмәк», *көрк* «көзәллик», «шөһрәт», *ил-* «илишдирмәк», «санчмаг», *ил* «өн, габаг, ирәли», *уд//ут* «ајыб, һәја, утанма» вә б. Бу тәкһечалы сөзләрин чоху шәкилчиләрлә вә ја башга сөзләрлә гајнајыб-гарышараг илкин дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин (*сын-, јед-, илиш-* вә б.) јаранмасына сәбәб олмуш, сонралар һәмин тәкһечалы сөз мүстәгиллијини итирмиш, бунунла да дүзәлтмә сөзләр мүасир дил бахымындан садә сөзә чеврилмишдир: *једәк, илмә, илкәк, көркәм, сына-* вә б. Бу икиһечалы көкләрин чоху јенидән сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едәрәк тәкһечалы сөзүн мә'насыны (ја да она јахын мә'наны) билдирир: *једәклә-, сындыр-, көркәмли, гучагла-, илишдир-* вә б.

Демәли, дилин инкишафынын мүәјјән дөврүндә тәкһечалы сөзләрин бир гисми ики шәкилчи гәбул едәрәк әввәлки сөзлә ејни вә ја јахын мә'налы дүзәлтмә сөзә чеврилир. Мәс.: *јед-//једәклә-, дүк-//дүјүнлә-, сын-//сындыр-, сор-//сорагла-, куч-//гучагла-, көрк//көркәмли,ују-//јухула-* вә б.[2].

Мисаллардан көрүндүјү кими, тәкһечалы сөзләрин (көкләрин) ејни вә јахын мә'налы дүзәлтмә сөзә кечмәси өзүнү башга нитг һиссәләринә нисбәтән даһа чох фе'лләрдә көстәрир вә онларын чоху ашағыдакы схем үзрә баш верир: фе'л + ад дүзәлдән шәкилчи (вә ја нөв шәкилчиси) + фе'л дүзәлдән шәкилчи. Бу да, көрүнүр, түрк дилләриндәки гәдим фе'л көкләринин даһа чох мүһафизә олунмасы, фе'лләрдә алынма сөзләр олмадығына көрә архаикләшән фе'лләрин дә дилин өз лүғәт тәркиби һесабына јаранан сөзләрлә әвәз олунмасы илә нәтичәләнмишдир. Анчаг бу кечид, шүбһәсиз, бирдән-бирә, гыса мүддәтдә баш вермәмишдир. Бу һадисә дә дилин инкишафында мүшаһидә едилән башга һадисәләр кими узун заман давам едир. Гәдим тәкһечалы сөзлә ондан јаранан дүзәлтмә сөз бир мүддәт јанашы, паралел ишләнир, синоним чәркә јарадыр[3]. Белә ки, чох вахт ејни абидәдә бунларын һәр икиси мүвази шәкилдә ишләнәрәк ејни вә ја охшар

[2] Белә өрнәкләр эски түрк абидәләријлә индики түрк дилләри арасында да вар. Мәс.: *ба-//бағла-, сы-//сындыр, са-//сана-, ил-//илиш(дир)-, санч-* вә б.

[3] Бу чүр сөзләрин бә'зисинин мүвазилији вә гаршылыглы ишләнмәси индијәдәк давам едир. Мәс.: *гуч-//гучагла, сор-//соруш-* вә б.

мә'наны билдирир: Мәсәлән, ...сасы динлү кафирүн дөшәкинә вармајасан, атам Казан намусыны **сымајасан...** (КДГ); ...сасы динлү кафирүн дөшәкинә кирәјинми, ...ағаң Казанун намусыны **сындырајынмы...** (КДГ); Оғлунын бојнын **кучды.** (КДГ); ...ат бојунын **кучаклады,** јерә дүшди (КДГ)[4].

Бу просесин илкин мәрһәләсиндә, тәбиидир ки, гәдим тәкһечалы сөз *(куч-, ил-, сы-)* фәалдыр Анчаг о кетдикчә архаикләшир, сонралар ја архаик сөзә чеврилир, ја да дилдән чыхыр, ондан төрәјән дүзәлтмә сөз *(гучагла-, сындыр-, илишдир-)* дилдә вәтәндашлыг һүгугу газаныр.

Мүстәгиллијини итирмиш, инди башга сөз вә ифадәләрдә изини сахламыш тәкһечалы сөзләрин башга һиссәсинин инкишафы өзкә јолла кетмишдир.

Тәкһечалы (гисмән дә икиһечалы) сөз јалныз бир шәкилчи көтүрүр (нөв, ја тә'сирли фе'л јарадан шәкилчи). Илк вахтлар һәмин шәкилчи ујғун лексик-семантик мә'на јаратса да, сонралар сөзлә бирикир, онун јаратдығы мә'на «итир»; сөзүн тәркиби дәјишсә дә, мә'насы, демәк олар ки, дәјишмир. Мәсәлән, эски түрк јазылы абидәләриндә «демәк», «сөјләмәк» мә'налы *ај-* фе'ли сонралар *-ыт* шәкилчисини гәбул едәрәк *ајыт-* шәклиндә ишләнсә дә, јенә јухарыдакы мә'налары билдирмишдир. Белә сөзләр Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә дә вар. Мәсәлән, јазылы абидәләримиздә *тоғ-//доғ-* фе'ли «доғулмаг», «анадан олмаг», мә'насында ишләнир[5]: Әр јикитләр карыса, оғлы **тоғмаз** (КДГ); Әзиз таңры, сән анадан **тоғмадуң** (КДГ); Мәһәммәд һүмматиндән сән **доғалы...** (Н ә с и м и).

Инди һәмин мә'наны *тоғ-//доғ-* сөзүнә *-ул* шәкилчисинин артырылмасындан төрәмиш *доғул-* фе'ли ифадә едир. *Доғ-* сөзү исә инди јазылы абидәләримиздәкиндән фәргли мә'нада ишләнир, анчаг бә'зи ифадәләрдә илкин мә'насыны да сахламышдыр.

Јазылы абидәләримиздәки *алда-* фе'лијлә она *-т* шәкилчисинин артырылмасындан дүзәләрәк индики дилимиздә онун гаршылығы кими ишләнән *алдат-* сөзү, демәк олар ки, ејни мә'наны билдирир.

Индики дилимиздә кениш ишләнән *соруш-* сөзү дә јухарыдакы гајдајла абидәләримиздәки ејни мә'налы *сор-* фе'лини әвәз етмишдир: Кыјан Сәлчук оғлы Дәлү Тундары **сорар** олсан сағдур, Бамсы (КДГ); Күз алмасы киби ал јанағум јыртдығым

[4] Мисаллар «Китаби-Дәдәм Горгуд» әлјазмасынын фотофаксимилесиндән көтүрүлмүшдүр.

[5] Ибн-Мүһәнна лүғәтиндә дә һәмин мә'на гејдә алынмышдыр [10, *73*].

чок, кәлән илә кедәндән **сордуғум** чок (КДГ; Һәр ким **сорар** олса Гејсә бир раз... (Ф ү з у л и).

Көрүнүр, әввәлләр, јәни бу сөзләрин һәр икиси мүвази ишләндикдә *сор-* мә'лум, *соруш-* исә гаршылыг нөв мә'насы билдирмишдир. Инди *соруш-,* демәк олар ки, гаршылыг мә'насы билдирмир вә тамамилә гәдим *сор-* сөзүнүн мә'насында ишләнир. *Сор-* исә мүстәгил лексик ваһид кими архаикләшмиш, башга сөз вә ифадәләрдә галмышдыр (*сәс — сораг, сорғу, сорағчы* вә б.).

Мүстәгиллијини итирәрәк инди башга сөз вә ифадәләрдә изини сахлајан көкләрин үчүнчү бөлүмү әввәлкиләрдән сечилән инкишаф јолу кечмишдир. Гәдим сөзүн мә'насыны онунла лексик-семантик әлагәси олмајан (ондан төрәмәјән) өз сөзләримиз вә ја алынма сөзләр ифадә етмәјә башлајыр, гәдим сөз исә архаикләшир, ја да дилдән бүтүнлүклә чыхыр, јалныз башга сөз вә ифадәләрдә изини сахлајыр. Мәсәлән, јазылы абидәләримиздә мүстәгил лексик ваһид кими кениш ишләнмиш *ару//ары* сөзү инди *арыт, арытла,* **ајдан *ары,* судан дуру** ифадәләриндә дашлашмыш шәкилдә галса да, архаикләшмишдир; онун мә'насыны исә «тәмиз», «саф», «халис», сөзләри ифадә едир. Јахуд *вар-* фе'ли инди «вар-кәл етмәк», «фәргинә вармаг», «сона вармаг» вә б. ифадәләрдә, еләчә дә бә'зи шивәләримиздә галса да, мүстәгиллијини итирмиш, «кетмәк», «чатмаг», «јетишмәк» сөзләријлә әвәз олунмушдур. Бураја јазылы абидәләримиздә мүстәгил ишләнмиш *ил* «өн, әввәл, габаг», *ил-* «санчмаг, илишдирмәк, дешмәк», *ырак* «узаг», *сығыр* «мал, инәк», *таш//тыш* «чөл, бајыр», *ују-* «јатмаг, јухуламаг», *көрк* «көзәллик», «шөһрәт», *куз* «пајыз», *јак-* «јандырмаг» вә башга сөзләри дә аид етмәк олар.

Илк јазылы абидәләримизин јарандығы дөврдән индијәдәк дилимизин инкишафы мүддәтиндә мүстәгиллијини итирәрәк индики әдәби дилдә бу вә ја башга шәкилдә өз изини сахлајан сөзләр сајча да чохдур. Мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәк үчүн онларын бә'зисини јазылы абидәләр вә мүасир дил фактларына данараг көздән кечирмәклә кифајәтләнирик.

Јет-//јед- сөзү Азәрбајчан дили вә башга түрк дилләринин [13, I, *282;* 5, *258*] јазылы абидәләриндә «једәкләмәк», «једәјә алмаг» мә'насында мүстәгил ишләнмишдир: Вардулар Бајандыр ханун тавласундан ол ики аты көтүрдиләр, Дәдә Коркут бирин бинди, бирин *јетди* (КДГ); Тавла-тавла шаһбаз атларыны биндиләр, катар-катар кызыл дәвәләрини *јетдиләр* (КДГ); Бир ата бинди, бирини *јетди* (ӘҺ).

Бу сөз индики дилимиздә ајрылыгда ишләнмир, анчаг «једәк», «једәкләмәк», «једәкчи» вә б. сөзләрдә галмышдыр.

Сы- фе'ли түрк дилләриндә ән гәдим сөз көкләриндәдир. Әски түрк јазылы абидәләриндә [11, I, *282;* 6, *422;* 5, *502*], еләчә дә Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә «сындырмаг», «јерә салмаг», «ләкәләмәк» вә башга мә'наларда ишләнмишдир: Оғлан анасынун сөзин **сымады** (КДГ); Кәндү әслим, кәндү көкүм **сымағым** јок (КДГ).

Сы- «сындырмаг» көкү, көрүнүр, XII—XIV әсрләрдән гејрифәал сөзләр сырасында кечмиш, сонракы дөвр јазылы абидәләримиздә ишләнмәмишдир. Һәлә «Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында *сы-* илә јанашы онун гаршылығы олан *сындыр-* фе'ли дә ишләнмиш вә көрүнүр, кетдикчә *сы-* сөзү архаикләшәрәк дилдән чыхмышдыр. Инди јалныз «сынмаг», «сындырмаг» «сыныг» вә б. сөзләрдә галмышдыр.

Ут//**уд** «һәја, ајыб, утанчаглыг» да[6] мүстәгил лүғәт ваһиди кими индики дилимизә кәлиб чатмајан сөзләрдәндир. Анчаг јазылы абидәләримиздә, хүсусилә КДГ-да бу көк ајрылыгда ишләнмишдир: Өтә јазыдан, јабандан бир **удлу** конак кәлсә... (КДГ); Кыз ајдыр: «Гәдәми кутсыз кәлин дејинчә, **удсуз** кәлин десүнләр...» (КДГ).

Ут//уд көкү **уталы** «кизли, утана-утана» сөзүнүн тәркибиндә «Әһмәд Һарами дастаны»нда да ишләнмишдир: **Уталы-уталы** чүн кетди булар (ӘҺ).

Бу сөз инди јалныз «утанмаг», «утанчаг» кими сөзләрдә өз изини сахламышдыр.

Ил сөзү гәдим түрк абидәләриндә «өн», «габаг», «гаршы» мә'наларында ишләниб [8, I, *348;* 7, *337*]. Азәрбајчан дили абидәләриндә дә она мүстәгил көк кими раст кәлирик: Јанар иди шамидәни *илиндә* (ӘҺ).

Ил сөзү инди јалныз *ирәли (< иләри), илк, илкин* сөзләриндә сахланыб.

Ил фе'ли гәдим вә чох кениш мә'на чаларына малик сөздүр. Өзү дә бу мә'наларын чоху (санчмаг, дешмәк, илишдирмәк, дәлиб кечмәк, дүјмәләмәк) түрк дилләринин илк јазылы абидәләриндә ишләнмишдир [8, I, *344;* 13, I, *2035*]: Ох атдылар батмады, кылыч урдулар кәсмәди, сүнү илә санчдылар *илмәди* (КДГ); Кара полат үз кылычлар кәсән кылыны кәсдүрәмәди, карғу чида ојнаданлар *илдүрәмәди* (КДГ).

Бу сөз инди ајрылыгда ишләнмир, јалныз **илмә, илкәк, илишмәк, илишдирмәк** сөзләриндә галыб.

Аг- фе'ли дә түрк дилләриндәки ән гәдим сөзләрдәндир. Әски түрк гајнагларында, еләчә дә Азәрбајчан дилинин илк јазылы

---

[6] *Уд//ут* сөзүјлә ејни анламда олан *уј* сөзүнә дә әски түрк абидәләриндә раст кәлинир [б а х: 8, I, *576*].

абидәләриндә «галхмаг», «учалмаг» вә б. мә'наларда мүстәгил сөз кими кениш ишләнмишдир [5, *16;* 6, *355;* 10, *8;* 13, I, *49;* 14, *292*]: Шаһин пәрваза **ағды** (КДГ); Күрсиjи-рәһманә **ағдун** кетдин, әршүллаһы көр (Нәсими).

Бу фе'л **аға** сөзүндә изини сахламышдыр. Ондан төрәjән **аға** дилимизин мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә бир нечә мә'нада ишләнмишдир. Бу мә'наларын чоху һәмин сөзүн «бөjүк, уча», «һөрмәтли» мә'налары әсасында jаранмыш, тәчрид олунмушдур.

Билә- «бүлөвләмәк, итиләмәк» фе'ли дә инди мүстәгил лексик ваһид кими дилимиздә ишләнир. О, төрәмәләринин тәркибиндә инди галыг кими өзүнү көстәрир*. Абидәләримиздә исә аjрылыгда да ишләнмишдир: **Биләjиб** бычаглары чүнки тәнимә гоjдулар... (Нәсими).

Тин//дин исми эски абидәләрдә, еләчә дә Азәрбаjчан дили абидәләринин бә'зисиндә «динләмә, ешитмә», «гиjбәт» мә'наларындакы сөз кими ишләнмишдир: ...обанун ол учундан бу учуна, бу учундан ол учуна чарпышдурды, ков ковлады, **дин динләди** (КДГ).

Инди *тын//дин* сөзү **динләмәк, динләjичи** вә шивәләримиздә **диншәмәк** сөзләриндә сахланмышдыр.

Дүн//түн сөзү «кечә», «дүнән» мә'наларында истәр эски түрк абидәләриндә, истәрсә дә мүасир түрк дилләринин чохунда ишләк сөзләрдәндир [5, *568*][7]. Она һәр ики мә'нада дилимизин jазылы абидәләриндә дә раст кәлинир: **Дүн** jох, өтеки күн евүн бундан кечди. **Дүн** jухусунда кафир отаға коjулды (КДГ); **Дүнлә** күнүм һәмишә гаму шами-сәһәрдүр (Нәсими); Токуз киши анун jолдашларыjды, **Дүни**-күндүз биле һалдашларыjды (ӘҺ); Аjыдыр jенә кәлди **дүнки** намә (Хәтаи); Олсун дүнү күн бәнимлә сиррин (Фүзули); Күнү **дүндән** ел дедим тәрк етмәсин jолдашлығы (С. Тәбризи); **Дүн** кечә чыхды фәрjадым (Вагиф).

Бу сөз мүасир дилимиздә **дүнән** зәрфиндә галмагдадыр.

Мүасир дилимиздә мүстәгил лүғәт ваһиди кими ишләнмәjән вә башга сөз вә ифадәләрдә сахланан бир, jахуд икиһечалы сөзләр, jухарыда бәһс етдикләримиздән гат-гат чохдур. Бир мәгаләдә онларын һамысындан әтрафлы бәһс етмәк имкан харичиндәдир. Она көрә дә онларын бир гисмини садәчә садаламагла кифаjәтләнирик (һәмин сөзләр ашағыдакы гаjдада тәгдим едилир: өнчә абидәләримиздә мүстәгил ишләнән сөзүн формасы, дырнаг ичиндә онун абидәләримиздәки мә'насы, сонра исә бу көкләрин сахландығы мүасир сөз вә ифадәләр верилир): **ачы-** «ачыгланмаг» — ачыг, ачыгланмаг, ачыглы; **ара-** «ахтармаг» — араjыш, араjыб-ахтармаг; **ал** «гырмызы»—ал-әлван, аллы-күллү, алjанаг, алланмаг; **аjыт-** «демәк, сөjләмәк»—аjама; **баjат** «гәбилә ады» — баjаты; **бити-** «jазмаг» — jазы-питик, чаду-пити; **кур** «кәмәр, гуршаг» — гуршаг, гуршамаг; **как-//гах** — «вурмаг», «дөjмәк» — баша гахмаг, гахынч; **дүк-** «дүjүнләмәк, дүjмәләмәк» — дүjмә, дүjүн, дүjчә, дүjмәләмәк; **дал-** «далғаланмаг» — далға, далғыч; **ер** «тез, тездән» — ертә, еркән; **ер-//ир-** «етмәк, олмаг»— иди, имиш, исә; **ираг /ырак** «узаг» — үздәнираг, көздән ираг, көнүлдән гыраг; **гаj-//гаjыр-** «кәдәрләнмәк» — гаjғы, гаjғылы, гаjғыкеш; **оң-** «дүзәлмәк» — аванд//оңат олмаг; **сығыр** «инәк, өкүз» — сығырчын, сығыр гуjруғу, Сығырлы; **тәп-** «вурмаг, тәпикләмәк» — тәпик, тәпикләмәк, тәпинмәк; **түт-** «түстүләнмәк»— түстү (< түтсү), түтүн, түстүләнмәк; **уjу- «jатмаг, jухуламаг»**— jуху, jухуламаг; **уз-//уза-** «араланмаг, узаглашмаг» — узаг, узун, узанмаг; **кен** «аралы, узаг» — кенимәк (узаглашмаг), кен кәзмәк; **күн** «ел, оба, өлкә»—ел-күн; **чак-//чах-** «вурмаг, чаггылдатмаг» — шимшәк чахмасы, чах-чух еләмәк, чах-чах, чаггылты; **чағ** «вахт, заман» — һачағ, икинди чағы, һачан; **jак-//jах-** «jандырмаг, алышдырмаг» — jандырыб-jахмаг; **jырға-** «jырғаламаг» — jырғаламаг, jырғаланмаг; **jүлә-//jүли-** «гырхмаг» — үлкүч; **jөрә** «jан, бөjүр» — jан-jөрә; **jашын-** «кизләнмәк» — jашмаг; **jох//jүк** «үст, jухары» — jүксәк, jүксәлмәк, jухары; **jап//jаб** «сакит, jаваш» — jаваш, jавашымаг; **jазы** «чөл, сәһра» — jазыпишиjи, Гараjазы вә б.

Jухарыда нәзәрдән кечирдиjимиз сөзләр истәр форма вә гурулуш, истәрсә дә мүасир дилимиздә эксолунма бахымындан мүхтәлифдир. Онларын бир гисми түрк дилләринин ән гәдим дөврләриндә ишләнмиш, эски түрк гаjнагларында вә башга түрк дилләринин бә'зи jазылы абидәләриндә экс олунмуш сөзләрдирсә, башга гисми, хүсусилә икиһечалылар, сонралар jаранмыш дүзәлтмә сөзләрдир. Һәмин сөзләрин, демәк олар ки, һамысы мүасир әдәби дилимиздә мүстәгил вә фәал лүғәт ваһиди кими ишләнмир. Анчаг бу бахымдан дә онлары тамамилә еjни саjмаг олмаз. Белә ки, һәмин сөзләрин бә'зиси (*сы-*, *jед-*, *ил-*, *уд* вә б.) нәинки индики әдәби дилимиздә, һәтта шивәләримиздә белә jохдур. Башга һиссә исә архаизм вә тарихизм кими әдәби дилимизин бә'зи үслубларында, хүсусилә бәдии әдәбиjjатда (даһа чох ше'рдә) вә шивәләримиздә ишләнир.

---

* *Ред.* — Бу сөзүн көкү (*би) дилимиздә бир чох сөздә галмышдыр: бычаг, бичин, бичмәк, мишар, бүшгү вә с.

[7] Мүһәррәм Еркин бу сөзүн «кизли данышылан шеj, гиjбәт» мә'насында ишләндиjини көстәрир [бах: 12, *91*].

ГЫСАЛТМАЛАР

КДГ — Китаби-Дәдәм Горгуд. Истамбул, 1958, I чилд.
ӘҺ — Әһмәд Һәрами дастаны. Ангара, 1980.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Дәмирчизадә Ә. М.* «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. — Бакы, 1959.
2. *Әлизадә С.* Түрк дилләриндә илкин көкләр вә онларын дериватлары. — Түрк дилләринин лексик-морфоложи инкишафы. — Бакы, 1981.
3. *Һачыјев Т. И.* Азәрбајчан әдәби дили тарихи. — Бакы, 1976.
4. *Һачыјев Т. И.* Түрк дилләриндә сөзләрин морфоложи инкишафы. — Түрк дилләринин лексик-морфоложи инкишафы. — Бакы, 1981.
5. Древнетюркский словарь. — М., 1969.
6. *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. — М., 1951.
7. *Тенишев Э. Р.* Строй саларского языка. — М., 1976.
8. Этимологический словарь тюркских языков. Составил Э. В. Севортян. — М., 1974. I том.
9. Ahmet Haramî destani. — Ankara, 1880.
10. Battal Abtullah. Ibnü-Mühennâ lûgati. — Istanbul, 1934.
11. Divanü lûgat-it-Türk tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. — Ankara, 1939—1941, I—III cilter.
12. *Ergin Muharrem.* Dede Korkut kitabı. — Istanbul, 1958—1963, I—II ciltler.
13. XIII. yüzyıldanberi Türkiye türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklariyle Tarama Sözlüğü. — Ankara, 1963, I cilt.
14. *Gabain A.* von. Alttürkische Grammatik. — Leipzig, 1950.

АРИФ РӘҺИМОВ

(Нахчыван Дөвләт Педагожи Институту)

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЧҮН АСЕМАНТИКЛӘШМИШ БӘ'ЗИ КӨК МОРФЕМЛӘРИН ИЗАҺЫНДА М. КАШҒАРЛЫ «ДИВАН»ЫНЫН РОЛУ

Мүасир Азәрбајчан дилиндә асемантикләшмиш, јә'ни семантик јүкдән мәһрум олараг мүстәгиллијини итирмиш архаик көк морфемләрин ајдынлашдырылмасында гәдим јазылы абидәләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу чүр абидәләр ичәрисиндә исә, шүбһәсиз ки, Маһмуд Кашғарлынын дүнја дилчилик елминин надир инчиләриндән бири олан «Дивану луғат-ит түрк» әсәри өз дәгиглији вә зәнкинлији е'тибарилә хүсуси мөвгејә маликдир, чүнки асемантик көк морфемләрин бир чоху М. Кашғарлы «Диван»ында мүстәгил лексик ваһид кими мөвчуддур. Она көрә дә «Диван»ла Азәрбајчан дилинин мүгајисәли тәдгиги асемантик көк морфемләрин илкин семантик јүкүнү (мә'насыны) мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм әһәмијјәт дашыјыр. Мәсәләни даһа јахшы анламаг

үчүн Азәрбајчан дилиндәки асемантик көк морфемләрдән бир нечәсини М. Кашғарлы «Диван»ыјла [бах: 5] мүгајисәдә көздән кечирәк.

ОРАГ. Бу сөз «ор» көкүнә фе'лләрдән исим дүзәлдән **-аг//-ак** шәкилчисинин артырылмасыјла әмәлә кәлмишдир. Архаикләшдији үчүн мүасир Азәрбајчан дилиндә асемантик елементә чеврилән «ор» көкү, шүбһәсиз ки, «Диван»да «кәсмәк, бичмәк» вә б. мә'наларда ишләдилмиш «ор» фе'ли [6, *88*] илә бағлыдыр*. Гејд едәк ки, бу фикри илк дәфә М. Кашғарлы ирәли сүрмүшдүр [5, *14*].

ТАРЛА. Бу сөз **тар** вә **-ла** тәркибләриндән ибарәтдир. Азәрбајчан дилиндә **тар** компоненти өз илкин фонетик гурулушуну вә семантик анламыны сахламадығы кими **-ла** һиссәси дә дәјишиклијә уғрамышдыр. Шүбһәсиз ки, бу **-ла** һиссәсини фе'л дүзәлдичи **-ла**, **-лә** шәкилчиси илә јох, *јајла, гышла* вә б. типли сөзләрин тәркибиндә ишләнмиш мәкан билдирән **-ла** сонлуғујла мүгајисә етмәк даһа доғрудур. Азәрбајчан дилиндә гапалы һечанын ачыг һечаја доғру инкишафыны (мәс.: *јајлаг > јајла; гышлаг > гышла* вә б.) нәзәрә алсаг, «тарла» сөзүнүн дә даһа гәдим «тарлаг» вариантындан төрәдијини сөјләмәк мүмкүндүр.

Мүасир Азәрбајчан дили үчүн асемантик «тар» көкү исә «Диван»да «әкин, битки», «арпа, буғда, дәнә, тохум» мә'наларында изаһ едилән «тарыг» сөзүнүн [6, *114*] һеча дүшүмү нәтичәсиндә дәјишилмиш вариантындан башга бир шеј дејил. Гејд едәк ки, бу сөз семантик даралмаја уғрајараг, Азәрбајчан дилиндә «дары» (дәнли биткиләрин бир нөвү) шәклиндә ишләдилмәкдәдир.

Беләликлә, фонетик һадисәләр нәтичәсиндә даһа гәдим «тарыглаг» («әкин, јери, дәнли биткиләр јери») сөзү Азәрбајчан дилиндә «тарла» формасына дүшмүшдүр. «Диван»да «тарла» мә'насында мәһз «тарыглаг» сөзүнүн ишләдилмәси [5, *496*] дедикләримизи тамамилә сүбут едир.

ТУМОВ. Бу сөз мүасир Азәрбајчан дили үчүн асемантик **тум** көкүнә адлардан исим дүзәлдән гејри-мәһсулдар **-ов** шәкилчисинин артырылмасыјла дүзәлмишдир. «Диван»да «тум» мүстәгил лексик ваһид олуб «сојуг» мә'насында изаһ едилмишдир [5, *338*]. «Диван»да «тум» исмијлә бағлы һәмчинин **тумлуг** («сојуг шеј»), **тумлы-** («сојумаг») вә б. сөзләр дә мөвчуддур [*6, 126*]. Чулфа рајонунун Салтгагкәнд шивәсиндә «сојуғу азалмаг, истиләшмәк» мә'насында ишләнән «думу дүшмәк» ифадә-

---

* *Ред.* — Гејд етмәк лазымдыр ки, *ор-//ур-* көкү бәнзәр мә'нада Шумер дилиндә дә гејдә алыныб. (А. Мәммәдовун бу топлудакы мәгаләсинә бах).

синдә дә бу сөзә раст кәлинир. Азәрбајчан дилиндәки «тумов» («сојугдәјмә нәтичәсиндә јаранан хәстәлик, зөкәм») сөзүнүн дә мәһз «тум» («сојуг») исмијлә бағлылығы шүбһәсиздир.

ЧӘРКӘ. Мүасир Азәрбајчан дилиндә «сыра» сөзүнүн синоними кими ишләдилән «чәркә» сөзү **чәр** көкүндән вә исимдүзәлдичи **-кә//-га//-ға** шәкилчисиндән әмәлә кәлмишдир. Һ. Зәринәзадә көстәрир ки, «чәркә» сөзүнүн көкү «Диван»да «гаршы, габаг» мә'насында изаһ едилмиш «чәр» (әслиндә «чер» олмалыдыр — *А. Р.*) сөзүјлә бағлыдыр [2, *250—251*].

Тамамилә доғру фикирдир, анчаг әлавә едәк ки, М. Кашғарлынын «дөјүшдә гаршы-гаршыја дуран сыралар» мә'насында ачыгладығы «чер» сөзү [6, *30*] һазырда Азәрбајчан дилинин чәнуб групу диалект шивәләриндә азачыг мә'на дәјишиклијијлә «чәп» [1, *268*], јә'ни «көзләри бир-биринә бахан, гаршы-гаршыја дуран» мә'насында ишләдилмәкдәдир. Фикримизчә, «чер» сөзүнүн «гаршы-гаршыја дуран сыралар» мә'насы семантик инкишаф нәтичәсиндә «үмумијјәтлә сыра» анламыны да билдирмишдир вә јахуд әксинә, «чер» сөзү илк өнчә «сыра» мә'насында ишләнмиш, сонралар исә бир аз конкретләшәрәк «гаршы-гаршыја дуран сыралар» анламы газанмышдыр. Буну «чер» сөзүндән алынараг «Диван»да ишләнән «чергеш-» («дүзәлмәк, сыраланмаг, чәркәләнмәк»), Азәрбајчан дилиндәки «чәркә», «чәрәкә» (ипә дүзүлмүш кичик мунчуглардан ибарәт тәсбеһ нөвү) вә б. сөзләрин семантикасы ачыг шәкилдә сүбут едир.

Гејд едәк ки, әски түркчәнин **черик//чәри** (орду, гошун) сөзү дә мәһз «чер» сөзүнүн «сыра» мә'насыјла бағлыдыр. Бә'зи мүәллифләр **черик//чәри** сөзүнүн санскритчә *кшатрика* («орду») сөзүндән төрәдијини [3, *144*], бә'зиләри дә *чирик<дирик* («дири, чанлы») сөзүндән әмәлә кәлдијини ирәли сүрүр [2, *282*]. Анчаг *кшатрика ~ черик* чеврилмәси мүмкүн олмадығы кими, *дирик>чирик>черик* ујғунлуғу да инандырычы дејил. Бизә елә кәлир ки, «черик» сөзүнүн көкү һаггында М. Кашғарлынын фикри даһа доғрудур. О, «черик» сөзүнү «чер» сөзүјлә бағлајараг јазыр: «Ики әскәр сырасына да *черик* дејирләр. Чүнки онлар да бир-биријлә гаршы-гаршыја, үзбәүз дурурлар» [5, *323*].

Доғру фикирдир, анчаг әлавә едәк ки, «чер» сөзүнүн «гаршы» мә'насына нисбәтән «сыра» мә'насы *черик//чәри* сөзүнүн семантикасына даһа чох ујғундур. Она көрә *черик//чәри* сөзү «сыра, чәркә» (бир аз да дәгигләшдирсәк: «сырајла дүзүлмүш, чәркәләнмиш») мә'насында изаһ едилмәлидир. Һәтта түрк дилләриндә *ч>с* әвәзләнмәсини нәзәрә алсаг [4, *66*], «черик» (чер) вә «сыра» сөзләринин ејни мәншәдән төрәдијини фәрз етмәк мүмкүндүр. Мараглыдыр ки, Б. А. Серебренников вә Н. З. Һачыјева јагутчанын *сәри* («мүһарибә») сөзүнү «черик» сөзүјлә мүгајисә едирләр [4, *66*].

Беләликлә, «чәркә» сөзү мүасир Азәрбајчан дили үчүн асемантик «чер» көкүндән төрәмишдир ки, һәмин көкә «чергеш-», «черик//чәри», «чәркә», «чәрәкә» сөзләриндә дә раст кәлинир.

Көздән кечирдијимиз фактлар сүбут едир ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләдилән бир чох асемантик көк морфемләр М. Кашғарлы «Диван»ында мүстәгил лексик ваһид кими мөвчуддур. Шүбһәсиз ки, бу чүр сөзләрин әксәријјәти асемантикләшмәздән габаг Азәрбајчан дилиндә дә мүстәгил сөзләр шәклиндә ишләдилмишдир. Она көрә дә М. Кашғарлы «Диван»ыјла Азәрбајчан дилинин мүгајисәли тәдгиги Азәрбајчан дилинин тарихи лексиколокија мәсәләләрини арашдырмагда мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. — Бакы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1964.
2 *Зәринәзадә Һ.* Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри. — Бакы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1962.
3 Древнетюркский словарь. — Л., Наука, 1969.
4 *Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. — Баку, Маариф, 1979.
5 Divanü luğat-it-Türk tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. — Ankara, 1939—1941, I — III ciltler.
6 Divanü luğat-it-Türk dizini. Yazan: Ömer Asim Aksoy. — Ankara, 1972.
7 *Севортян Э. Ф.* Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке.— М., 1962.

пожене и сложение (имплицитно), редко и вычитание (эксплицитно).

Выявление этих особенностей свидетельствует о том, что числительные генетически и ареально отдаленных друг от друга азербайджанского и индонезийского языков имеют ряд типологических сходств.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Малов С. Е.* К изучению турецких числительных. — М.—Л., 1935, т. XLV, с. 271—277.
2. *Яхонтов С. Е.* Метод исследования и определение исходных понятий: Квантитативная типология языков Азии и Африки. — Л., 1982, с. 12—44.
3. *Brainerd B.* A grammatical framework for the discussion of numerical expressions. — Actes du Xe congres international des linguistes. Bucarest, 1967. Bucharest, 1970, vol. 1 v, p. 443—450.
4. Grammars for number names /Ed. by Corstius B. H. (Foundations of language supplementary series. vol. 7). — Dordrecht, 1968.
5. *Greenberg J. H.* Generalizations about numeral systems. — In: Universals of human languages, vol. 3, Word structure. Stanford, California, 1978, p. 249—295.
6. *Capell A.* Peoples and languages of Timor. — In: Oceania, 1944, vol. XV, № 1, p. 19—48.
7. *Laycock D. C.* Observation on number systems and semantics. — In: New Guinea area languages and lanuage study, vol. 1, Papuan languages and the New Guinea Linguistic scene (Pacific linguistics, series C, № 38)/Ed. by S. A. Wurm. Canberra, 1975, p. 219—235.
8. *Salzmann Z.* A method for analyzing numerical systems. — In: Word, 1950, vol. 6, № 1, p. 78—83.

ИМРАН МӘЛИКОВ

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

ХАТТ-ҮМУМТҮРК ДИЛ ПАРАЛЕЛЛӘРИ

Хатт дилинә аид михи јазылар (е. ә. III миниллијин сону — II миниллијин әввәлләри) илкин олараг Грозны, Форрер тәрәфиндән тәдгиг олунмушдур. Сонралар И. Фридрих, Ларош. Камменһубер, совет алимләриндән И. М. Дјаконов, И. М. Дунајевскаја вә башгалары бу дилин өјрәнилмәсинә мүһүм хидмәт көстәрмишләр, анчаг бүтүн бунлара бахмајараг, хатт дили һәлә кифајәт гәдәр әсаслы шәкилдә арашдырылмамышдыр.

Хатт дилинин лексик фондунда түрк дилләри илә ортаг олан бир сыра сөзләрә тәсадүф олунур ки, бу да һәмин халгларын тарихән јахын ичтимаи-мәдәни әлагәдә олдуғуну көстәрир. Әлбәттә, хатт тајфаларынын Кичик Асијаја кәлмә олдугларыны

нәзәрә алсаг, бу әлагәнин мүмкүнлүјү еһтималы бир гәдәр дә артар.

Хатт дилиндә ашағыда вердијимиз сөзләрин түрк дилләри илә гаршылығы мөвчуддур:

1. kud(u)//куд(у) — чан, руһ.

Бу сөз хатт дилиндә тез-тез ли-кут, ли-кудду «онун чаны, руһу» шәклиндә ишләдилир [7, *63*]. Вјач. Вс. Иванов бу сөзү Гәрби Гафгаз дилләри илә мүгајисә едир: хат. ку-т(ту) «чан» — ПАА (проабхазадыкеј (q_wә) $г_в$ә «үрәк» (абх. — абаз q_wә, адыг. g_wә, убых, qә) [6, *169*].

Гәдим түрк дилләриндә гут «чан», «һәјат күчү», «руһ» демәкдир [4, *471*].

Мүасир түрк дилләриндә дә бу сөз гејд олунан мә'нада ишләдилир: јагутча кут «чан», «һәјат гүввәси», «руһ» [11, I, *1261*], чувашча јат/сын «чан», «руһ» [21, *650*], хагасча хут «руһ» [16, *180, 204*], ноғајча кут «һәјат күчү», «руһ» [10].

Мүасир тунгуз-манчур дилләриндәки куту «чан», «руһ» да ејни мәншәлидир.

Шумер дилиндәки qidim (гидим өлмүш бир кимсәнин руһу; qidim.hi.a) гидим. к. и. а «өлү руһлар» [25, *85*], касситләрин мүһарибә аллаһы Gidar да, чох күман ки, бу көкдәндир [22, *99* вә сонракы сәһифәләр].

Бүтүн бунлар көстәрир ки, кут «чан», «руһ» хатт дилинин өз сөзү дејил, шумерләрдән, касситләрдән, јахуд башга бир дилдән алынмадыр. Бу сөзүн Гәдим Өн Асија дилләринә үчүнчү бир субстратдан кечмәси дә мүмкүндүр.

2. tahhil/tahil//таккыл, такыл.

И. М. Дунајевскаја таккыл//такыл сөзүнүн көкүнү hil/кыл «тулламаг», «сәпмәк» һесаб едир, tah/так һиссәсини исә шәкилчи кими та-, -к- һиссәләринә ајырыр [5, *148*]. А. Камменһубер бунун садә сөз олдуғуну, «сәпмәк, дағытмаг» мә'наларында ишләндијини көстәрир [7, *43*].

«Дағыл-» сөзү гејд олунан мә'наларда мүасир Азәрбајчан дилиндә дә ишләнир [1, II, *13*]. Чуваш дилиндә ишләнән так «сәпмәк», «сәпәләмәк», «төкүб-дағытмаг» сөзүнә әсасланса, Азәрбајчан дилиндәки дағыл- формасынын садә олмадығыны, дашлашмыш мүрәккәб сөз олдуғуну (тағ гылмаг) еһтимал етмәк олар.

3. teh/тек «тикмәк» [7, *43*].

Бу сөзә тик- формасында гәдим түрк дилиндә «гојмаг», «әкмәк», «сәпмәк», «гурмаг» вә с. мә'наларда раст кәлмәк олар [4, *556*]. Азәрбајчан дилиндә тик-, чуваш дилиндә ту-, гумуг

дилиндә тик- формасында, елә һәмин мә'нада ишләнән бу сөз даһа кениш ареалда јајылмышдыр.

Бу сөз Шумер вә Урарту дилләриндә дә (du//ду — «тикмәк») ишләдилмишдир.

Фактлар бу сөзүн хатт мәншәли олмадығыны көстәрир.

4. kuua/куба «гапмаг, көтүрмәк» [7, *42*].

И. М. Дунајевскаја бу сөзүн хатт дилиндә кув — «гапмаг», һетт дилиндә еп — «гапмаг, көтүрмәк» формасында ишләндијини гејд едир [5, *90*]. Еһтимал ки, һетт дилиндә сөзүн илк самити дүшмүшдүр (к < kh < h < o).

Гап — сөзүнә көстәрилән мә'наларда гәдим түрк дилиндә дә тәсадүф едилир [4, *420*].

Азәрбајҹан дилиндә гап — («бирдән әлини узадыб көтүрмәк», «дартыб алмаг», «гамарламаг», «көтүрмәк», «ҹәлд тутмаг» (учан гушу, шеји) мә'наларында ишләнир [1, I, *425*].)

Гапмаг фе'ли үмумтүрк дејил, Урал-Алтај мәншәли сөздүр. Алтај дилиндә каб-, фин дилиндә каапата [20, *182*], копата [20, *256*], удмурт дилиндә каб-, маҹар дилиндә кап-, тунгуз-манҹур дилләриндә га-, ғај-, жаба формасында ишләнән бу сөз даһа кениш ареалда јајылмышдыр [23, *82*].

Бу сөзә Шумер дилиндә ка [23, *82*], хурритдә га-/ха- [9, *132*], урартуда hau — /габtхаб [9, *133*], Аккад дилиндә кам [8, *98*] шәклиндә «гопмаг, гамарламаг», «тутмаг» мә'наларында раст кәлмәк олар. Аккад дилиндәки кам формасы п < б < м сәс әвәзләнмәсинин нәтиҹәсидир. Азәрбајҹан дилиндәки гамарламаг ф'елиндәки «м» да һәмин әвәзләнмәнин мәһсулудур.

5. kuru/куру «көрмәк», «бахмаг».

Хатт дилиндә куру — «көрмәк», «бахмаг» мә'насында ишләдилмишдир [7, *17*].

Гәдим түрк дилиндә гара- формасында «бахмаг» мә'насында ишләдилән бу сөз [4, *424*] гараг шәклиндә «көз», «көз олмасы» мә'наларыны да билдирмишдир [4, *425*].

Мүасир түрк дилләриндә гара — «бахмаг», «көрмәк» мә'насында бу күн дә ишләдилир: чувашча кур «көрмәк», «бахмаг», «мүшаһидә етмәк», «газахча кору, карау «бахмаг», ноғај дилиндә карав/кара — «бахмаг», «көрмәк»; карас — «бахыш», «нәзәр», «диггәт», азәрбајҹанҹа көр-, алтајҹа кор- фе'лләри ејни көкдәндир.

Мүасир јагут дилиндә хорај (орта түркҹәдә кара-) «ардынҹа бахмаг», «гајғысыны чәкмәк», «горумаг», бурјатча кара-/ /хара- «бахмаг», «горумаг», монголча кара- «бахмаг», «мүшаһидә етмәк», «горумаг» мә'наларында ишләдилир [11, I, *3335*].

Мүшаһидәләр көстәрир ки, гара сөзү түрк дилләриндә әсасән ики мә'нада: «бахмаг», «көрмәк» вә «горумаг» мә'наларында ишләдилир. Икинҹи мә'на, чох күман ки, биринҹидән төрәмәдир. Ушаға бахмаг, бағa бахмаг (горумаг) ифадәләриндәки бахмаг фе'ли дә мәһз белә бир семантик инкишафа мә'руз галмышдыр.

Һәр ики мә'на тунгуз-манҹур дилләриндә дә вар: кара — «бахмаг», «мүшаһидә етмәк», карма «горумаг», «көзләмәк», «мүдафиә етмәк» [18, *384*], карман «горуг», «мүдафиә етмәк» [18, *386*].

Бу сөзә Шумер дилиндә дә ејни мә'наларда тәсадүф етмәк олар: кар «көрмәк», «бахмаг» [24, *84*]; кар, кара «гәнаәт етмәк», «горумаг» [24, *173*].

6. zuh/зук «палтар» [7, *43*].

Хатт дилиндә палтар zuh сөзү илә ифадә едилир. Бизҹә, бу сөз дә хатт мәншәли олмајыб, алынмадыр.

Бу сөзә Шумер јазыларында tug/tuku (туғ/туку) шәклиндә «палтар, кејим» мә'насында раст кәлмәк олар [23, *60*]. Һетт јазыларында исә о, кејим, палтар детермитеативи кими ишләдилмишдир: Lu TUG — «дәрзи» (һәрфән: Lu «адам», TUG «палтар»), TUG. GU. E. A. «көјнәк», TUG «гумаш парчасы» [25, *203*]. Һәр үч сөз Шумердән алынмадыр. Хатт дилиндәки вариант, чох күман ки, бу дилә мәхсус tu/zu әвәзләнмәсинин нәтиҹәсидир [7, *45*].

Гастони јазыр ки, маҹар дилиндәки tak-ar, tak-aes, латынҹа teg-o, toga, һиндҹә taku, мунда-кол дилиндәки takoe ејни көкдәндир [23, *60*].

taka искит (скиф) дилиндә дә «палтар», «парча», «сан» мә'наларында ишләдилмишдир [2, *184*].

Вјач. Вс. Иванов проадыкеј дилиндәки šhake «дон», «палтар», Адыкеј дилиндәки шыгъын «палтар», убых дилиндәки ža-γ «кејинмәк», Шәрги Гафгаз дилләриндәки čoggajv «палтар» сөзләри илә zuh сөзүнү мүгајисә едәрәк бунларын хатт мәншәли олдуғуну гејд едир [6, *145*]. Фактлар исә сөзүн даһа кениш ареалда јајылдығыны көстәрир: Јагут дилиндә тах «палтар»; таңалаі/такалаі «гәдим фәхри гадын палтары»; таңас//такас «палтар», «кејим», «көјнәк»; таңын/тагын «кејинмәк»; чуваш дилиндә тăхăн «кејинмәк», монгол јазыларында дегелеи «камзол», «голсуз гыса киши палтары»; бурјат дилиндә дэгэл «күрк», «палто»; тунгуз-манчур дилләриндә тэггэ «палтар (үст)», «халат»; тэгэ «палтар (үст)», тэкэли «палтар», дэхэлэ-дэхэлэн «голсуз гыса үст кејим». Әкәр бу сыраја фин-угор дилләриндәки (финҹә takki «пенҹәк», «көдәкҹә», «палто», «жакет», Шәрги-

Ханты диалектләриндә toɣam, tokam «шалвар» [20, *468*], удмурт дилиндә такыја «күмүш пулла бәзәдилмиш гәдим гадын баш кејими», мачар дилиндә takaro «јорған», «одјал», tak-ar «өртмәк», «кејинмәк») ејни көклү сөзләри дә әлавә етсәк, бу сөзүн улуалтај мәншәли олдуғуну ајдын көрәрик.

Түрк дилләринин әксәријјәтиндә бу сөз дон формасында кениш јајылмышдыр. Бизим фикримизчә, улуалтајда сон самит бурун сонору олуб нг говушуг тәркибә малик олмушдур. НГ исә тарихи инкишафда бә'зи түрк дилләриндә н-ја, бә'зиләриндә исә г-ја доғру инкишаф етмишдир. Шумер дилиндә дә белә бир фонетик инкишаф мүшаһидә едилмишдир: G/NG, SAG/SANG, NIG/NING, UG/UNG [б а х: 23, *123*].

Азәрбајчан әдәби дилиндә донун «так/тағ» формасына раст кәлмәк олмур. Анчаг бә'зи диалект вә шивәләримиздә охшар мә'налара тәсадүф едилир: дагга «учу шиш киши папағы», тагга «назик јүнкүл үст палтары» (Чәлилабад шивәләри).

Бизим фикримизчә, нишан тахмаг, үзүк тахмаг ифадәләриндәки тахмаг сөзү мәһз кејиндирмәк мә'насыны билдирир вә дон сөзү илә ејни көкдәндир.

7. zik/зик «јыхылмаг» [7, *43*].

Бу сөз хатт дилиндә tuhzik/туксик формасында ишләнмишдир [5[. И. М. Дунајевскаја көрә, сөзүн көкү тук-дур, анчаг мүәллиф зик көкүнү дә мүмкүн һесаб едир [5, *82*]. Камменһубер анчаг зик формасында көстәрир [7, *43*]. Бизим фикримизчә, сөзүн көкү тух олмалыдыр. Зик формасы исә tu/zu әвәзләнмәсинин нәтичәсидир. Тухзик исә хатт дилиндә кениш јајылмыш сөзләрин редупликасијасы нәтичәсидир (Пирпир, мунамуна сөзләриндә олдуғу кими) [7, *97—98*].

Тунгуз-манчур дилләриндәки тик — ««ашмаг», «јыхылмаг», «төкүлмәк», «дағылмаг» [18, II, *177—178*] мә'наларында ишләдилир. Бу сөзә чуваш дилиндә тахан, сык «јыхылмаг» формаларында тәсадүф едилир.

Гәдим түрк дилләриндәки jïq — «ашмаг», «дағылмаг» [4, *268*], мүасир Азәрбајчан дилиндәки јых- хатт дилиндә гејд олунан мә'налары верир.

Мараглыдыр ки, бу сөзә галын арха сыра саитләри илә ишләнән т вариантында гәдим түрк дилләриндә раст кәлмәк олур: тај — «сүрүшмәк, јыхылмаг» [4, *527*]; Азәрбајчан дилиндә јерә дәјдим (јыхылдым) ифадәси дә ишләнир ки, дәјдим сөзүнүн көкү гәдим түрк дилләриндәки *тај-* көкү илә ејни мәншәлидир.

8. ašag/ашаг — «јаман», «ачыглы», «јарамаз».

Ашаг [7, *43*] сөзүнүн ачыг, гәзәб мә'насында ишләдилмәси

һәлә Форрер тәрәфиндән ајдынлашдырылмыш, сонралар Ларош, Камменһубер тәрәфиндән дәгигләшдирилмишдир [7, *49*].

Гәдим түрк дилләриндә бу сөзү ики шәкилдә: ačïɣ «гәзәб», «ачыг», «кин», ačïɣ/ajïɣ «пис, ачыглы, һиддәтли» шәкилләриндә тәсадүф олунур [4, *28—31*].

О, мүасир түрк дилләриндә мүхтәлиф вариантларда ејни мә'нада горуныб сахланмышдыр: ноғај дилиндә ашув «ачыг, гәзәб» [10, *169*], тувача ажык «ачыг», «гәзәб», гумуг дилиндә ачув «ачыг», «гәзәб» [13, *280*], азәрбајчанча ачыг.

Тунгуз-манчур дилләриндә дә ачыг сөзүнә охшар шәкилләрдә раст кәлмәк олур: евенкчә уса «ачыгланмаг», евенчә ус (о. ш.) «ачыглы», «кинли», «һирсли», некидалча оса «ачыглы», «гәзәбли», манчурча әсха, осхон «ачыг», «гәзәблилик» [18, I, *290*].

Көстәрилән фактлара әсасән, сөзүн көкүнү ач- шәклиндә бәрпа етмәк олар. Тәсадүфи дејил ки, Чәлилабад шивәләриндә ач тары (Ај ач тары, мәндән нә истәјирсән) ифадәси ишләнир ки,бурада да ач мәһз гәзәбли, һирсли, ачыглы мә'наларыны верир.

Јухарыда гејд етдијимиз нүмунәләрдән әлавә, хатт дилиндә еlә сөзләрә раст кәлмәк олур ки, Алтај дилләринин бу вә ја дикәр групунда горуныб сахланса да онларын һамысында мөвчуд дејил.

Хатт: taḫ/тах «отурмаг», «(биткини) әкмәк», «гојмаг» [5, *91*]; тунгуз-манчур: тәɣә — «отурмаг», «басдырмаг (биткини»», «әјләшмәк» [18, II, *227—228*]; монг.: суух «отурмаг» [14, *627*]; калмыг: суух «отурмаг».

Хатт: šepšep/шепшеп «сәндәл», «ајаггабы» [7, *43*]; азәрб: шапшап.

Хатт: ti/tii//tu/тиј «дурмаг», «тәрпәнмәмәк» [5, *87*]; азәрб.: дајанмаг.

Хатт дилинин чох аз өјрәнилмәси, әлимиздә олан материалларын мәһдудлуғу һәләлик гејд олунан лексик паралелләрлә кифајәтләнмәјә бизи мәчбур едир. Хатт дилинә аид чәми 150 сөзүн мә'насынын мүәјјән олундуғуну вә бу сөзләрин дә чохунун ономастик сәчијјә дашыдығыны нәзәрә алсаг, фактларын азлығындан шикајәт етмәјә әсас галмыр.

Хатт дили илә түрк дилләринин белә әлагәси тәсадүфи ола билмәзди. Чох күман ки, бу, бөјүк ичтимаи-сијаси нүфуза малик ики дилин узунмүддәтли әлагәсинин бәһрәсидир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. I—III чилдләр. — Бакы, 1966—1983.

2 *Абаев В. И.* Осетинский язык и фольклор. I том. — М.—Л., 1949.

ЛИТЕРАТУРА

1 Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. — Бакы, 1964.
2 Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. — Бакы, 1980, II ч.
3 Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. — Бакы, 1983, III ч.
4 *Вәзиров Н. Б.* Әсәрләри. — Бакы, 1977.
5 *Асланов В.* О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). — В сб.: Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965, с. 114—133.
6 Гагаузско-русско-молдавский словарь. — М., 1973.
7 Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
8 *Кононов А. Н.* Уменьшительные формы имен и словообразование. — В сб.: Вопросы тюркологии. Баку, 1971, с. 94—101.
9 *Молла-заде С М.* Топонимия северных районов Азербайджана.—Баку, 1979.

МӘММӘДӘЛИ НОВРУЗОВ

(Азәрбајчан Дөвләт Университети)

МӘКАНИ ҺАЛЛАР

(тарихи-тиположи дилчилик ахтарышлары тәчрүбәсиндән)

*М*үасир түрк дилләриндә јерлик һал шәкилчисинин ашағыдакы фонетик вариантлары мөвчуддур: **-da, -ta, -la, -do, -sa, -so, -na, -ʒa, -ra,- če** [3, *56*]. Бүтүн бу фәргли формалар ичәрисиндә **-ta, -da** инвариант кими көтүрүлә биләр.

*М*үасир јагут дилиндә јерлик һал јохдур. Онун функсијасыны јөнлүк һал јеринә јетирир. Лакин бу дилдә башга түрк дилләриндән фәргли олараг хүсуси (частный) вә мүгајисә (сравнительный) һаллары вардыр ки, бу һаллар **-ta** вә **-tağar** шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир [12, *38*]. Арашдырычылар јерлик һал шәкилчиси илә хүсуси вә мүгајисә һалларынын шәкилчиләри арасында кенетик бағлылыг көрүрләр [23, *39*].

Јерлик һал шәкилчисинә монгол дилләриндә **-da, -du** [10, *65*], тунгуз-манчур дилләриндә **-du**, фин-угор дилләриндә ***-t(*tt)** шәклиндә раст кәлирик [20, *94*].

Көрүндүјү кими, бу шәкилчи нәинки тәкчә түрк дилләриндә, һәмчинин Урал-Алтај дилләри аиләсинин гејри-түрк дилләриндә дә грамматик мәкан мә'насы әмәлә кәтирилмәсинә хидмәт едир.

Шумер дилиндә јерлик һал адлара **-a** шәкилчисинин гошулмасы илә мејдана чыхыр ки [15, *55*], буну да түрк дилләриндә јөнлүк һалы әмәлә кәтирән **-a** шәкилчиси илә мүгајисә етмәк олар. Бу морфемләри семантик бахымдан јахынлашдыран чәһәт һәр икисинин мәкан мүнасибәти әкс етдирмәсидир.

Түрк дилләриндәки јерлик һал шәкилчиси етимоложи бахымдан мүрәккәб ваһиддир. Л. С. Левитскајанын фикринчә, бу шәкилчи ики **d(t?) + a** елементләриндән ибарәтдир. О, биринчи елементи **alt, ast, üst, art** кими көмәкчи адлардакы вә чыхышлыг һалын шәкилчисинин тәркибиндәки (t + ïn) — t илә ејниләшдирир [19, *21*]. Мүәллифә көрә, **-t** морфеми мәкан мә'насынын јаранмасында хидмәт едир (мүг. ет: фин-угор дилләриндә ***-t(< *tt)** јерлик һал шәкилчисидир).

Н. Н. Поппе јерлик һалын тәркибиндә раст кәлдијимиз **-a** үнсүрүнү мәкан мә'насы ифадә едән шәкилчи кими сәчијјәләндирир [19, *20*]. Беләликлә, күман етмәк олар ки, түрк дилләриндә јерлик һал мә'насыны ифадә етмәјә хидмәт едән **-ta/-da** шәкилчиси ајры-ајрылыгда мәкан мә'насы билдирән **-t/-d** вә **-a** шәкилчиләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Бу мүлаһизәни нәзәрә алмыш олсаг, Шумер вә түрк дилләриндә јерлик һал шәкилчиләринин ујғун кәлмәсиндән данышмаг мүмкүндүр. Түрк дилләриндә шәкилчиләрин фузија јолу илә јаранмасы фикри [17, *108—120*] бу күманы даһа да мөһкәмләндирир [6, *28—29*; 7, *27—28*; *8*].

Јерлик һал Шумер дилиндә иш, һал, һәрәкәтин ичра јерини, заманыны билдирир (мүг. ет: **é-a** «евдә», **ud-a** «күндә» [15, *56*], **uru-a** «шәһәрдә» [18, *19*]). Көрүндүјү кими, Шумер дилиндә **-a** шәкилчиси мәкан мә'насы илә јанашы, заман мә'насынын да јаранмасына хидмәт едир. Түрк дилләриндә дә **-da** илә дүзәлән һал формасыны чох вахт «мәкан-заман һалы» адландырырлар (мүг. ет: өзбәкчә ўрин-пајт келишиги вә с.). Бу, Шумер вә түрк дилләриндә јерлик һалларын мәзмун бахымындан там үст-үстә дүшдүјүнү ашкар етмиш олур.

Хуррит [14, *101*] вә Урарту [15, *138*] дилләриндә дә јерлик һал **-a** шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлир ки, бу да Шумер дилиндәки јерлик һал шәкилчисинин ејнидир (мүг ет: Урарту дилиндә **gunuša-a** «дөјүшдә», **esi-a** «јердә» вә с. [21, *157*]).

Бурада бир мәсәләни дә гејд етмәк јеринә дүшүр. Ә. Дәмирчизадә «Мидија» сөзүнүн гәдим формасы олан «Мағтапе» сөзүндәки **-та** һиссәчијини «мәкан», «өлкә» мә'насында олан ваһид һесаб едир [2, *37*]. Һәмин фикрә И. Әлијевдә дә раст кәлирик. Онун фикринчә, **-та//-да (-ta, -da)** Манна-луллубеј топонимикасында кениш јајылмыш јер, мәкан билдирән сонлугдур [9, *92—93*]. А. Рәһимова көрә, Илич рајонундакы Махта кәнд ады Мактапе (**-пе** Елам дилиндә чәм шәкилчисидир) сөзүнүн дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш формасыдыр [5, *55*]. Манна вә Мидијадакы дилләрдә мәкан мә'насы ифадә едән **-da** үнсүрүнү түрк дилләриндәки **-ta, -da** јерлик һал шәкилчиси илә ејниләшдирмәк олар. Беләликлә, бу үнсүр дә түрк, Шумер, хуррит вә

Урарту дилләриндә јерлик һал шәкилчиләринә семантик вә фонетик бахымдан охшардыр.

Түрк дилләриндә јерлик һал мәзмунуну ифадә етмәк үчүн һеч дә һәмишә хүсуси морфоложи әламәтләрдән истифадә олунмур. Беләки, сөзләр һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән дә бу грамматик мә'наны әмәлә кәтирә билир. Бу хүсусијјәтә мүасир түрк дилләриндә аз-аз раст кәлинсә дә, гәдим вә орта әсрләр түрк јазылы абидәләринин дилиндә даһа чох тәсадүф едилир. Мәс., **Сән ујарсан кечә хош бир тәхти-зәр. Лу бечин јыл тогмуш киши** «Әждаһа, јахуд мејмун илин(дә) доғулмуш адам»; **Мағы курган кышлап...** «Магы курган(да) гышлајыб...»; **Өтүкен јыш олурып...** «Өтүкен чөлүн(дә) дајанараг...».

Хатт дилиндә дә сөзләр һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән мәкан мә'насыны әмәлә кәтирә билир. *Мүг.* ет: **Eštan lahzan le-u$_e$l a-an-teh** «**Eštan** (= Күнәш аллаһы) Лаһзан(да) өзүнә ев тикир» [16, *68*].

А. Қамменһуберин фикринчә, хатт дилиндә үч јерлик һал вардыр. I јерлик һал јухарыда гејд етдијимиз кими, һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән мәкан мә'насыны ифадә едир. II вә III јерлик һаллар исә **pe-/pi-** вә **ha-** өншәкилчиләринин көмәји илә јараныр [16, *67*]. Лакин сон ики ваһидин мәкани һаллар чәркәсинә аид олунмасы инандырычы дејилдир. Бизим фикримизчә, һәмин ваһидләри, И. М. Дунајевскајанын гејд етдији кими, сөзөнү (предлог) адландырмаг даһа мәгсәдә ујғундур [13, *12*], чүнки хатт дилиндә **...(саит) + п** шәкилчиси илә дүзәлән јијәлик вә **-tu** шәкилчиси илә дүзәлән-чыхышлыг һалларын мөвчудлуғу чохсајлы фактларла сүбут олунур. Ејни грамматик категорија исә һәм шәкилчи, һәм дә өншәкилчи илә әмәлә кәлә билмәз. Чүнки белә бир һадисә дил системинә јаддыр. Беләликлә, ајдын олур ки, хатт дилиндә мәкан мүнасибәтләрини ифадә етмәк үчүн јалныз бир — шәкилчисиз формадан истифадә олунур. **pe-/pi-** вә **ha-** өншәкилчиләрини бу категоријаја дахил етмәк өзүнү доғрултмур.

Шумер дили илә бағлы бир мәсәләдән дә данышмаг јеринә дүшәр. Бу дилдә **-da** шәкилчиси илә дүзәлән биркәлик — аләт (комитатив) һалы өзүнү көстәрир. Бу һал иш, һал вә һәрәкәтин кимин (јахуд нәјин) көмәји илә, јахуд кимлә (јаинки нә илә) баш вердијини, ичра олундуғуну көстәрир (мүг. ет: **lugal-da** «рәһбәрлә», «рәһбәрин көмәји илә», «рәһбәрдә»). И. М. Дјаконов гејд едир ки, бу һал бә'зән јерлик-истигамәт (локатив-терминатив) һалы илә әвәз олунур [15, *56*].

Шумер дилиндә бу һалын јеринә јетирдији функсија мүасир түрк дилләриндә әсасән **илә//бла//былан//пылан** гошмасы васитәси илә ифадә олунур. Лакин гәдим вә илкин орта әсрләр абидәләринин дилиндә **-їn/in** шәкилчиләри илә дүзәлән аләт һалы [14] олмушдур ки, бу һал иш, һал вә һәрәкәтин заманыны, јерини билдирмәјә, ким (јахуд нә) васитәси илә ичра олундуғуну көстәрмәјә хидмәт етмишдир. Бу һалын реликт һалында галығына мүасир түрк дилләри вә диалектләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. *Мүг.* ет: гараим дилиндә **kїšїn** «гышда», гагауз дилиндә **bu jїlїn** «бу илдә», Тува дилиндә **sazїn** «јазда» вә с*.

Аләт һалы Шумер дилиндә јерлик-истигамәт һалы илә әвәз олундуғу кими, түрк дилләриндә дә мәкани һаллар онун јеринә јетирдији функсијаны ифадә едә билир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында раст кәлдијимиз **«бир јазын, бир күзүн бу буғајла буғрајы савашдырарларды»** чүмләси мүасир дилимиздә «бир јазда, бир пајызда бу буғајла буғраны савашдырардылар» кими баша дүшүлүр. Көрүндүјү кими, абидәдә аләт һалы илә ортаја чыхан семантика мүасир дилдә јерлик һалла ифадә олунур. Буну орта әсрләр абидәләринин дилиндә мүшаһидә етмәк олар. **Áfät erdügü vaqtun fikrün vä rajün assisi ögüš olmaz** «Дәрд кәлән вахтда фикрин вә рә'јин хејири чох олмаз (Оғуз-Сәлчуг абидәләри). **Ol kar kamïg kišïn iner Ašlïg tarïg anin öner** «О гарын һамысы гышда јағар, Тахыл онунла бөјүјәр» (МК).

Аләт һалынын јерлик һалла әвәз олунмасы һадисәси гәдим вә мүәсир түрк дилләрини бир-бири илә мүгајисә етдикдә ајдын көрүнүр. Аләт һалынын түрк һал парадигмасындан чыхмасынын әсас сәбәбләриндән бири мәһз онун мәкани һаллар, хүсусилә јерлик һал тәрәфиндән сыхышдырылмасы олмушдур [5, *128*].

Аләт вә јерлик һаллар арасында семантик јахынлығын һәм Шумер, һәм дә түрк дилләриндә өзүнү көстәрмәси, икинчи бир тәрәфдән онларын бир-бирини әвәз едә билмәси хүсусијјәти бу дилләрин үмуми чәһәтләриндән һесаб олуна биләр. Шумер дилиндәки аләт вә түрк дилләриндәки јерлик һал шәкилчиләринин ујғун кәлмәсинин (һәр икисиндә **-da**) сәбәбини дә бурада ахтармаг лазымдыр.

Түрк дилләриндәки аләт һалы бә'зән чыхышлыг һал илә әвәз олунур: *Мәсәлән:* **Adämilär anї ğörüb danlašdїlar, jer-jerin ün etdilär** «Адамлар ону көрүб тәәччүбләндиләр, јер- јердән сәс етдиләр» (Оғуз-Сәлчуг абидәләри).

Түрк дилләриндә бу һалы әмәлә кәтирмәк үчүн **-tan/-dan** шәкилчиләриндән истифадә олунур. Хуррит дилиндә чыхышлыг-аләт һалына раст кәлирик ки, бу һал түрк дилләриндәки чыхыш-

———————

* *Ред.* — Аләт һалы Азәрбајчан дилиндә дә бир сыра сөзләрин тәркибиндә донуг шәкилдә галмагдадыр: **дизин-дизин (сүрүнмәк)**, **ансызын** вә с.

лыг һал шәкилчисинин ејни олан **-da-n** < ***t-n** шәкилчиләри васитәси илә дүзәлир [15, *138*]. Бу һал хуррит дилиндә иш, һал, һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини көстәрмәклә бәрабәр, сәбәб, мәгсәд мә'насы да әкс етдирир ки, бу да түрк дилләриндәки чыхышлыг һала [3, *60*] семантик бахымдан там ујғун кәлир. Чыхышлыг һалын әмәлә кәтирдији сәбәб-мәгсәд мә'насы илә аләт һалынын әмәлә кәтирдији васитә мә'насы арасында мүәјјән дәрәҹәдә јахынлыг һисс олунур.

Урарту дилиндә дә васитә вә чыхышлыг һаллары ејни морфемин көмәји илә дүзәлир. И. М. Дјаконова көрә, һәмин морфем **-na, -a-nə**-дир [15, *138*]. И. И. Мешшанинов исә ону **-ni** шәклиндә көстәрир [21, *231*]. Бу һалын васитә һалы мә'насында ишләнмәсинә даир ашағыдакы нүмунәни көстәрмәк олар: **dHal-di-ni-ni uš-ma-si-ni me-nu-a-še mis-pu-u-ni-hi-ni-še i-ni E. GÀZ ši-di-iš-tu-ni** «Халдын күчү илә Ишпуинин оғлу Менуа бу истеһкамы дүзәлтди» [21, *231*]. Ашағыдакы мисалларда исә һәмин морфем чыхышлыг һал мә'насында чыхыш едир: **esi** «јер», **esi-ni** «јердән», **a-lu-še e-si-ni su-i-du-li** «Ким јердән атыр (= туллајыр)» [21, *231*].

Јухарыда сөјләдикләримиздән ајдын олур ки, һәм хуррит, һәм дә Урарту дилләриндә чыхышлыг вә аләт һалларынын функсијасыны ејни морфем јеринә јетирир.

Хуррит дилиндәки чыхышлыг-аләт һалыны әмәлә кәтирән морфем **(-da-n)** етимоложи бахымдан **-da** вә **-n** һиссәләриндән ибарәтдир ки, бизҹә, биринҹи компонент һәмин дилдәки истигамәт һалынын шәкилчисидир. Икинҹи компонент исә, күман етмәк олар ки, аләт һалынын шәкилчиси олмуш, хуррит дилинин инкишафынын сонракы мәрһәләләриндә дил системиндән чыхмышдыр. Хуррит дилиндә **-n** илә дүзәлән аләт һалынын мөвҹуд ола билмәси еһтималыны Урарту дилинин материаллары даһа да мөһкәмләндирир. Чүнки јухарыда гејд етдијимиз кими, Урарту дилиндә аләт һалы **-ni** морфеминин көмәји илә дүзәлир. Бу ики дилин кенетик бахымдан гоһум олмасыны исә әксәр тәдгигатчылар гәбул едирләр. Белә бир факты да гејд етмәк јеринә дүшәр ки, хуррит дилиндә **-da**<***-ta** илә дүзәлән истигамәт һалы ишләк олдуғу һалда, Урарту дилиндә һәмин морфем системдән чыхма вәзијјәтиндәдир. Көрүнүр, бу дилләрин диференсиаллашмасы даһа гәдим дөврдә олмуш, дилләрин сонракы инкишафында бири **-n** илә дүзәлән аләт һалыны итирдији кими, дикәри дә **-da** илә дүзәлән истигамәт һалыны итирмишдир.

Түрк дилләриндә чыхышлыг һалын шәкилчисинин мәншәјини арашдыран алимләрин (мәс., Г. Рамстедт, М. Рәсәнен) фикринҹә, бу һал **-ta/-da** јерлик һал шәкилчиси илә **-n(<-ïn)** аләт һалы шәкилчисинин бирләшмәсиндән ибарәтдир.

Демәли, түрк вә хуррит дилләриндә чыхышлыг һалын шәкилчиси ејни үсулла (мәкани һал шәкилчиси + аләт һалынын шәкилчиси) мејдана чыхмышдыр.

Шумер дилиндә чыхышлыг һал (аблатив) **-ta** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлир. *Мүг.* ет: **dug-ta** «диздән», **uruki-ni-ta u an-ta NE (?) ... nu-dirig** «Онун шәһәриндән, көјдән ишыг бөјүмәди» [18, *20*]. Түрк дилләри вә диалектләриндә (хүсусилә гәдим түрк јазылы абидәләринин дилиндә) иш, һал вә һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирмәк үчүн **-dan/-tan** шәкилчиләри илә јанашы, **-da/-ta** шәкилчиләриндән дә истифадә олунмушдур. *Мәс.*: **oğuz-da** «оғуздан», **qağan-da** «хагандан» вә с.

Үмумијјәтлә десәк, Орхон-Јенисеј абидәләринин дилини тәдгиг едән алимләрин әксәријјәти бу абидәләрин дилиндә **-da/-ta** шәкилчиси илә дүзәлән јерлик-чыхышлыг һал адлы хүсуси бир һал ајырырлар [25, *137*; 24 *110*]. Демәли, Шумер вә түрк дилләриндә чыхышлыг һаллар семантик бахымдан ујғун кәлдији кими, бу семантиканын јаранмасына хидмәт едән морфемләр дә ујғун кәлир.

Бу сыраја хуррит дилиндәки истигамәт һалынын шәкилчисини дә әлавә етмәк мүмкүндүр. *Мүг.* ет: **cuppine keshiten huyi Tessob tesuharheta** «Тешшуба (јанына), сидрдән олан тахта, һакимијјәтә тәрәф чағырараг» [22, *122*]. Белә бир мүлаһизәни ирәли сүрмәјә јөнлүк вә јерлик һалларын јахын грамматик мә'на чалары әмәлә кәтирмәси имкан верир.

Хатт дилиндә чыхышлыг һал **-tu** шәкилчиси илә дүзәлир [16, *67*]. **ka-iah-du** «көјдән», **eštan-tu** «күнәш аллаһындан» (**eštan** күнәш аллаһы демәкдир) **uu-rtu** «өлкәдән» [16, *69—90*]. Хатт дилиндәки бу формант даһа чох Алтај дилләри аиләсинә дахил олан тунгуз-манчур дилләриндәки чыхышлыг һал шәкилчисинә **(-di, -du, -duk)** ујғун кәлир

Урарту дилиндәки чыхышлыг һал шәкилчисини дә **(-ni)** өз нөвбәсиндә түрк дилләриндә бу һалын функсијасыны јеринә јетирә билән **-ïn** (аләт һалынын шәкилчиси) шәкилчиси илә мүгајисә етмәк олар (мүг. ет: **jerin** «јердән», **ağun** «ачлыгдан» вә с.).

Чыхышлыг һал һаггында сөјләдикләримизи үмумиләшдирәрәк белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, түрк, Шумер, хуррит вә Урарту дилләриндә иш, һал, һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини ифадә едән морфемләр һәм фонетик, һәм дә семантик бахымдан ујғун кәлирләр.

Түрк дилләриндә јөнлүк һалынын шәкилчисинин ашағыдакы вариантларыны көстәрмәк олар: **-a, -ga, -ra, -garu, -gar.**

Шумер дилиндә **-ra** шәкилчиси илә дүзәлән јөнлүк һал вардыр. Бу, түрк дилләриндә иш, һал вә һәрәкәтин кимә, нәјә, јахуд һараја јөнәлдијини ифадә едән **-ra** шәкилчиси илә ејнидир.

И. М. Дјаконов гејд едир ки, Шумер дилиндә бу шәкилчи сосиал-актив синфә аид адларла ишләнир. Дикәр синифдән олан сөзләрдә исә мәкани һалларын бири илә әвәз олунур [15, *56*]. Бәнзәр һадисә өзүнү түрк дилләриндә дә көстәрир. Гәдим түрк јазылы абидәләринин материаллары әјани шәкилдә көстәрир ки, -ra илә дүзәлән јөнлүк һал актив дејил, пассив морфемләрдәндир, јалныз мүәјјән груп сөзләрлә ишләнир. Мәһз бу пассивлијинә көрә о да дикәр мәкани һаллар тәрәфиндән сыхышдырылмышдыр ки, бунун сајәсиндә -ra илә дүзәлән јөнлүк һал мүасир түрк һал парадигмасында өзүнү көстәрмир.

Бураја Шумер дилиндәки јерлик-истигамәт (локатив-терминатив) һалыны дә әлавә етмәк олар. Бу һал да түрк дилләриндәки јөнлүк һал шәкилчисинә ујғун кәлән -e морфеми илә дүзәлир [5, *56*]. ka-e «гапыда», «гапыја».

И. И. Мешшанинов гејд едир ки, Урарту дилиндә -a морфеми мәкан мә'насы әмәлә кәтирмәклә бәрабәр, һәмчинин иш, һал вә һәрәкәтин истигамәтини дә көстәрмәјә хидмәт едир [21, *5*].

Хатт дилиндә дә јөнлүк һал -ia вә -e шәкилчиләринин көмәји илә јаранып ки, бу да фонетик бахымдан түрк дилләриндәки формаја ујғун кәлир.

Хуррит дилиндә -ra шәкилчиси илә дүзәлән биркәлик һал өзүнү көстәрир. Биз бу шәкилчини түрк дилләриндәки јөнлүк һал шәкилчиси олан -ra илә мүгајисә едә биләрик. Белә ки, јөнлүк һал иш, һал вә һәрәкәтин истигамәтини билдирмәклә јанашы биркәлик, васитә кими мә'на чаларларыны да ифадә едә билир. Мәс.: Бу икки йигиткә маслаһат кылылды «Бу ики икидлә мәсләһәт едилди» («Бабурнамә»). Қанга бағрым толдуйу сормазсен хенуз «Бағрым ганла долду, сорушмурсан һеч» (Мүгими) [1, *49*].

Түрк дилләриндә јөнлүк һал аләт һалынын функсијасында чыхыш едир ки, аләт һалынын парадигмадан чыхмасынын сәбәбләриндән бири дә будур [4, *128*].

Бу һадисәјә Шумер дилиндә дә раст кәлирик. Белә ки, бу дилдә -(e)še, -eš шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән јөнлүк һал бә'зән аләт һалынын функсијасында чыхыш едә билир [15, *56*].

Јөнлүк һал һаггында сөјләдикләримизи үмумиләшдирәрәк белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, түрк, Шумер, хуррит, Урарту вә хатт дилләриндә јөнлүк һал функсијасында чыхыш едән морфемләр һәм семантик, һәм дә фонетик бахымдан ујғун кәлир.

Бу дилләрдәки мәкан мә'насынын әмәлә кәлмәсинә хидмәт едән морфемләри ашағыдакы кими груплашдырмаг мүмкүндүр:

1. d/t үнсүрүнүн көмәји илә дүзәлән морфемләр: түрк дилләриндә -da (јерлик һал) вә -dan (чыхышлыг һал); Шумер дилиндә -da (биркәлик-аләт һалы) вә -ta (чыхышлыг һал); хуррит дилиндә -da<-*ta (истигамәт һалы), -dan<-tan (чыхышлыг-аләт һалы); Урарту дилиндә -tə (истигамәт һалы); хатт дилиндә -tu (чыхышлыг һал); Манна вә Мидијадакы дилләрдә -ta (мәкан шәкилчиси).

2. r үнсүрүнүн көмәји илә дүзәлән морфемләр: түрк дилләриндә -ra (јөнлүк һал); Шумер дилиндә -ra (јөнлүк һал); хуррит дилиндә -ra (биркәлик һал).

3. n үнсүрүнүн көмәји илә дүзәлән морфемләр: түрк дилләриндә -dan (чыхышлыг һал), -ïn (аләт һалы); хуррит дилиндә -dan<-*tan (чыхышлыг-аләт һалы); Урарту дилиндә -ni (чыхышлыг вә аләт һалы).

4. a үнсүрүнүн көмәји илә әмәлә кәлән морфемләр: түрк дилләриндә: -a (јөнлүк һал), -ra (јөнлүк һал), -dan (чыхышлыг һал), -da (јерлик һал); Шумер дилиндә -a (јерлик һал), -ra (јөнлүк һал), -da (биркәлик-аләт һалы), -ta (чыхышлыг һал); хуррит дилиндә -a (јерлик һал), -wa (јөнлүк һал), -da, -ta (истигамәт һалы), -da-n<-*ta-n (чыхышлыг-аләт һалы), -ra (биркәлик һалы); Урарту дилиндә -a (јерлик һал), -ašə (јерлик-истигамәт һалы); хатт дилиндә -ia (јөнлүк һал).

5. e/ə үнсүрүнүн көмәји илә әмәлә кәлән морфемләр: түрк дилләриндә: -ə/-e (јөнлүк һал)); Шумер дилиндә -(e)še (истигамәт һалы), -e (јерлик-истигамәт һалы); Урарту дилиндә -(j)ə (јөнлүк һал), -*tə (истигамәт һалы), -aše (јерлик-истигамәт һалы), -e (јөнлүк һал); хатт дилиндә -e (јөнлүк һал).

6. -ï/-i үнсүрүнүн көмәји илә әмәлә кәлән морфемләр: түрк дилләриндә: -ïn (аләт һалы); Урарту дилиндә -ni (чыхышлыг вә аләт һалы).

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Абдурахманов Ғ., Шукуров Ш.* Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. — Тошкент, 1973.
2 *Дәмирчизадә Ә.* 50 сөз. — Бакы, 1968.
3 *Зејналов Ф. Р.* Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. (Адлар), I һиссә. — Бакы, 1974.
4 *Новрузов М. Д.* Гәдим аләт һалына даир. — Түрк дилләринин гурулушу вә тарихи. Бакы, 1983, с. 124—129.
5 *Рәһимов А.* «Мидија» вә «маг» сөзләринин мәншәјинә даир. — Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983, с. 154—159.
6 *Һачыјев Т. И.* Азәрбајчан әдәби дили тарихи. — Бакы, 1976.
7 *Һачыјев Т. И.* Азәрбајчан дилинин јазыјагәдәрки изләри һаггында. — Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
8 *Һачыјев Т., Вәлијев К.* Азәрбајчан дили тарихи. — Бакы, 1983.
9 *Алиев И.* История Мидии. — Баку, 1960.
10 *Баскаков Н. А.* Алтайская семья языков и ее изучение. — М., 1981

11 *Булатов А.* Примеры из памятников тюркского языка XI—XVI вв. на аффикса орудийного падежа *-ин.* — Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань, 1964, с. 275—280.
12 Грамматика современного якутского литературного языка. — М., 1980.
13 *Дунаевская И. М.* О работе А. Камменхубер «Хатский язык». — Древние языки Малой Азии. М., 1980, с. 9—22.
14 *Дьяконов И. М.* Хурритский язык и другие субстратные языки Малой Азии. — Древние языки Малой Азии. М., 1980, с. 99—106.
15 *Дьяконов И. М.* Языки древней Передней Азии. — М., 1967.
16 *Камменхубер А.* Хаттский язык. — Древние языки Малой Азии. М., 1980, с. 23—98.
17 *Кононов А. Н.* О фузии в тюркских языках. — Структура и история тюркских языков. М., 1971.
18 *Крамер С. Н.* Две шумерские элегии. — М., 1960.
19 *Левитская Л. С.* Историческая морфология чувашского языка. — М., 1976.
20 *Майтинская К. Е.* Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. — М., 1979.
21 *Мещанинов И. И.* Аннатированный словарь урартского (биайнского) языка. — М., 1978.
22 *Тиль Г.-И.* Хурритский язык. Формальный анализ текста, глоссовой клин и критика текста. — Древние языки Малой Азии. М., 1980, с. 107—124.
23 *Щербак А. М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). — Л., 1977.
24 *Menges K.* The turkic languages and peoples. An introduction to turkic studies. — Ural-Altaische Bibliothek, XV, Wiesbaden, 1968.
25 *Tekin T.* A grammar of Orkhon Turkic. — Uralic and Altaic Series, 69. Bloomington, 1968.

ОНОМАСТИКА

ТОФИГ ҺАЧЫЈЕВ
(Азәрбајҹан Дөвләт Университети)

АЗӘРБАЈҸАНЫН ГӘДИМ ОНОМАСТИКАСЫНА ДАИР

(күманлар, фәрзијјәләр)

Халгын тарихини ән е'тибарлы јашадан абидә дилдир; ди кәлки, дилин тарихин дәринликләринә әли чата. Мәзмунунун елми, бәдии, ја да ади бир мәишәт факты олмасындан асылы олмајараг, бир кичик мәтн бу көмәк әли вәзифәсини јеринә јетирир. Һәр чүр информатив зәррә — мәтн гијмәтли текстоложи мәнбәдир. Мәтнин гуртардығы јердә бу вәзифәни ајры-ајры сөзләр өз үзәринә көтүрүр.

Чохлу гәдим дилләрдән бири кими, Азәрбајҹан дилинин дә гәдим дөврләри мәтнлә тәсбиг олунмур. Бу һалда Өн Асијанын онунла јашыд гәдим дилләринин јазыларында сахланан һәр бир Азәрбајҹан сөзү бир китабә дәјәриндәдир. Тәбии ки, јад мәнбәләрдә биринчи нөвбәдә терминоложи ваһидләр: етноним, антропоним, топоним мәзмунлу сөзләр горунур. Бир һалда ки, мәһз белә сөзләр тарихин јаддашына илишиб галыр, демәли, онлар садәчә үнсијјәт васитәси олан сөз јох, мәһз сәнәд-факт сајылыб; демәли, һәгигәтән бу сөзләрдән һәр бири информатив хүсусијјәтинә көрә мәһз бир микрокитабәдир. Белә тәк-тәк, әлаһиддә сөзләр биринчи нөвбәдә Азәрбајҹан дилинин ән гәдим лексик нүмунәләридир вә мүәјјән гәдәр дә онун морфоложи гурулушу һаггында мә'лумат верир; ејни заманда бу ваһидләрин семантикасында гәдим ичтимаи-тарихи мөһүр-дамға дашлашмышдыр. Һәмин гәбилдән материалын лингвистик-структур вә ичтимаи-мөһүр мәзмунунун тәһлили Азәрбајҹан дилинин етник мәншәји кими координал проблемә дә ишыг салыр.

Бурада етноним, топоним, антропоним мәншәли китабә — сөзләрдән бир гисми нәзәрдән кечирилир. Әлбәттә, мә'лум дилчилик тәсәввүрүнә көрә, етнонимләр ономастика (хүсуси исим) мәфһумуна дүшмүр, анҹаг Азәрбајҹан тарихинин бүтүн дөврләриндә (хүсусилә ән гәдим, гәдим вә илк әсрләрдә) етнонимләрин инсан адларына вә инсан адларынын етнонимләрә чеврилмәси мүнтәзәм вә ганунаујғун семантик инкишаф кими көрүнүр, етнонимлә антропоним арасында фасиләсиз, јајвари кәлишмә олур; антропонимләрин ајдынлашдырылмасы үчүн сөзүн етник тәһлили јеканә ачардыр. Ејни заманда етносларын ҹоғрафи мәнсубијјәтә

фәал мүдахиләси етнонимләрин топонимләрә кечмәсини дә шәртләндирир (һәтта дилдә ајрыча етнотопоним категоријасы вар); бу просесә нисбәтән аз олса да, топонимдән етнонимә семантик кечид дә мүшаһидә олунур. Һәтта титул мәншәли сөзләрин дә ономастик семантик гатла әлагәси чох фәалдыр. Буна көрә дә јери кәлдикчә бу чәһәтә дә диггәт верилир.

Тарихи мәнбәләр тәсдигләјир ки, Азәрбајчан әразисиндә халг бирлијинин башланғычы олан илк сијаси гурумлар — тајфа бирләшмәләри е. ә. I миниллијин әввәлләринә дүшүр [1, *42*]. Е. ә III—I минилликләрдән Азәрбајчан әразисиндә луллубеј, кадуси, каспи, сак, бус, струхат, аризант, буди, маг, скиф вә б. тајфаларын адлары чәкилир ки, Азәрбајчан халг тәшәккүлүнүн бүнөврәсиндә бунлар фәал иштирак етмишләр. Бу етнонимләрин семантик вә морфоложи тәһлили әксәринин мүрәккәб сөз олдуғуну көстәрир; компонентләрдән һәр бири мүстәгил етноним мәзмуну билдирир. Демәли, мүрәккәб лексик ваһидин јаранмасы тарихи-ичтимаи тәләбин нәтичәсидир: гоһум вә ја гоһум олмајан мүхтәлиф (ән чох ики) етносларын сијаси бирлији јени коллективи адландырмаг үчүн етнонимләрин дә бирләшмәсини шәртләндирир. Бу ади дил тәһлили көстәрир ки, Мидија әразисиндә илк сијаси гурумлар е. ә. I минилликдән чох-чох габаглар баш вермишдир; әлбәттә, бунлар бәсит бирләшмәләрдир, анчаг һәр һалда гурумдур, тәшкилатдыр.

Азәрбајчанлыларын халг кими тәшкилиндә иштирак етмиш ады чәкилән етнослардан луллубеј, сак, каспи, скиф тајфаларынын түркдиллилији һаггында елмдә фикир вардыр [б а х: 10, *21—38*]. Тәбии ки, ән гәдим дөврләрдә етнонимин дил мәншәји етносун өз дили илә бағлы олмалыдыр. Башга етнонимләрин дә етимоложи шәрһи бизи һәмин нәтичәјә кәтирир. (Лингвистик тәдгигә чәлб олунан етнонимләр бу мәнбәләрдән көтүрүлүр: Азәрбајчан тарихи, 3 чилддә, I ч. Бакы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1961; Азәрбајчан тарихи. Бакы, Азәрнәшр, 1960).

Гәдим түркчәдә **будун** «халг», «чамаат» мә'насындадыр. Тәбии ки, груп анлајышы билдирән сөз бир етник коллективин ады ола биләр; **будиләрин** ады һәмин сөзлә бағлыдыр. Етимоложи тәһлил көстәрир ки, о бири етнонимләр дә (демәли, етнослар да) түрк мәншәлидир. Мә'лумдур ки, «оғуз» сөзү мүхтәлиф халгларын гәдим јазылы мәнбәләриндә, һәмчинин гәдим етнотопонимләрдә **гур/гуз, газ/каз/кас***, **аз, уз/ус/из/ис** вә б. фонетик өр-

* «Хәзәр»дә *хәз,* «Каспи»да *кас,* «Гафгаз»да *газ* (бу топонимин Гафгај шәклиндә дејилиши түрк дилинин сәс кечмәләри чәрчивәсиндәдир: гај<газ: ј — з), «Гузғун»да (Хәзәрин көһнә адыдыр) *гуз* (ғун — һун), «Гурган/Куркан»да (Хәзәрин гәдим адларындандыр. Һәмчинин мүгајисә ет: гәдим *Кирка-*

түкләрдә көрүнүр. Ејни заманда «оғуз»ун тәркибиндә **ог/ок/ох** һиссәси дә вар — һәм ох «дамға», һәм дә ог «доғма» мә'наларында. Јухарыдакы етнонимләрдә садаладығымыз лексик вә фонетик деталлар ајдын көрүнүр.

1. **Кадуси.** Сөз ики һиссәдән ибарәтдир — **кад+ус/з**. Түрк дилләриндә гәдим **д—з** сәс ујғунлуғуна (**адак-азак-ајаг, адуғ-азых-ајы**) көрә, биринчи елемент **кат** шәклини алыр. Демәли, бу етносун (кадусиләр) өзүндә ики оғуз гәбилә-тајфа бирлији вардыр: **казлар** вә **узлар.**

2. **Бус/з.** Түрк дилләриндәки **б—в—ғ** сәс ујғунлуғуна көрә, бу сөзү **ғуз** кими гаврамаг олар (көрүнүр, «Дәдә Горгуд»дакы бозог/бузуг һәмин етнонимлә бағлыдыр).

3. **Аризант.** Әсли «уруз»дур (**уруз>оруз>аруз**), **-ант** исә ишләдән дилин морфоложи фактыдыр. **Ур+уз** тәркибиндән ибарәтдир. Ејни сөзләрдир; **з** сәси **р** илә әвәзләнмишдир. Гоһум тајфаларын адыдыр. Көрүнүр, ејни мәншәдән ајрылан тајфалардан бириндә (урларда) **р**-лашма һадисәси кетмишдир (мүасир дилимиздәки «бүзүшмәк» вә «бүрүшмәк» сөзләриндә **з/р** паралели һәмин гәдим кечидин галығыдыр). «Ур» сөзүнүн гәдим түркчәдә мүхтәлиф мүстәгил мә'налар (учалыг, дөјүш, гурма вә с.) билдирмәси нәтичәсиндә халг етимолокијасына мәхсус гаврајыш јаранмыш вә **ур-уз** синонимлијинин үстүнә пәрдә чәкилмишдир. «Дәдә Горгуд»ун дили беләчә синонимләрин чалағы илә јаранан сөзләрлә зәнкиндир: **Сағ-әсән** варуб кәләсән; Гырх күн, гырх кечә **тој-дүјүн** еләдиләр; Дојунча **тыха-баса** јејәр; **Танры-тәала** бизә бир јетман оғул вермәз вә с.

Демәли, синонимләрдән мүрәккәб сөз тәшәккүлү түрк дилләри үчүн тарихән типик просес олмушдур. Һәмин ејни көкдән ајрылан тајфалар мүәјјән сијаси, тарихи шәраитдә јенидән бирләшмишләр. Јәгин ајрылыг дөврүндәки һәјатларынын дилләриндә јаратдығы чүз'и фәрг бирләшмә заманы онларын башга груп кими гәбулуна имкан вермишдир. Беләликлә, оғуз көк-ладында **уруз** адлы **гыпчаг** тајфасы мејдана кәлир.

4. **Струхат.** Ики үнсүрдән тәшкил олунуб: **/У/с+трух.** Биринчи үнсүр **уз** етносларынын адыны көстәрир — бүтүн мәгамларда саитин дүшмәси јол верилән һалдыр. Икинчи үнсүр исә «түрк» сөзүдүр. Мә'лумдур ки, түрк сөзүнә гәдим мәнбәләрдә **турук/трух** вә с. шәкилләрдә тәсадүф олунур. Сөзләрин чаланмасы етносларын бирләшмәсинин әламәтидир: демәли, **уз** вә **трух** адлы тајфалар иттифаг һалында олублар. (Јухарыдакы адыны чәкдији-

нија дөвләти) *гур/кур* (бу елемент «гуз»ун вариантыдыр — р — з; *угур//ујғур* етнониминин *гур* һиссәси дә одур — *угур/ујғур* сөзү «оғуз»ун фонетик тәкамүлүдүр) һиссәләри илә мүгајисә един.

миз кадусиләр **каз** вә **уз**, урузлар исә **ур** вә **уз** ады илә јашајан түрк етносларынын иттифагы олдуғу кими). Бу факт өзлүјүндә көстәрир ки, мүхтәлиф тајфаларын бөјүк иттифаглар шәклиндә тәмәркүзләшмәсиндән әввәл гоһум етносларын хырда, минимум бирләшмәләри јаранып. Бунлар сонракы халг бирлијинә илк аддымлардыр. Чох-чох гәдимләрдә олмуш бу гурум-бирликләр артыг I минилликин әввәлләриндә даһа мүрәккәб шәкил алыр, түркмәншәли кадуси, каспи, сак, буди/н/, бус, струхат, аризант, маг, скиф вә с. тајфаларын иттифаг һалына дүшмәси илә илк халг бирлији — Азәрбајчан халгы тәшәккүл тапыр.

Манна, Мидија, Албанија әразисиндә тарихи мәнбәләрдә гејдә алынмыш башга етносларын да адлары түркмәншәли сөзләрлә етимоложиләшдирилир (демәли, бунларын етник мәншәји ора бағланыр): **сакезинләр** (сакасин/шакашен), **теурлајлылар** (**«тур-»** фе'ли+**-ла/-ал** шәкилчиси. «Дәдә Горгуд»дакы **Турал** һәмин көкдәндир), **дәлијлиләр** (дәли «икид», «чәнкавәр» мә'насында), **сүнбијләр (сүн** «низәли», «дөјүшкән»+**бәј), кумурдијлиләр*** [**кумур**—фе'ли сифәт: «дөјүшкән» (6, *465*). «Дәдә Горгуд»дакы «Горгуд Ата **дерләр** бир әр» нүмунәсиндәки сифәтин вә «Басаркечәр» топониминин морфоложи модели илә мүгајисә един. Мүасир данышыг дилиндәки **чома — кома** «јығым, топлу» сөзләриндәки **ч—к** сәс ујғунлуғу һәмин сөзү «чуммаг» фе'ли илә бағлајыр]+**диј/деј** — етноним. «Бегдели» оғуз етнониминдәки икинчи һиссә мәһз һәмин сөздүр. Биринчи һиссә — **бег/бәк** титул билдирир. Бу шәкилдә «титул, әламәт»+«етник мәнсубијјәт» модели үзрә тајфа, халг адландырылмасы тәчрүбәси түрк халгларынын тарихи үчүн сәчијјәвидир. Үмумијјәтлә, узаг гәдимдән тарих бизә милли мәншәли ән чох ономастика — хүсуси адлар (етноним, антропоним, топоним) кәтириб чатдырмышдыр. Етнонимләрдә олдуғу кими, антропонимләрдә дә түркдилли семантика вә морфонолокија өзүнү ашкарча тәгдим едир.

Мидија, Атропатен вә Албанија һөкмдар вә сәркәрдәләриндән бә'зиләринин ады: **Дајаукку.** Мидија дөвләтинин баниси сајылан бу һөкмдар антик мүәллифләрдә **Дејок** шәклиндә гејдә алыныр. Сөзүн етимолокијасы бурада даһа ачыгдадыр: **деј+ок.** Һәр икиси етнонимдир: *дејләр* (бегделидәки «деј»и хатырла) вә *оклар* (огуздакы **ог**). Гәдимдә етнос адынын әламәтдар факт, титул мәгамлы тәлтиф кими башчылара, сәркәрдә вә һөкмдарлара верилмәси ганунаујғун адландырма просеси олуб (бунун әкси дә вар: шөһрәтли башчыларын ады етнослара верилиб). Демәли, **Дејок** (Дајаукку) *дејләр* вә *огларын* иттифагындан ибарәт тајфадан чыхмышдыр; һәм дә, көрүнүр, Мидија дөвләтинин јарадылышында сијаси һакимијјәт мәһз бу тајфанын әлиндә олуб.

* «Кимери» етноними илә мүгајисә един.

Астиаг. Ас/Аз, теј/деј, аг/ог етносларынын бирлијинин әламәтидир. Гәдим түрк халгларында инсанлара адын һәјатдакы мүәјјән тәчрүбәдән сонра верилмәси ән'әнәви адәт олмушдур. («Дәдә Горгуд» вә өзбәк «Оғузнамә»синдәки адвермә мәрасимини хатырлајын. Јахуд Рөвшән — Короғлу һадисәсини јада салын). Хүсусилә гәбилә, тајфа ағсаггаларына, дөвләт башчыларына мүәјјән мифоложи, етник вә сијаси вәзијјәтләр нәзәрә алынараг ад — рүтбә верилмишдир. «Астиаг» әфсанәсиндә дә Кир Мидија һөкмдарынын нәвәсинин сәлтәнәт дөврүндәки адыдыр. Демәли, бүтүн бу һөкмдар вә сәркәрдә адларынын мәзмунунда етник, һәрби вә башга ичтимаи мәзмунларын әкс олунмасы ганунаујғун тарихи шәртдир.

«Астиаг» вә «Томирис» әфсанәсиндә әсас персонажларын ады түркмәншәлидир. Астиагын етноантропоним олмасы барәдә јухарыда данышылды. Бу адын Иштувег шәклиндә ишләнмәси дә түрк дилләринин фонетик мәнтиги үзрәдир: с—ш сәс ујғунлуғу; дифтонгун (бурада: иа) в самитинә кечмә имканы. Шумерләрин Гылгамыш һаггындакы епосунда олдуғу кими, бурада да тарихилик мифоложи вә бәдии елементләрлә чулғашыр. Спакын образында (Митридатын арвады) тотемизм ашкар көрүнүр: адын лүғәти мә'насы «ит» демәкдир. [Бу ады скиф чары Испака/Ишпакајла мүгајисә един вә сөзүн түркмәншәлилији илә бағлы бу мәнбәјә бахын: 10, *24*]. Мидија задәканы кими верилән Артамбарес адында исә гурд тотеми әкс олунур: **арт** [чох, артыг мә'насында сөз; орду/орту сөзү топлулуг мә'насы илә ондандыр — «артмаг» фе'линин көкү. Мәчази мә'нада «әсас», «бөјүк» мәзмуну верир—«башгырд» етноними илә мүгајисә един: баш+гурд]+ +**ам** (шәхс анлајышлы шәкилчи)+**баре/бөрү** (гурд). Әсәрин сүжетиндә мүһүм јер тутан Комбис ики чәһәтдән мараг доғурур: 1) Бу адам мидијалы дејил,jә'ни гејри-түрк мәншәлидир. Әсәрдәки адларын тиположи системинә көрә, хүсусилә Астиагла мүгајисә-оппозисијада бу исим етник мәншәли гавранмалыдыр. Һәгигәтән беләдир: Ком/Гом/Гум (биз мүхтәлиф түркчәләрдәки к мәгамында һәмишә Азәрбајчан г-лашмасыны бәрпа етмәлијик)+ +бис/бус. Бservлар түркмәншәли етносдур (**Шаһ+буз** топоними илә мүгајисә един). Гумлар исә әсәрдә јад — гејри-Мидијалы гәләмә верилир. (Гум, Гумлаг — гумларын јашадығы јер, топонимләринин варлығы да гум етносунун олмасына дәлаләтдир). Әслиндә belә чыхыр ки, Комбис/Гумбус тәмиз Мидијалы, халис түрк олмадығы үчүн өкеј тутулур (анчаг метисдир вә түрк гарышығы вар); 2. Астиагын гызы Комбис/Гумбуса она көрә верилир

ки, ондан доғулан оғул гејри-Мидијалы өвлады олдуғу үчүн Мидија тахтына чыха билмәсин. Демәли, Мидијанын шаһы ән'әнәјә көрә анчаг Мидија мәншәли — түрк-Азәрбајчан мәншәли шәхс олмалы имиш. Мидија халгынын гејри-Иран, гејри-фарс мәншәлилијини бундан ајдын демәк олмаз — бүтүн сүжет бу идејанын үстүндә дурур.

Астиагын гоһуму Һарпаг/Гарпагын ады фе'лдән дүзәлмиш исимдир: гарп(маг)+аг. Бу, образын бәдии семантикасына да ујғундур: о, һакимијјәти Астиагдан мәһз гарпыр, оғурлајыр. Астиагын нәвәси Кир/Кирош гәдим түркчәдә «јүксәк», «гурулуб учалан» мә'насында ишләнән кур/гур сөзүндәдир (фарс дилиндә бу сөз вулгар мәзмун вердији үчүн, тәбии ки, һәмин ад иранмәншәли ола билмәз).

Јахуд *Томирис* сөзүнүн мифоложи вә лексик етимолокијасына диггәт јетирәк. Бу ад шумерләрин бәрәкәт (малдарлыг вә әкинчилик) танрысы Думузи илә бир көкдәндир. Ејни заманда Томирис вә Домрул мифоложи бахымдан сәләф-хәләф мөвгејиндә олмагла, һәм дә ваһид лексик көкдән чыхмышдыр. Думузи вә Домрул адларынын әсасында «төрәмә», «доғуш», «һәјат», «өвлад», «нәсил» мә'налары верән гәдим дум/дам сөзү дурур ки, бу да түрк дилләриндәки **доғ/тоғ/ту/тум/тумурчуг** сөз-вариантларында ајдын көрүнүр [2, *222—234*]. Домрулун «доғ»ла рабитәси башга оғузнамәләрдә онун адынын Тоғрул/Доғ+урул кими верилмәсиндә даһа ајаниләшир (атасынын ады исә беләдир: **Тогуш/Догуш**). Етимоложи тәһлил бу сөзләрин икинчи һиссәләри (-узи вә -рул) арасында да морфоложи-семантик башланғычын ејнилијини тәсдиг едир [2, *227*]. Анчаг мифоложи вә лексик семантика илә вәһдәтдә олан Думузи-Домрул-Томирис моделинин морфоложи мәнтиги дигтә едир ки, әслиндә биринчи адын да икинчи елементи өртүлү һечадан ибарәтдир. Һәм дә аналог һечалар көстәрир ки, өртән самит -р олмалыдыр. Бу да мә'лумдур ки, сонорлар вә онларын да ичәрисиндә **-р** дүшмәк чәһәтдән саитләрә даһа чох охшајыр. Беләликлә, икинчи елементләр белә систем алыр: руз(и)-рул-(и)рис/руз. Системин икинчи һәлгәсиндә сәс кечиди ики чүр ола биләрди: ја з—р—л (руз—рур—рул), ја да з—р (руз—рур) вә диссимилјасија (рур—рул). Билаваситә түрк-Азәрбајчан мәншәли Томирис вә Домрул образларындан биринчиси даһа гәдимдир. Буну һәм фонетик тәһлил тәсдиг едир (кар самитин чинкилтилидән гәдимлији — т>д вә с/з—р—л хәттиндә биринчинин илкинлији. Һәтта бу мүлаһизәјә көрә Томирис/Томруз Думузи/Думруз образындан да гәдимдир), һәм дә ичтимаи-сосиоложи мәзмун — Томирис матриарх, Домрул патриарх дөврүнүн мифик семантикасына дүшүр.

Иранзу. Артыг бу антропоним түрк вә ирандилли етносларын иттифаг јаратмаларына дәләләт едир: **Иран+зу** /<**уз**/. Иранзунун оғланларынын адлары исә, көрүнүр, өлкәдә әсас етносларын нүфузунун тә'сири илә түрк мәншәлидир: **Аза** («аз» етносларынын адындан) вә **Уллусуну** (**уллу** «даһа бөјүк»+**сун** «гәһрәман, дөјүшчү, чәнкавәр» вә ја сүнү «низә». Бу һалда «сүнү» сөзү мәчазиләшир вә дөјүш рәмзи, емблеми мә'насы кәсб едир).

Ахшәр/Аксер. Ах+шәр һиссәләриндәндир. Биринчи һиссә «бөјүк» мә'насында «ағ» сөзүдүр. Икинчиси чохалтма билдирән, инди «икишәр» сајында галан гәдим шәкилчидир — **уллу** («даһа улу, лап улу») мә'насына ујғундур. Гәдимдә јүксәк мә'налы сөзләрлә адландырманын јајылмыш олмасы мә'лумдур. Шәкилчинин **-шәр, -сер** вариантлары исә түрк дилләриндәки **ш—с** сәс ујғунлуғунун нәтичәсидир.

Артабазан. Һәмин мә'нәви моделлә јараныб; «ордубасан» демәкдир. (**Арслан** адынын «әраслан» мәншәјини вә «Дәдә Горгуд»да **Буғач** адынын алынмасыны хатырлајын).

Аршак «әр» атрибутундан вә **сак/шак** етнониминдән ибарәтдир. Һәр ики компоненти етноним дә сајмаг олар: ур+сак.

Оројз/Орис. Бу, јухарыда хатырлатдығымыз мүрәккәб тәркибли **уруз** етнониминин хүсуси исмә чеврилмәсидир. Сөзүн мүхтәлиф вариантларда ишләнмәси бир тәрәфдән көстәрир ки, әслиндә көк мүәјјән тәһрифә мә'руз галмышдыр, дикәр тәрәфдән тәсәввүр олунур ки, вариантлардан һәрәси бир чәһәтдән әслинә јахындыр. Мәсәлән, биринчидә **ј** артыгдыр, анчаг додаг аһәнки сахланыр, икинчидә артыг сәс јохдур, анчаг јад системли дилмәнбә түркчәнин аһәнкини позмушдур*. «Дәдә Горгуд»дакы **Уруз** вә **Аруз** адлары да һәмин сөзүн тәкамүл вариантларыдыр. Мүасир газах, гырғыз вә с. түрк дилләриндә Оруз, Орузбај, Орузбајев антропонимләриндә јашајыр. Албан һөкмдары мәшһур Чаваншири атасы **Варазын** да ады **Ороз/Уруз** антропониминин фонетик вариантыдыр.

Козис. Оројзун гардашыдыр. Ејни моделлә адланыб: **Коз/каз+ис/уз.** Албан һөкмдары Оројз вә гардашы сәркәрдә Козис

---

* Дил, хүсусилә јад системли дил башга дилдән алдығы сөзү дәрһал, бә'зән һеч еһтијач олмадан, өз сәс системинә ујғун кәлдикдә белә, фонетик чәһәтдән дәјишдирир. Түрк дилләриндәки *алачыг, алаша ат* сөзләринин русчада «лачуга», «лошадь» шәклинә дүшмәсини хатырлајаг. Јахуд «ашыг», «оғлу», «чыраг»,.. кими сөзләри русча нәјә көрәсә «ашуг», «оглы», «чирак» дејир вә јазырыг. Јә'ни, көрүнүр, гәдимдән јазылмамыш белә бир дил гануну вар ки, өзкә дилин сөзүнә һөкмән әл кәздирилсин. Бу бахымдан гәдим түрк-Азәрбајчан сөзләринин јад мәнбәләрдә белә чидди дәјишмәләрә мә'руз галмасына тәәччүб етмәмәлијик. Биз әрәб сөзү «ғејрәт»и шивәләримиздә «гырјат» шәклиндә ишләдирик. Дилдә һәмишә өзүнәчәкмә, өзүнәујғунлашдырма мејли олур.

е. ө. I әрдә јашајыблар. Көрүндүјү кими, заман мәсафәси дөврүмүзә јахынлашдыгча антропонимин түрк семантикасы даһа да бүллурлашыр.

Бариакс. Атропатын мүасиридир. Араз чајынын Аврупа мәнбәләриндә ишләнән «Аракс» моделинә мүвафиг һәмин антропонимдә «реставрасија» апарсаг, белә алыныр: Бар(и)+аз. Биринчи һиссә **бармаг** (вармаг) фе'лидир; **јүрүјән, гошан** (вә мәчази мә'нада «чәнкавәр») мә'наларындадыр. Икинчи һиссә мә'лум етнонимдир. (Һәмин модел үзрә Араз топониминә јанашанда ајдын олур ки, о да ар/ур вә аз/уз етносларынын шәрәфинә адландырылмышдыр). (Е. ө. VI әсрдә јашамыш Мидија каһини Гауматын ады да түркчәнин морфонолокијасына доғма көрүнүр: **Га** (кој-илаһә сөзү)+**ума** (Һума/Умај илаһә)+**т.** Јахуд е ө. IX—VIII әсрләрдә Мидијада тајфа иттифагларындан биринин башчысы **Ханасирука** — хан+ас/аз+ир/ур+ука/?/ — азларын вә урларын ханы вә с.).

Гәдим топонимләр дә бу јөндә етимолокијаја ујғун кәлир: **Изирту.** Маннанын пајтахты, Урмија јахынлығында шәһәр. Тәркиб һиссәләри: из/уз+ир/ур+ту. Сонунчу елемент јерлик мәзмуну билдирән формантдыр. Мидијанын **Макта** адындакы **-та**, Урарту топониминдәки **-ту** һиссәчикләри илә мүгајисә един (түрк дилләриндәки **-та/-да** јерлик һал шәкилчиси бу һиссәчиклә бағлы олмалыдыр). Демәли, Изирту уз вә ур етносларынын јашајыш јеридир.

Зикирту. Маннанын вилајәтләриндән бири. Һиссәләри: зи/зу/уз+кир/гур+ту. Јә'ни узларын вә гурларын јашадығы јер.

Сагбиту. Илк Мидија шәһәрләриндәндир. Һиссәләри: Саг+ +би (јухарыда хатырлатдығымыз **бус** олмалыдыр)+**ту** — сагларын вә бусларын мәскун олдуғу јурд. (Гәдим Азәрбајчанын бунлардан башга Мидија, Албан, Ағван, Атропатен, Өкбатан топонимләринин түркмәншәли етимолокијасы һаггында б а х: 5, *25—27*; 11, *18—19*).

Бу күн бир сыра гәдим етно-топо-антропонимин етимолокијасы һәлә бағлы галырса, бу онларын гејри-түрк мәншәли олмасы демәк дејил. Демәли, онлара һәләлик ачар тапылмајыб. Тарихи һадисәләр көстәрир ки, Мидија, Атропатен, Албанија әразисиндәки тајфа иттифаглары ассимилјасија принсипи илә јаранмыр, мәһз көнүллү бирләшмәләрдән ибарәтдир. Белә гејри-ассимилјатив иттифаглар исә мүтләг гоһум тајфаларын бирләшмәси олмалыдыр. Енкелсин дедији кими, мүвәггәти еһтијачлар заманы гоһум тајфалар иттифага кирирләр [б а х: 10, *36*]. Бу да фактдыр ки, даһа чох Манна, Мидија, Албанија илә бағлы вә үмумијјәтлә, Габаг Асијанын инди түрк халглары јашајан

рекионларындакы етно-топо-антропонимләр түрк морфонолокијасына вә семантикасына јатыр*.

Антропоним јарадылышында титул-рүтбә билдирән сөзләрин дә мүһүм ролу олмушдур. Һәмин категорија сөзләр өз башланғычыны гоһумлуг анлајышларындан көтүрүр. Тарихи антропоним галыгларынын вә мүасир бәнзәр фактларын дилчилик тәһлили көстәрир ки, бу күн аилә-гоһумлуг мүнасибәтләрини билдирән сөзләр илкин мәгамында рүтбә-титул мәзмунунда ишләнмишдир. Бу семантик әлагә тарихи тәкамүлүн өзү илә шәртләнир. Чәмијјәт аилә-гәбилә-тајфа-халг-милләт ардычыллығы илә инкишаф етдијиндән, илк титул сөзләр дә мәһз аилә сәвијјәси илә бағлыдыр. Јә'ни ата, баба, дәдә, гоча, әми, дајы, гардаш, оғул, күрәкән, ана, нәнә, гары, хала, биби, бачы, кәлин кими сөзләр илкин јарадылышында титул-рүтбә анлајышлары билдирмишдир. Инди бу сөзләрдән биринин бир нечә мә'на-үнванда ишләнмәси һәмин гәдим ичтимаи-сосиоложи тә'јинатын изидир; семантик инкишаф ән'әнәси мин илләрлә јашајыр. Мәсәлән, халг арасында «ата»ја «дәдә», «гоча» (һәтта «әми», «дајы», «дадаш»), «ана»ја «нәнә», «гоча», «бачы», «әми»јә «дајы»ја «баба», «гоча», јахуд үмумијјәтлә ағсаггала, јашлы кишијә «ата», «баба», «әми» «дајы», ағбирчәјә, јашлы гадына «ана», «нәнә», «хала», «биби», еһтирам көстәрдијин јашыдын киши хејлағына «гардаш», гадын хејлағына «бачы» дејилмәси бу сөзләрин мајасындакы титул анлајышдамғасы илә шәртләнир. Ејни гоһумлуг мәфһумунун мүхтәлиф түрк дилләриндә ајры-ајры сөзләрлә ифадәси дә һәмин өлчүдән кәлир. Мәсәлән, ата анлајышы түркчә «баба» сөзү илә верилир.

Мәһәлли-шивә ишләнмәләри бу гәдим хүсусијјәти даһа дәгигликлә сахлајыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин шимал шивәләриндә «нәнә» јеринә «дада» (дәдә), «ата» јеринә «абана» сөзләри ишләнир (гәдим Азәрбајчан дилиндә, гәдим вә мүасир түрк дилләриндә «аба» һәм ата, һәм ана, һәм дә валидејн мә'наларыны билдириб — бу мүхтәлифлик дә сөзүн илкин рүтбә мәзмунундан кәлир). Халг ичиндә устад ашыглара «дәдә» дејилмәси сөзүн гәдим титул тә'јинатындан кәлир; аиләдә вә онун ардынча да чәмијјәтдә — дөвләтдә ағсаггал, мүдрик мөвгејиндә дәдәләр дајаныблар. Тәсадүфи дејилдир ки, Горгуд дастанда һәм «ата», һәм «дәдә» титулу илә чағырылса да, бу шәхсијјәт үмумијјәтлә Дәдә Горгуд кими танınыр, чүнки бу сөзләр титул кими ишлә-

* Бу чәһәтдән Ассурија вә Урарту топонимләри истисна тәшкил едир: биринчи аз+сури (азларын вә суриләрин өлкәси), икинчиси ур+ар (ур вә арларын јашадығы јер) елементләриндән ибарәтдир. Көрүнүр, Ассуријада азлар адлы түрк тајфалары да јашамышлар; һәтта Урарту үмумијјәтлә түрк етносларынын (урларын вә арларын) мәскәни олмушдур.

нәркән дәдә атадан улу вәзифә олмушдур; демәли, Горгуд ән устад, ән ағсаггал — аталар атасы, устадлар устады, ағсаггаллар ағсаггалы дәдәдир. Дастанымыздакы Дәдә Горгуд, доғрудан да ашыг-озан дејил, мәһз чәмијјәтин ағсаггалыдыр — көрүрүнүр, дөврүн ағсаггалы универсал бачарыг саһиби олмагла, озанлығы да бачарырмыш. Һәгигәтән, дастанда улус ағсаггалы Бајандыр хандан вә «витсе-ағсаггал»ы Газан хандан да мө'тәбәри Дәдә Горгуддур; сон сөз онундур. Инди халгда «диван тутмаг», «чәза вермәк» мә'насында «дәдәлик етмәк» фразеолокизми ишләнир; бу ифадә «дәдә»нин чәмијјәтдә һаким мөвге тутдуғу вә чәмијјәтдә бүтүн чәза-көстәришләрин ондан кәлдији дөврүн мәһсулудур ки, бу күн гејри-мүстәгим мә'нада, мәчаз шәклиндә галыр. «Гаға» сөзү вахтилә бөјүк гардаша дејилиб [9, *68*]. Инди һөрмәт мәгамында ондан истифадә олунур. «Аға» да һәмин сөзүн фонетик вариантыдыр; түрк дилләриндә онун да мәркәзи мә'насы «бөјүк гардаш»дыр; бунунла јанашы әми, дајы, ата [9, *70*] мә'налары вериб вә һөрмәтлә мүрачиәт мәгамында ишләниб. Инди Азәрбајчан вә башга түрк дилләриндә титул вә һөрмәт үнванында ишләнир. [Шивәләримиздә «ловға» мә'насындакы «кәкәш» (рүтбәлиләрин башыны дик тутмасындан кәлир), Орта Асија дилләриндәки «әкә» сөзләри һәмин мәншәдәндир]. Белә әвәзләнмәләр һәмин аилә-гоһумлуг мәзмунлу сөзләрин гәдимдә үмумијјәтлә бөјүк, ағсаггал, башчы — титул билдирмәләринин галығыдыр. Сөзләрин белә мә'на кечидләри дөвләт гурулушларында сүлаләләрин һакимијјәт тәчрүбәсиндә дә әјаниләшир; дөвләт башчысыны оғул өвлады әвәз едир, о олмадыгда бир көјнәк узаг гоһум, мәсәлән, күрәкән һәмин титулу гәбул едир. «Дәдә Горгуд» китабында һакимијјәт Бајандыр ханын күјәкүсү (күрәкәни) Газан ханын әлиндәдир. Гази Бүрһанәддин гајынатасындан сонра Гејсәријјә газысы олур вә с. Тамада (гәдим мә'насы «күрәкән» — 8, *1651*) сөзүнүн инди гарачај-балкар дилләриндә «сәдр» мә'насында ишләнмәси дә һәмин гоһумлуг терמининин башга гоһумлуг адлары кими титул мөвгејини бир даһа тәсдигләјир. Гадын хәтти илә гоһумлуг адлары да анаханлығы дөврүндә һәмин принсиплә титул мөвгејиндә кәрәкләнмишдир; гәдим синфи-сосиоложи мәзмун **бәјим, ханым, хатун, бану, бикә** гәбилиндән сөзләрин мә'насында ашкарлашыр. Һәтта бу силсилә сөзләрин морфоложи тәһлили көстәрир ки, өз тәбии лексик-семантик јүкүндән башга, онларын титул-рүтбә мәзмуну газанмасында хүсуси грамматик көстәричидән (**-ш** шәкилчисиндән) истифадә олунмушдур. Сөзүн титул јөнүндә семантик диференсиаллашмасында грамматик көстәричијә о вахт мүрачиәт олунур ки, чәмијјәтдә аилә-гәбилә гурулушу архаикләшир вә ичтимаи-

сијаси рәһбәрликлә аилә чәрчивәсиндәки рәһбәрлик арасында чидди сәрһәд мүәјјәнләшир; јә'ни **-ш** шәкилчиси илә јаранан вәзифә адлары артыг икинчи мәрһәләјә аиддир, тајфа дөврүнүн мәһсулудур. Мүасир дилимиздә бунун да галыглары вар: әзизләркән гыз ушагларына **анаш, нәнәш,** оғлан ушагларына **гагаш, гадаш** дејә мүрачиәт олунур. (Һәмчинин бу сөзләрә фикир верин: тәкәш—тәкә+ш, кәкәш—кәкә/гаға+ш, әкәш—әкә+ш). Һәмин семантик-морфоложи гәлиб үзрә сәркәрдә вә дөвләт башчысы адлары олмушдур; XII әсрдә јашамыш Харәзмшаһ Тәкәшин [7, *181*] ады һәмин гәбилдәндир. Шәкилчинин етник-сосиоложи дамғасы Анаш, Нәнәш, Аташ, Дадаш, Бабаш кими хүсуси исимләрдә дә дашлашмышдыр. Мә'лумдур ки, гәдимләрдә ад верилмәсиндә сөзләрин титул мәншәјинә, дини-мифоложи мәзмунуна хүсуси фикир верилмишдир. Индики Атахан, Бәјләр, Ханлар, Ағалар, Гардашхан, Әмикиши, Бабакиши, Анаханым, Бәјимханым, Бикәханым, Нәнәгыз, Банухатун вә б. киши вә гадын адлары һәмин ән гәдим ән'әнәнин галығыдыр.

Тарихи мәнбәләр тәсдигләјир ки, азәрбајчанлыларын бу етник-сосиоложи факты гәдим Өн Асијанын башга халгларына да нүфуз етмишдир. Е. ә. IX әсрдә индики Иран әразисиндә (Мидија да дахил олмагла) Азәрбајчан дилинин аилә-гоһумлуг анлајышлы сөзләри илә верилән **Кака/Гаға** [4, *130*], **Ата** [4, *124*], **Дәдә** [4, *131*] кими дөвләт башчыларынын ады чәкилир. Дөвләт башчыларынын, сәркәрдәләрин етник коллективин ады илә, титул, рүтбә вә с. ичтимаи-силки анлајышлы сөзләрлә адландырылмасы бир нөв үмуми, бәшәри һал олмушдур, анчаг һәмин сөзләрин түрк мәншәли олмасы диггәти өзүнә чәкир. Хаган, хан, бәј (бојар — бај+әр), тәрхан (инди Азәрбајчан шивәләриндә **тәрхан** «әркөјүн», «сәрбәст», «ловға» мә'наларындадыр ки, бу да гәдим рүтбә мәфһумунун сөздә дашлашмасыдыр), хоча (гоча) кими титул-сөзләр, јазылы мәнбәләрин тәсдиг етдији кими, ән гәдим дөврләрдән Чин, әрәб, һинд, јунан, рус, фарс, ермәни вә с дилләрә кечмиш вә бунлардан бә'зиләри бу күн дә һәмин дилләрдә јашајыр. Бу сөзләр титул-рүтбә мә'наларында вә ја башчы, сәркәрдә адлары кими Өн Асија дилләриндә Мидија вә Албанијадан — ән гәдим Азәрбајчан дилиндән кечмишдир. Фактлар көстәрир ки, бу, бир дилин башга дилә ади лексик тә'сири дејил, нүфузлу дөвләтин, мүкәммәл идарә апаратынын гоншу дөвләт идарә үсулларына тә'сиридир. Мүәјјән игтисади сәвијјә дә бу камиллији тәсдигләјир. Бүтүн Шәргә јајылан «Мидија јағы» [1, *52*] Азәрбајчан нефтинин өлкәнин игтисадијјатындакы ролуна дәләләт едир; Орхон китабәләринин дилиндә һәрфән букүнкү Азәрбајчан дејилишиндә вә ејни мә'нада «көмүр» сөзү [3, *83*], һәм-

чинин «Көмүр дағ» топоними вар. Бу, јералты сәрвәтдән истифадә мәдәнијјәти, гәдим сәнаје анлајышы илә бағлыдыр. Гәдим мүәллифләр Мидијадакы суварма каналлары, сүн'и суварма мәдәнијјәти, тикинти сәнәткарлығы, парча, халча, силаһ мә'мулатлары вә с. һаггында һејранлыгла хәбәр верирләр [1, *53*]. Демәли, Азәрбајчан халг дилинин тәшәккүлү, гоншу дилләрә тә'сири өлкәнин сијаси, игтисади, мәдәни јүксәлиши, һәрби гүдрәти кими комплекс аммилләрлә билаваситә бағлыдыр; демәли, тарихи һадисә кими халгын тәшәккүлүнү тә'мин едән лазыми сијаси, игтисади, мәдәни шәраит олмушдур.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Азәрбајчан тарихи. I чилд. — Бакы, 1961.
2 Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. — Бакы, Елм, 1983.
3 *Айдаров Г.* Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. — Алма-Ата, 1971.
4 *Гранатовский Э. А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии. — М., 1970.
5 *Дәмирчизадә Ә.* 50 сөз. — Бакы, 1968.
6 Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
7 *Әлијаров С.* «Искәндәрнамә» тарихи бахымдан. — «Азәрбајчан», 1983, № 8, с. 177—188.
8 *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1905, т. 3, ч. 2.
9 Этимологический словарь тюркских языков.. — М., 1974.
10 *Һачыјев Т. И.* Азәрбајчан әдәби дили тарихи. — Бакы, 1976.
11 *Һачыјев Т. И.* Азәрбајчан дилиндә гејри-оғуз елементләри. — Түрк дилләринин гурулушу вә тарихи. Бакы, 1983, с. 15—29.

[25] *Меликишвили Г. А.* К истории древней Грузии. — Тбилиси, 1959.
[26] *Меликишвили Г. А.* Урартские клинообразные надписи. — М., 1960.
[27] *Минорский В. Ф.* История Ширвана и Дербента X—XI веков. — М., 1963.
[28] *Мровели Леонти.* Жизнь картлийских царей / Пер. Г. В. Цулая. — М., 1979.
[29] *Мусхелишвили Д. Л.* Из исторической географии Восточной Грузии. — Тбилиси, 1982.
[30] *Патканов К.* О месте, занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских. — Изв. Кавказ. отд. Имп. рус. геогр. о-ва. — Тифлис, 1879—1881, т. VI, № 1, с. 26—50.
[31] *Пигулевская Н. В.* Сирийские источники по истории народов СССР. — М.—Л., 1941.
[32] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1905, т. III. ч. I.
[33] *Савина В. И.* Этнонимы в топонимах Ирана. — В кн.: Ономастика Кавказа. М., 1980, с. 140—155.
[34] *Субаева Р. Х.* О названиях рек и озер Среднего Поволжья. — Изв. Казан. фил. АН СССР, сер. энергетики и водного хозяйства, 1961, вып. 3.
[35] *Суздальский Ю. П., Селецкий Б. П., Герман М. Ю.* На семи холмах. — М., 1965.
[36] *Фавстос Бузандаци.* История Армении / Пер. с арм. М. А. Геворкяна. — Ереван, 1953.
[37] *Фазили А.* О топониме «Муган». — В кн.: Мат-лы научн. конф., посвящ. изучению топонимии Азербайджана. Баку, 1973, с. 80—81.
[38] *Юзбашев Р. М., Мамедов Н. Г.* Муганская топонимическая экспедиция.— В. кн.: Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976, с. 165—168.
[39] *Еремян С. Т.* Армения по «Ашхароцойцу». — Ереван, 1963 / на арм. яз.
[40] *Mahmud Kaşkarı.* Divanü-lüğat-it-Türk tercümesi. — Ankara, 1939 — 1941, ç. I—III.
[41] *Klaproth J.* Asia Poloyglotta. — Paris, 1823.
[42] *Markwart J.* Eranschar nach der Geographie der ps. Moses Xorenaci. — Berlin, 1901.

Е'ТИБАР ГУЛУЈЕВ

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ «МЕШӘ» ВӘ «АҒАЧ» АНЛАЈЫШЛЫ СӨЗЛӘР ҺАГГЫНДА

Гәдим битки адларынын, биткичилик терминләринин тарихи-тиположи, ареал вә мүгајисәли арашдырылмасы түрк дилләринин бүтөвлүкдә вә јахуд ајры-ајрылыгда мараглы тарихи инкишаф просесини, өз араларында вә еләчә дә башга системли дилләрлә олан гаршылыглы бағлылыгларыны ишыгландырмагда әвәзсиз көмәк көстәрә биләр.

Дејиләнләри тәсдиг етмәк үчүн өрнәк олараг Азәрбајчан дилиндә олан «мешә» вә «ағач» сөзләриндән данышачағыг. Азәрбајчан вә башга түрк дилләриндә олан «мешә» вә «ағач» (истәр битән, әкилән вә истәрсә дә тикинти материалы кими) анлајышыны ифадә едән сөзләрин анализи көзләримиз өнүндә бу саһәдә олан терминолокијаны бүтүн долашыглығы илә чанландырыр. Мәсәлән, елә «мешә» анлајышыны ифадә едән сөзләри көтүрәк. Бу анлајыш (мешә) түрк дилләриндә мүхтәлиф ареалларда мүхтәлиф сөзләрлә ифадә олунур; ону билдирән үмумтүрк сөзү јохдур вә мөвчуд олан он сөздән алтысы исә ареал характери дашыјыр [6, *56*].

Түрк дилләриндә «мешә» анлајышыны ифадә едән сөзләрдән ән кениш јајылмышы **орман** сөзүдүр. Бу сөзә Шәрги Түркүстандан тутмуш Шәрги Авропаја гәдәр мүхтәлиф фонетик габыгларда раст кәлмәк олар: Азәрб., түрк, Крым-татар, гараим, гумуг, каб.-балкар, газах, ноғај, гарагалпаг, татар дилләриндә **орман**, тырғыз дилиндә **ормон**, өзбәк **ормән**, башгырд **урман**, чуваш **варман**.

«Оғузнамә»дә: Бу чакта бу јердә бир улуг **орман** бар ерди [32, *24*]. «Китаби-Дәдә Горгуд»да: **орман** [35, *237*].

Рус дилиндә түрк дилләриндән алынма **урман** (әсасән ијнәјарпаглы мешә) формасы мә'лумдур [30, IV, *168*].

Азәрбајчан дилиндә мешә анламында **орман** сөзү әсасән поезијада ишләнир.

Орман јухарыда ады чәкилән дилләрдә «мешә, ағачлыг, коллуг, гамышлыг, ағач» (чуваш дилинин диалектләриндә); «дүзәнлик, тарла» анламларыны билдирир [27, *473*].

Орман сөзүнүн етимолокијасына — сөзачымына кәлинчә бә'зи арашдырычылар бу сөзү **ор** вә **-ман** һиссәләринә бөлүрләр: **ор** «ағач, одун», **-ман** исә чохалтма вә шиддәтләндирмә шәкилчиси кими көтүрүлүр [27, *473*]. Бүтүн дејиләнләрлә јанашы **ор-//ора-** фе'лләринин паралел формалары нәзәри чәһәтдән **ор** исми омониминин мүмкүнлүјүнә ишарә едир вә фәрз олунур ки, гәдим фе'л дүзәлдичи **-а** шәкилчисинин иштиракы илә **ора-** фе'ли јарана биләрди. Һәмин бу фе'лин ашағыдакы мә'налары вардыр: бичмәк, мәһсул јығмаг, топламаг, от чалмаг, бичиб гуртармаг, кәсмәк, гырхмаг, јонмаг [27, *468*].

Түрк дилләриндә **ур** вә јахуд **ура** көкүндән төрәмә «дән», «тохум» анламында **уруг** сөзү ишләнир. Бу көкләрдән һәмчинин **урагут** «гадын» (М. Кашғарлы), **уры** «оғул», **уран** «тохумлар», **уруг** «нәсил», **уры** «дән сахламаг үчүн хәндәк, чала» сөзләри јаранмышдыр. Гумуг вә гараим дилләриндә **ор//өр** көкү илә дүзәлән «пөһрә», «зоғ» анламыны дашыјан, ујғун олараг **өрүм** вә **орум** сөзләри ишләнир. Газах дилиндә исә бу сөзүн иштиракы илә сөз бирләшмәси вардыр: **жас өрим** «тәр пөһрә, тәр зоғ» [7, *215*]. Азәрбајчан дилиндә **ор//өр** көкү илә **ораг** [27, *468*], **өрүш** сөзләри јаранмышдыр. Рус дилиндә түрк дилләриндән алынма **ур**

көкү илә **урема** «батаглыгда мешә», «чај гырағында коллуг» [30, IV, *167*] сөзү ишләнмәкдәдир. Бу көкә монгол **орон** «јер», «өлкә» [тутушдур: Аран//Арран (?)], татар, башгырд **урын,** газах **орын,** гырғыз **орун** «јер» сөзләриндә дә раст кәлмәк олар. Мараглы бурасыдыр ки, һаггында данышылан сөз көкү **ор//ур** түрк дилләриндә гејдә алынан мә'наларда Өн Асијанын ајры-ајры өлү дилләриндә дә ишләнмишдир:

Дилләр	Көк	Фе'л	Анламы	Исим	Анламы
Шумер	ур	ур- [34, *95*]	мәһсул јығмаг, бичмәк, от чалмаг	ур [36, *212*]	тир, дирәк, тахта-шалбан
		уру- [34, *95*]	әкмәк, бечәрмәк, јетишдирмәк	ер[ин] [34, *93*]	сәдр ағачы
һетт	ар			ар[сис] [36, *16*]	әкин, әкилмиш тарла
Аккад	ар			ар[ту] [36, *16*] ер[ену] [34, *93*]	будаг, шахә сәдр ағачы
түрк	ур-/ /ор/ /ер	ор- ора- (в)ур-	бичмәк, мәһсул јығмаг, от чалмаг кәсмәк, доғрамаг вурмаг, гырхмаг	орман өрүш ораг орон/орун өрүм/орум вә с.	мешә, орман өрүш, дүзәнлик, чәмән ораг, јер, өлкә, дијар пөһрә, зоғ, будаг вә с.

Бизчә, **ар/ор/ур/ер** көкү улу кечмишдә игтисади-мәдәни, етнодил бағлары нәтичәсиндә түрк вә Өн Асијанын бә'зи өлү дилләриндә олан лексик паралел маһијјәти дашыјыр*.

К. М. Мусајев гејд едир ки, түрк дилләриндә «мешә» анлајышыны билдирән сөз конкрет битки адларыны билдирән сөзләрдән чох-чох сонралар јаранмышдыр, бу да өз әксини ортаг бир сөзүн олмамасында вә мөвчуд сөзләрин ареал характер дашымасында тапмышдыр. Көрүнүр ки, хроноложи бахымдан «мешә» билдирән сөзләр конкрет ағач (мешәдә битән) адлары билдирән сөзләрдән даһа сонралар јаранмышдыр [7, *158*].

* Бу ујғунлуг барәдә бах: А. М. Мәммәдов. Азәрбајчан дилинин еркән тарихинә даир материаллар. — Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри, Бакы, «Елм», 1983, с. 12.

Дејиләнләрдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, түрк халглары мешә зоналарына етник вә дил диференсиасијасы просеси башлајандан сонра јајылмышдыр вә јахуд онларын бөјүк мешәлик, дағлыг зоналара јајылмасы (һәр һансы игтисади, сијаси амилләр, иглим вә чоғрафи шәраитләрин дәјишмәләри нәтичәсиндә) бу диференсиаллашма просесинә кәтириб чыхармышдыр.

Түрк дилләриндә **орман** «мешә» сөзүндән савајы **токај** (гырғыз, газах), **жангал, дәрәхзар** (ујғур, түркмән), **чегет** (гарачај-балкар), **ағас** (хагас), **езим, даа** (Крым-татар, гагауз) сөзләри ишләнмәкдәдир.

Азәрбајчан дилиндә ишләнән **мешә** сөзү спесифик характерлидир вә (һәләлик) башга түрк дилләриндә раст кәлинмәмишдир. Түрк вә гагауз дилләриндә **меше** «палыд ағачы» анламында ишләнмәкдәдир. Мүасир фарс дилиндә **чәнкәл** «мешә» [18, *176*] сөзү илә јанашы **бише** «кичик мешә» сөзү ишләнмәкдәдир. Орта фарс дилиндә **вишак** «мешә, кичик мешә» [10, *133*] сөзүнүн ишләнмәсинә бахмајараг дилимиздәки **мешә** сөзүнүн фарс **бише** сөзүндән төрәмә олдуғуну демәк чох чәтиндир. Белә ки, мүасир фин дилиндә «мешә» анламында **метсә** [31, *373*] сөзү ишләнмәкдәдир. Мә'лумдур ки, **тс** сәс бирләшмәси әксәр һалларда **ш** сәсини верир. Көрүндүјү кими, **мешә** илә **метсә** сөзләри истәр семантик, истәрсә дә фонетик бахымдан даһа јахындырлар. Ола билсин ки, **вишак/бишә/мешә/метсә** сөзләри Аврасија лексик паралел маһијјәтли сөзләрдир вә бу дил һадисәсинин әсаслы арашдырмаја еһтијачы вардыр. Јалныз ону дејә биләрәк ки, бизчә, мешә сөзүнүн тәркибиндәки **меш/мес/мас** көкү јагут дилиндәки **мас** «ағач», «палыд» [8, *1531*] көкү илә ортагдыр, бу да өз анламыны түркчәдәки **меше** «палыд» сөзүндә сахламышдыр.

Ағач. Мүасир түрк дилләриндә «әкилән, битән, битки вә тикинти материалы» анламында азачыг фонетик фәрглә башлыча олараг ики сөз: **агач** вә **терек** сөзләри ишләнмәкдәдир.

Ағач — әсасән «әкилән, битән, битки» анламында әксәр түрк дилләриндә ишләнир: Азәрб. **ағач,** түрк, татар, түркмән **агач,** гагауз **аач,** гарагалпаг, газах **агаш,** башгырд, хагас **ағас, ыјаш,** чуваш **јывас,** гырғыз **жығач.** Дејиләнләрдән башга **агач** сөзү бир чох түрк дилләриндә вә еләчә дә рус дилиндә материал вә узунлуг өлчүсү дә билдирир (1 ағач ≈ 6—7 км) [30, I, *60*].

Ағач — башлыча олараг кәсилмиш ағач, тахта, тир-тикинти материалы анламында бир сыра түрк дилләриндә ишләнир; мәс.: ујғур **јығач,** өзбәк **јоғач,** гараим **агач/ағач,** ноғај **ағаш** («мешә» анламы да вар), «Кодекс куманикус»да **терек сөзү** илә јанашы

синоним кими **ағач** сөзү «кәсилмиш ағач, мүхтәлиф әшјалар дүзәлтмәк үчүн материал, одун» анламында ишләнмишдир [7, *161*].

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **јығач** әсасән «битән ағач» анламында ишләнмишдир: **јығач јемишләнди** (бар верди); бундан башга узунлуг өлчү ваһиди (≈7 км); **јығач јылдыз** — Јупитер планети; **јығаччы** «харрат»; **јығачланмаг, јығачлыг** «мешәлик» [4, *205*]; шол буғуны талнын чубуғу бирлә **јығачка** бағлады (о, маралы сөјүд будағы илә ағача бағлады); «Китаби-Дәдә Горгуд»да **агач** формасында ишләнмишдир [35, *4*]. Мачар дилиндә олан **аач** «харрат» сөзүнүн Г. Ј. Корнилов түрк (османлы) вә јахуд куман дилләриндән алынма олдуғуну гејд едир. Лакин рус дилиндә ишләнән **ива** «сөјүд» сөзүнү исә мүәллиф түрк-чуваш **јывас** «ағач» сөзү илә бағлајыр [5, *8—9*].

Түрколожи әдәбијјатда **ағач/јығач** сөзүнүн **ы/и** «дән, әкин, мешә, кол, битки» көкүндән вә **-ғач//-гуч** бөјүтмә, чохалтма шәкилчисиндән ибарәт олдуғу гејд олунур [27, *72*]. Гејд етмәк кәрәкдир ки, бизчә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш **ы/и** «битки» [4, *216*] сөзү Шумер дилиндәки **у** «битки», «от» [34, *84*] (тутушдур: түрк «от») сөзү илә лексик паралел маһијјәтлидир, гәдим композитиумдур. **-ғач/-ғуч** һиссәсинә кәлинчә исә бу шәкилчи дејил, мүстәгил сөздүр вә Шумер дилиндәки **гиш** «ағач», «мешә», «битки» [34, *92*] сөзүнүн фонетик вариантыдыр. Беләликлә, ағач сөзү=**и/ы/у/а** «ағач, кол, дән битки»+**гиш/гыч/ғыч** «ағач, мешә, битки». **Гиш** сөзүнүн мүхтәлиф фонетик вариантларына евенк дилинин диалектләриндә **гиш, гис, гич** «дәјәнәк», «тохмаг» анламында [28, *156*], еләчә дә Кореја дилиндә **качи** [27, *73*] «будаг», монгол дилиндә **гачи** [10, *71*], Азәрбајчан дилиндә **гыжы, гыч** (ајаг) сөзләриндә раст кәлирик.

Түрк дилләри үчүн **г/к/х>ј** вә әксинә **ј>г/к/х** әвәзләнмәсини [33, *173—174*] нәзәрә алсаг (тутушдур: чуваш **јур** — Азәрб. **гар** [33, *90*]), дејә биләрик ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә «мешә» анламында ишләнмиш **јыш** [4, *268*] сөзү дә Шумер дилиндәки **гиш** «мешә», «ағач», «битки» сөзү илә ортагдыр. Қ. М. Мусајев јагут дилиндәки **сис**, Тува, Алтај **јыш**, хагас **чыс//јыс**, шор **гыш** «мешә» сөзләринин Орхон-Јенисеј абидәләриндәки **јыш** «мешә» сөзү илә үст-үстә дүшдүјүнү гејд едир [7, *56*]. Бизчә, түрк дилләриндә бојаг билдирән **јашыл** сөзү дә **јыш** «мешә» сөзүнүн төрәмәсидир (тутушдур: рус **зелень—зеленый**, фарс **сәбзе** «от»— **сәбз** «јашыл», тунг.-манч. **ного** «от» — ногон «јашыл»).

Бә'зи түрк дилләриндә ағач сөзүнүн синоними кими «битән, әкилән ағач» анламында мүхтәлиф фонетик габыгларда **дирәк** сөзү ишләнир: каб.-балк., гум. терек, ноғај, Крым-тат. **терек/дерек**, гараим **терјак**, «Кодекс куманикус»да **терек**, гырғыз **да-**

рак. Ады чәкилән дилләрдә чохмә'налы **ағач** сөзүндән фәргли олараг **терек** тәкмә'налыдыр вә јалныз «кәсилмиш ағач, одун», «тикинти материалы» анламыны дашыјыр. Мүасир фарс дилиндә ишләнән **дерехт** сөзү түрк **терек** сөзүндән алынмадыр, лексик бумерангдыр [7, *163*].

Шумер **тир** [*36*, *199*] «мешә», һетт **тару** [36, *192*] «ағач, одун», гәдим һинд **дару, дру** «ағач (материал)», Авестада **дауру, дру** «ағач», готт **триу** «ағач», инкилис-саксон **теру** «гәтран», мүасир инкилис **три** «ағач», рус **дер/ево** [30, I, *502*] «ағач» сөзләриндән фәргли олараг түрк дилләриндә **тир** көкү илә **тирә-** «дирәмәк», **тирәгу** «сүтун», «дараг», **тирәклиг** «дајаға јаранан әшја», **терәк** «ағчагајын», **терәклиг** «ағчагајын мешәси», о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә **дирәк, дирсәк, тир, дар ағачы, дор ағачы, тирләнмәк, дурмаг, дырмашмаг/дырманмаг** кими әшја вә һәрәкәт адлары билдирән сөзләр јаранмышдыр. Көрүндүјү кими, **тир** сөзү түрк мәншәлидир, белә ки, һинд-авропа вә еләчә дә Шумер, һетт дилләриндән фәргли олараг, түрк дилләри зәмининдә семантик нүвә маһијјәти дашыјыр вә бу көкүн васитәсилә бир сыра сөзләр јаранмышдыр.

Бу гәбилдән олан арашдырмалара вардыгча белә тәдгигат јөнүнүн бөјүк имканлары көз габағында дурур. Белә ки, бу јолла биз түрк дилләринин диференсиасија вә интеграсија әламәтләрини тә'јин едиб, бу әламәтләрин дүзкүн тарихи јозумуну верә биләрик.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Мәммәдов А. М.* Азәрбајчан дилинин еркән тарихинә даир материаллар. — Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983, сәһ. 5—24.
2 Венгерско-русский словарь. — М., 1974.
3 Гагаузско-русско-молдавский словарь. — М., 1979.
4 Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
5 *Корнилов Г. Е.* Евразийские лексические параллели. — Чебоксары, 1973.
6 *Мусаев К. М.* А. Н. Самойлович и сравнительная лексикология тюркских языков. — Советская тюркология, 1973, № 5, с. 49—57.
7 *Мусаев К. М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. — М., 1975.
8 *Пекарский Э. К.* Словарь якутского языка. — Петроград, 1917.
9 *Пенжиев М.* Историческое развитие и современная структура сельскохозяйственной терминологии в туркменском языке. — АДД, Ашхабад, 1983.
10 Пехлевийско-персидско-армяно-русско-английский словарь. — Ереван, 1965.
11 Русско-башкирский словарь. — М., 1964.
12 Русско-казахский словарь. — М., 1954.
31 Русско-каракалпакский словарь. — М., 1967.
14 Русско-киргизский словарь. — М., 1957.
15 Русско-кумыкский словар. — М., 1960.
16 Русско-монгольский словарь. — М., 1960.
17 Русско-ногайский словарь. — М., 1956.

[18] Русско-персидский словарь. — М., 1965.
[19] Русско-татарский словарь, I т. — Казань, 1965.
[20] Русско-турецкий словарь. — М., 1972.
[21] Русско-тувинский словарь. — М., 1954.
[22] Русско-туркменский словарь. — М., 1956.
[23] Русско-узбекский словарь. — М., 1956.
[24] Русско-хакасский словарь. — М., 1961.
[25] Русско-чувашский словарь. — М., 1971.
[26] *Серебренников Б. А., Харькова С. С.* О некоторых эффективных методах исследования проблемы родства тюркских и монгольских языков. — Советская тюркология, 1983, № 5, с. 46—56.
[27] Этимологический словарь тюркских языков. — М., 1974.
[28] Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. — М., 1975.
[29] Турецко-русский словарь. — М., 1977.
[30] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, тт. I—IV. — М., 1964—1973.
[31] Финско-русский словарь. — М., 1975.
[32] *Щербак А. М.* Огуз-наме, Мухаббат-наме. — М., 1959.
[33] *Щербак А. М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. — Л., 1970.
[34] *Colman-Gabriel Gastony.* Dictionnaire d'etymologie Summerienne et grammaire comparee. — Paris, 1975.
[35] Dede-Korkut kitabı. M. Ergin, II çild. — Ankara, 1963.
[36] *Edgar H. Sturtewant.* Eti dili sözlüğü. — İstanbul, 1946.

ҺҮСАМӘДДИН МӘММӘДОВ
(Шәргшүнаслыг Институту)

«ДӘФТӘРИ-МУФӘССӘЛИ-ӘЈАЛӘТИ-ТИФЛИС»ДӘ ЈЕР АДЛАРЫ

Халгымызын сојкөкүнү араштыраркән тарихи гајнагларла јанашы, јер адлары да мүтәхәссисләр үчүн башлыча гајнаглардан бири олур.

Күрчүстандакы түрккөклү јер адларынын өјрәнилмәси бахымындан 1728-чи илдә тәртиб олунмуш «Дәфтәри-муфәссәли-әјаләти-Тифлис»ин [4]. бөјүк әһәмијјәти вардыр[1]. «Дәфтәр»дә Тифлис әјаләтинин о дөврдәки инзибати-әрази бөлкүсүнә көрә бүтүн јашајыш мәнтәгәләри, орада јашајан отураг вә көчәри әһали, верки верәнләрин ады вә атасынын ады, онлардан алынаҹаг веркиләрин ад вә мигдары көстәрилмишдир.

«Дәфтәр» үзәриндәки араштырмадан бу әјаләтдәки бир чох јер адларынын түрк мәншәли олдуғу көрүнүр. «Дәфтәр»дә гејд олунмуш јер адларынын бу саһәдә чалышан алимләримиз үчүн кәрәкли ола биләҹәјини нәзәрә алараг, онларын бир гисми, јә'ни мүасир Күрчүстан ССР-ин әразисиндә оланлары бурада сијаһы шәклиндә верилир.

Јер адларынын сијаһысы тәртиб едиләркән ашағыдакы принсипләр рәһбәр тутулмушдур: 1) бир чох јер адларына XX јүзиллијин әввәләриндә тәртиб едилмиш хәритәләрдә [б а х 2] раст кәлмәдијимизә көрә онлары Тифлис әјаләтинин XVIII јүзиллијин 20-чи илләриндәки инзибати-әрази бөлкүсүнә көрә вермишик. Бу да топонимикајла мәшғул олан алимләримизә һәр һансы бир јашајыш мәнтәгәсинин тәхминән һансы зонада јерләшдији һаггында мә'лумат верә биләр; 2) мүтәхәссисләрин бу сәнәдлә ишләјәркән истәнилән јер адыны асанлыгла тапмалары үчүн сијаһымызда јер адларыны «Дәфтәр»дәки нөмрәләрилә веририк; 3) һәр һансы бир јер ады көстәриләркән мүтәхәссисләримиз үчүн јарадымчы мә'лумат олсун дејә верки верәнләрин сајы да верилмишдир.

I. БАРАТЛЫ НАҺИЈӘСИ

169. Ҹәлајир кәнди[2]. — (49)[3]; 179. Ағбаба кәнди. — (79); 181. Һәсәнли кәнди (Кичик Бесинли мәһәлләсијлә). — (25); 320. Гашгатала кәнди[4]; 323. Соғанлыг кәнди. — (37); 327. Чавушан кәнди.

II. ТУМАНИС НАҺИЈӘСИ

249. Зијабәјли кәнди; 250. Үшән кәнди; 251. Орташевән (?) кәнди; 270. Һејдәргулу кәнди.

III. БАЈДАР НАҺИЈӘСИ

328. Лахан (?) кәнди; 329. Горчубашы ҹамааты[5]. — (58); Ҹығлај ҹамааты, — (16); 331. Бәјкәнди. — (31); Гочлу мәһәлләси. — (30); 332. Әләмдарлы ҹамааты. — (26); 333. Әмирханлы ҹамааты. — (28); 334. Падар ҹамааты[6]. — (34); 338. Дашдәмир кәнди. — (5); 339. Һејдәрли кәнди. — (10); 340. Мүршүдлү кәнди. — (16); 341. Ҹәләбили ҹамааты. — (19); 342. Зүлфүгарлы

---

[1] Истамбулда Башбаканлык Архивиндә сахланылан «Дәфтәр»ин микрофилмини мәнә акад. С. С. Чикија вермишдир. Она өз миннәтдарлығымы билдирирәм.

[2] Бу кәндин әразиси көстәриләркән «Дәфтәр»дә «Гурдағзы» јер ады гејд едилмишдир [4, № 169].

[3] Мө'тәризәдәки рәгәм верки верәнләрин сајыны көстәрир.

[4] Верки верәнләрин сајыны көстәрмәдијимиз јашајыш мәнтәгәләриндә һеч ким јашамырды. Белә јашајыш мәнтәгәләри һаггында «Дәфтәр»дә дә «бош», «саһибсиз јер» анламына кәлән «хали» сөзү јазылмышдыр.

кәнди. — (29); 343. Маһмудлу кәнди. — (14); 344. Әһмәдли кәнди. — (6); 346. Гобу гышлағы. — (8); 347. Зәнки шамлы кәнди.— (8); 348. Ағамирһәсәнли кәнди. — (30); 349. Башчыг (?) чифтлиjи. — (26); 350. Имирли кәнди — (37); Ады чәкилән кәндин Имирли мәһәлләси. — (23); Имирәли мәһәлләси. — (23); Башга Имирәли мәһәлләси. — (10); Онбашы мәһәлләси. — (12); Хызыр мәһәлләси. — (6); 351. Гачар чамааты[7]. — (21); Башга Гачар мәһәлләси. — (4); 352. Шыхатлы кәнди. — (32); 353. Әли Мири оғлу Имирһәсәнли кәнди. — (17); 354. Дәлиләр кәнди. — (15); 360. Гуллар кәнди. — (50); Монла/Молла Вәли мәһәлләси. — (34); Монла/Молла Әһмәд мәһәлләси. — (15); Пирәли мәһәлләси. — (6); Бајрам мәһәлләси. — (11); Һәсән мәһәлләси. — (27); Ханоғлу мәһәлләси. — (47); 361. Чәләбили чамааты[8]. — (104); 362. Оручоғлу чамааты. — (5); 363. Монла/Молла Абдулла оғлу Мустафа чамааты. — (4); 364. Нәчмәддинли Монла/Молла Маһмуд чамааты. 365. Јадикар оғлу Әһмәд чамааты. — (22); 366. Монла/Молла Әһмәд чамааты. — (7); 367. Башга Јадикар оғлу Әһмәд чамааты; 368. Гарадәмирчиләр чамааты. — (33); 369. Чаваншир Пәһләванлы чамааты[9]. 370. Гәдимхан гышлағы. — (13); 371. Һәсир гышлағы. — (17); 372. Ләк чамааты. — (26); 373. Чаваншир Кәбирли чамааты. — (35); 374. Имирһәсили чамааты. — (91); 375. Муғанны алделик (?). — (23); 376. Имир Хәлил гышлағы. — (8); 380. Гараманлы Исмајыл чамааты[10].

IV. ТЕМУРЧУҺӘСӘНЛИ/ДӘМИРЧИҺӘСӘНЛИ НАҺИЈӘСИ

Темурчуһәсәнли/Дәмирчиһәсәнли улуслары вә дағыныг чамаатлар

384. Голугаралы чамааты. — (24); 385. Гарачыбашы гышлағында Јүзбашы чамааты[11]. — (61); Телли мәһәлләси. — (25);

[5] «Дәфтәр»дә «чамаат», «гышлаг» сөзләријлә гејд олунмуш јерләрин бир чоху һазырда кәнддир.

[6] 1593-чү илдә түркләрин тәртиб етдији Кәнчә-Гарабағ әјаләтинин «ичмал дәфтәри»ндә Отузикиләрә мәнсуб олан ики Бадар (Падар) тајфасы гејдә алынмышдыр. Бунлардан бири Аразбарда, дикәри исә Һәкәри санчағынын Гуштасб наһијәсиндә иди [3, *211*].

[7] XVI јүзиллијин сонунда Кәнчә-Гарабағ әјаләтиндә сәккиз Гачар ојмағы варды [3, *206*].

[8] 1721-чи илдә һазырланмыш «Дәстурүл-әмәл»дә Чәләбили чамааты 94 ев көстәрилмишдир [1, *495*].

[9] 1721-чи илдә Чаваншир чамааты чәми 110 ев, үч тајфадан ибарәт иди [1, *436*]. «Чаваншир» адлы чамаат Кәнчә әјаләтинин Аразбар гәзасында да вар иди [3, *211*].

[10] Кәнчә-Гарабағ «ичмал дәфтәри»ндә Гараманлы чамааты үч тајфадан ибарәт көстәрилир [3, *207*].

386. Јүзбашы тајфасындан олан Мустафа гышлағы. — (18); 387. Јүзбашы тајфасынын Дүкәр гышлағы. — (11); 388. Јүзбашы тајфасынын Әһмәд гышлағы. — (13); 389. Јүзбашы тајфасынын Чубуглу гышлағы. — (13); 390. Јүзбашы тајфасынын Һәсән гышлағы. — (7); 391. Јүзбашы тајфасынын Нуру бәј гышлағы. — (12); 392. Јүзбашы тајфасынын Чәлтикләр гышлағы; 393. Јүзбашы тајфасынын Сүлејман гышлағы. — (7); 394. Јүзбашы тајфасынын Монла/Молла Меһди гышлағы. — (11); 395. Јүзбашы тајфасынын Арыхлы[12] чамааты. — (44); 396. Јүзбашы тајфасынын Чопур Әһмәд гышлағы—(5); 397. Јүзбашы тајфасынын Јүзбашы оғлу Вәли аға гышлағы.—(5); 398. Јүзбашы тајфасынын Сајатлы чамааты. — (19); 399. Јүзбашы тајфасынын Уруз гышлағы. — (5); 400. Јүзбашы тајфасынын Дуру оғлу гышлағы. — (50); 401. Чатағы (?) Вәли гышлағы. — (6); 402. Алаағач адлы јердә Јүзбашы тајфасынын Гараманлы Һәсән чамааты. — (70); 403. Гарадикәнли/Гаратиканлы адлы јердә Гарачылар чамааты. — (65); 404. Сарбанлар адлы јердә Сарван чамааты[13]. — (69); 405. Јүзбашы тајфасынын Гара Үзән оғлу Әһмәд гышлағы. — (7); 407. Шәрәфәддин тајфасынын Гараманлы Вәли чамааты. — (73); 409. Гараманлы адлы јердә Шәрәфәддин тајфасынын Әһмәдгулу чамааты. — (16); 410. Шәрәфәддин тајфасынын Ләтифли гышлағы. — (10); 411. Ләтифли адлы јердә Шәрәфәддин тајфасынын Шаһбудаг гышлағы. — (15); 412. Муса аға гышлағында Темурчуһәсәнли/Дәмирчиһәсәнли чамааты[14]. — (41); Нәзәрли мәһәлләси. — (24); Чығал Әһмәд мәһәлләси. — (17); 413. Кәпәнәкчи тајфасынын Әһмәд гышлағы. — (36); 414. Исһаглы гышлағында Кәпәнәкчи чамааты[15].—(13); 415. Кәпәнәкчи тајфасынын Илхычы Јусиф гышлағы. — (15); 416. Кәпәнәкчи тајфасынын Кәтхудалы гышлағы. — (11); 417. Кәпәнәкчи тајфасынын Чәфәр гышлағы. — (17); Әһмәд мәһәлләси. — (17); 419. Кәпәнәкчи тајфасынын Әбүлгасым гышлағы. — (7); Харич мәһәлләси. — (7); 420. Кәпәнәкчи тајфасынын Чатал Вәли гышлағы. — (8); Сарылы гышлағында Кәпәнәкчи тајфасынын Вәли мәһәлләси. — (4); Кәпәнәкчи тајфасынын Тағы мәһәлләси. —

[11] 1721-чи илдә Јүзбашы чамааты 30 ев гејдә алынмышдыр [1, *486*].

[12] Арыхлы чамааты «Дәстүрул-әмәл»ә көрә, 60 евли ики тајфадан ибарәт иди [1, *415*].

[13] «Дәстурүл-әмәл»дә Сарван чамааты 99 евдән ибарәт ики тајфа кими көстәрилир [1, *477, 479*].

[14] Дәмирчиһәсәнлиләр 4 тајфа (Јүзбашы, Шәрәфәддин, Молла Әбдүлгасым, Молла Мәһәммәдһәсәнли) олараг чәми 548 ев иди [1, *435*].

[15] Кәпәнәкчиләр 1721-чи илдә 197 евли 4 тајфа иди [1, *415*]. XVI јүзиллијин сонунда Кәнчә гәзасынын Јевлах наһијәсиндә јашајан Отузикиләр тајфасына дахил олан бир Кәпәнәкчи чамааты вар иди [3, *211*].

(6); 421. Кәпәнәкчи тајфасынын Һачы оғлу гышлағы. — (35); 422. Кәпәнәкчи тајфасынын Девир оғлу гышлағы Рза мәһәлләсијлә. — (14); 423. Кәпәнәкчи адлы јердә Муғанлы чамааты.— (31); 424. Мүғлијан (?) адлы јердә Кәпәнәкчи тајфасынын Гара Өкүзлү гышлағы. — (35); 425. Темурчуһәсәнлијә/Дәмирчиһәсәнлијә табе олан Бај Әһмәд чамааты. — (28); 426. Јүзбашы тајфасынын Мусаға гышлағы. — (19); Санчаглы мәһәлләси. — (6); 427. Јузбашы тајфасынын Абдулла аға гышлағы. — (6); 428. Темурчуһәсәнлијә/Дәмирчиһәсәнлијә табе олан Сары Сабунчу чамааты. — (87); 429. Чығаллы чамааты. — (23); 430. Кәпәнәкчи адлы јердә Јүзбашы тајфасына табе олан Гәмәрли чамааты. — (45); 431. Пирәһмәд аға гышлағында Имир Әһмәдли чамааты.—(64); 432. Пирбајрам тајфасынын Көһнәли гышлағы.— (30); 433. Кешалы[16] чамааты — (19); 434. Имир Һәсили тајфасындан олан Монла/Молла Абдулла оғлу чамааты. — (20); 435. Имир Һәсили тајфасындан олан Әләмдарлы гышлағы. — (9); Әһмәдгулу мәһәлләси. — (7); 436. Муғанчы Әһмәд чамааты. — (18); 437. Гара Рза чамааты. — (17); 438. Кәпәнәкчи тајфасынын Ибраһим аға гышлағы. — (43); 439. Кәпәнәкчи тајфасынын Гоча гышлағы. — (35); Әјјуб аға мәһәлләси. — (45); Шаһкәлди мәһәлләси. — (14); 440. Кәпәнәкчи тајфасынын Бәрәли гышлағы. — (20); 441. Сирачлы чамааты. — (73); 442. Сирачлы тајфасынын Мәһәммәдхәлил аға гышлағы. — (113); 443.Гачарлы чамааты. — (18); 444. Чубуглу чамааты. — (6); 445. Нәзәрли чамааты[17]. — (24); Әмин мәһәлләси. — (27); 446. Нәзәрли тајфасынын Маһмуд оғлу Мәһәммәд гышлағы. — (13); 447. Косалы чамааты[18]; 448. Сирачлы Сејид чамааты; 449. Арыхлы оғлу Һагверди чамааты; 450. Пәтәкли чамааты; 450. Сәлчикли чамааты; 451. Көјчәли чамааты; 452. Сары Сабунчу чамааты; 453. Чаллы чамааты; 457. Сары Вәли чамааты; 455. Нәчмәддинли чамааты; 450. Бәхтијар гышлағы; 457. Гара Демур; 458. Осман гышлағы; 459. Сугарачы гышлағы; 460. Косалы чамааты; 461. Косалы Јагуб оғлу гышлағы; 462. Әһмәдли гышлағы; 463. Сајатлы гышлағы; 612. Палчыглы кәнди; 613. Баллы гаја кәнди; 615. Јајчы кәнди; 616. Агкечи кәнди; 617. Лачивәрд кәнди; 618. Чардаглы кәнди; 619. Чахмаглы кәнди; 621. Монла/Молла Гасым кәнди; 622. Сүлејман кәнди; 624. Чала кәнди; 625. Јагуб кәнди; 627. Азадкәнар кәнди; 628. Дәлигылыч кәнди; 629. Башга Дәлигылыч кәнди; 630. Гамыш кәнди; 632. Гоча кәнди; 633. Сарыхана кәнди; 634. Јенкихан кәнди; 635. Сарыг кәнди; 636. Ирән чапыг (?) кәнди; 637. Гарагала кәнди; 638. Башга Гарагала кәнди; 639. Гарабулаг кәнди; 640. Сарыгала кәнди; 642. Көј дағ.

[16] Кешалы чамааты 1721-чи илдә 44 евли 2 тајфа иди [1, *450*].

[17] «Дәстурүл-әмәл»ә көрә Нәзәрли чамааты 46 евдән ибарәт иди [1, *465*].

[18] «Дәстурүл-әмәл»дә Косалы кими гејд олунан чамаат чәми 6 ев иди [1, *452*].

V. ПӘТӘК НАҺИЈӘСИ

648. Гәриб кәнди. — (9); 650. Гочулар (?) кәнди. — (11); 652. Коһалы кәнди. — (11); 655. Пашачыг кәнди. — (3); 656. Дәрбас кәнди. — (16); 657. Армудлу кәнди; 658. Башга Армудлу кәнди; 659. Гышлаг кәнди; 660. Кәначы(?) гышлағы кәнди; 661. Бичән (?) Чүчә кәнди; 662. Гузеј гышлағы кәнди; 663. Дағма кәнди; 664. Бунсур (?) кәнди; 665. Гоча кәнди; 666. Тәкә гајасы; 667. Әлиханлы кәнди; 668. Сәнәкли гышлағы; 669. Көшәбулаг кәнди; 670. Башкәнди; 670. Һејдәргулу кәнди; 671. Ататәпә кәнди; 672. Чечәхан кәнди. — (2); 673. Бабаханлы кәнди. — (2); 677. Ашағы Гарадәрзи кәнди. — (3); 678. Јухары Гарадәрзи кәнди. — (4); 679. Алалашан кәнди. — (9); 680. Һәкәрчалдиз (?) кәнди. — (10); 682. Гәриб Үзән кәнди. — (14); 683. Шилавер кәнди. — (4); 684. Салманлы кәнди. — (9); 685. Тәбанлы кәнди. — (10); 688. Палчыглы кәнди. — (11); 689. Тачдар кәнди. — (11); 692. Һаллавар кәнди. — (24); 693. Гарачобан кәнди. — (14); 694. Күмрәк кәнди. — (7); 695. Чандар кәнди. — (30); 696. Ағбулаг кәнди. — (7); 697. Көјјохуш. — (7); 701. Гачаған кәнди.— (12); 702. Нуршан кәнди. — (4); 703. Тәкнә кәнди. — (6); 705. Өрәнгышлаг кәнди; 707. Сарыјар кәнди; 708. Сарычалы кәнди; 709. Дәрә кәнди; 710. Кокбөлүк кәнди; 711 Сәрәһмәд кәнди; 712. Гарабута кәнди; 713. Әмәкли кәнди; 714. Күллүбулаг кәнди; 715. Ахилик (?) кәнди; 716. Тоғанчы/Доғанчы кәнди; 717. Һамамлы кәнди. — (16); 718. Гочагара кәнди. — (7); 719. Сә'дәрәк кәнди. — (12); 720. Гоча Әлигышлағы кәнди; 721. Әличалы кәнди; 722. Һүсејнгышлағы кәнди; 723. Ајашлы кәнди; 724. Буға Әли кәнди; 725. Доғанлы кәнди; 726. Тавшанлы/Довшанлы кәнди; 729. Һејдәргараханлы кәнди. — (13); 730. Күллүчә кәнди. — (34); 731. Әмирханлы кәнди. — (11); 732. Рејһанлы кәнди; 733. Езмәр (?) кәнди. — (1); 734. Марал кәнди. — (21).

VI. АҒЧАГАЛА НАҺИЈӘСИ

Бозчалы әширәтләри

735. Сарал ојмағынын Бөјүк Гачаған чамааты. — (14); 736. Сарал ојмағынын Орта Гачаған чамааты. — (5); 737. Сарал ојмағынын Һачылы чамааты. — (3); 738. Сарал ојмағынын Ки-

чик Гачаған чамааты. — (7); 739. Сарал ојмағына табе Гылычлы гышлағы. — (1); 740. Сарал ојмағынын Коһалы чамааты; 741. Тәкәли ојмағынын Гушчулар чамааты. — (11); 742. Тәкәли ојмағынын Гурдлар чамааты. — (7); 743. Тәкәли ојмағынын Бөјүк Һејдәрли чамааты. — (19); 744. Тәкәли ојмағынын Кичик Һејдәрли чамааты. — (4); 745. Тәкәли ојмағынын Јараглы гышлағы. — (8); 746. Тәкәли ојмағынын Гараманлы гышлағы. — (15); 747. Тәкәли ојмағынын Газмалы гышлағы. — (5); 748. Тәкәли ојмағынын Марағалы (?) чамааты; 749. Тәкәли ојмағынын Гараманлы чамааты; 750. Ады чәкилән ојмағын (Тәкәли. — *Һ. М.*) Ағәһмәд (башга ады Пирвәли) гышлағы. — (25); 751. Ағәһмәд ојмағынын Меһанә (?) чамааты.—(14); 752. Шималы (?) чамааты. — (11); 753. Ағәһмәд ојмағына табе олан Шәмсәддинли чамааты. — (17); 754. Ағәһмәд ојмағынын Сајатлы чамааты. — (6); 755. Ағәһмәд ојмағынын Кичик Сајатлы чамааты — (13); 756. Ағәһмәд ојмағына табе башга Меһанә (?) чамааты. — (4); 757. Сарал ојмағынын Һәзрәтли чамааты. — (34); 758. Сарал ојмағынын Сүбһан чамааты. — (11); 759. Башга Һәзрәтли чамааты. — (15); 760. Сүчәддинли чамааты. — (24); 761. Һејдәрли чамааты. — (19); 762. Сарал ојмағынын Корлар чамааты. — (19); 763. Зәнкәнә чамааты. — (10); 764. Әрәбли ојмағынын Әһмәдли чамааты. — (26); 765. Әрәбли ојмағынын Зијагочалы чамааты. — (34); 766. Әрәбли ојмағынын Пәһләванлы чамааты. — (50); 767. Әрәбли ојмағынын Сејди гочалы чамааты. — (54); 768. Ады чәкилән ојмағын (Әрәбли. — *Һ. М.*) Бөјүк Улашлы чамааты. — (4); 769. Әрәбли ојмағынын Кичик Улашлы чамааты. — (11); 770. Әрәбли ојмағынын Бурундәли чамааты. — (11); 771. Бозанлы чамааты. — (7); 772. Әрәбли ојмағынын Ашыглы чамааты. — (13); 773. Әрәбли ојмағынын Чубунлуча (?) чамааты. — (8); 774. Әрәбли ојмағынын Соғанлы чамааты. — (24); 775. Һәсән Хочалы чамааты. — (42); 780. Ағбаба кәнди; 781. Гарахан кәнди; 782. Һејвалы кәнди; 783. Гәрибгаја кәнди; 784. Әчабәј (?) кәнди; 788. Күл Әбди кәнди; 790. Шәһаблы чамааты. — (34); 794. Әрәбли ојмағынын Имамкәнди гышлағындакы Муғанлы чамааты. — (13); 798. Бөјүк Дәһнә кәнди; 798. Кичик Дәһнә кәнди.

Беләликлә, түрккөклү јер адларынын өјрәнилмәсиндә «Дәфтәр»ин вердији материал јер адларыны даһа кениш бир контекстдә, јә'ни етнографик бичимли материаллар фонунда арашдырмаг имканы јарадыр. Бунунла бәрабәр, көстәрилән кәнд вә топлулугларын (чамаат, ојмаг, тајфа, гышлаг) һарада јерләшдикләринин дәгигләшдирилмәси тарихи чоғрафијамызын өјрәнилмәсинә дә хидмәт едәр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Лордкипанидзе Я.* Нижняя Картлия в первой четверти XVIII столетия. Части I и II. — Исследование источников и географические сведения. Тифлис, 1935.
2. *Пагирев А. Д.* Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. — Тифлис, 1913.
3. *M. Fahrettin Kırzıoğlu.* 1593 (H. 1001) yılı Osmanlı vilayet Tahrir defteri'nde anılan Gence—Karabağ sancakları "Ulus" ve "Oymak"ları. — Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. Ahmed Caferoğlu. Özel sayısı. Fasikül: 1, sayı: 10.—Ankara, 1979, 199—222.
4. Дәфтәри-муфәссәли-әјаләти-Тифлис. Әлјазма. — Истанбул. Башбаканлык Аршиви, № 897 (әрәб графикасында).

АЈДЫН ГАСЫМОВ

(Нахчыван Дөвләт Педагожи Институту)

БАЈАТ БОЈУ, «БАЈАТ» СӨЗҮ, БАЈАТЛЫЛАР

Орта әср тарихчиләри өз әсрләриндә букүнкү бәшәрин Нуһ әлејһүссәлам өвладлары олдуғу фикриндә бирләшмәкдәдирләр. Туфанда Нуһ кәмисиндә Нуһун Һам, Сам, Јафәс адлы үч оғлу вармыш. Јафәсин сәккиз оғлу вармыш. Бөјүк оғлунун ады Түрк имиш. Түркүн оғлу Тутугдур. Тутугдан сонра оғлу Илчә хан вә нәвәләри Диб Јагут хан, Гујуг хан вә Алынча хан һөкмдарлыг етмишләр. Баһадур хан «Шәчәрәји-тәракимә» әсәриндә көстәрир ки, «Алынча ханын Татар вә Моғол адлы ики екиз оғлу вармыш. Гочаларкән өлкәсини ики оғлу арасында бөлүшдүрмүш вә ики гардаш узун илләр достчасына јашамышлар» [9, *48*]. Алынча ханын нәвәси Гара ханын Оғуз адлы оғлу вармыш.

Оғуз хан һаггында мәнбәләрдә мә'лумат чохдур. Онун һаггында бир чох рәвајәтләр сөјләнилмишдир. Мәшһурларындан бири беләдир ки, куја Оғуз ханын бир јашы оланда атасы Гара хан бүтүн өлкәсинә хәбәр көндәриб әһалини јығараг бөјүк зијафәт вермиш вә демишдир: «Оғлум бир јашына кәлди, она нә ад гојачагсыныз?» Бәјләр чаваб вермәдән чочуг өзү сөјләјиб: «Мәним адым Оғуздур».

Оғуз хан атасынын јеринә хан олунча Шәргә вә Гәрбә јүрүш едәрәк Хорасан, Ираг, Сурија, Азәрбајчан, Ермәнистан вә Мисирдә мәскән салдығы да рәвајәт едилмәкдәдир. Јенә Оғуз хан куја Суријада оларкән бир нәфәри чағырмыш, бир гызыл јаjы шәргдә, үч гызыл оху гәрбдә кизләтмәји она тапшырмыш вә үч бөјүк оғлуну (Күн хан, Ај хан вә Улдуз ханы) Шәргә, үч кичик оғлуну (Мәнкли хан, Даг хан вә Дәниз ханы) исә Гәрбә көндәрәрәк онлары тапмасыны тапшырмышдыр. Гајыдаркән бөјүк гардашлар гызыл јаjы, кичикләр исә үч гызыл оху тапыб кәтир-

мишләр. Оғуз хан онлары бөлүшдүрмәји әмр единчә бөјүкләр јајы үч јерә бөлүб пајламышлар. Оғуз хан бунлара «Боз ох», үч оху пајлашанлара исә «Үч ох» адыны вермишдир. Һакимијјәти дә «Боз ох»лара тапшырмыш, «Үч ох»ларынса онлара табе олмасыны әмр етмишдир.

Бајат Күн ханын оғлу олмагла оғузларын һаким синфини тәшкил едән «Боз ох»лардан сајылыр.

Асијанын кениш өлкәләриндән Азәрбајҹана, Анадолуја, Ирага, Волга бојларына гәдәр изләри көрүнән бајатларын тарихи варлығыны арајараг, онларын һарада, нә заман јашадыгларыны ачыгламаг, бу кениш өлкәләрдә онларын мадди вә мә'нәви варлығыны аз да олса анлатмаға чалышачағыг.

Әлдә олан гајнаглара көрә, индики бир чох түрк халгларынын көкү оғузларла бағлыдыр. Бу да бәллидир ки, оғузлар да ајры-ајры түрк уругларынын бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Бајат бу уруглар ичәрисиндә өзүнәмәхсус бир јер тутур. Тәпәрли әрәнләри, әрдәмли икидләри, дүшүнҹәли ағсаггаллары илә ад чыхармыш бајат уруғу өз адыны танынмыш бир шәхсдән — «Бајат»дан көтүрмүшдүр. Бајат Оғуз ханын нәвәси, Күн ханын оғлудур. Бөјүк тарихчи вә дөјүшчү Әбүлгази Баһадур хан Хивәли (1602—1664) өзүнүн мәшһур «Шәҹәрәји-түрк» әсәриндә јазыр: «Оғуз ханын алты оғлу вар иди: Күн хан, Ај хан, Јылдыз хан, Көј хан, Даг хан, Дәниз хан. Бу алты ханын һәр биринин дә гануни хатунларындан дөрд оғлу вар иди. Күн ханын бөјүк оғлунун ады Гајы, икинчисининки Бајат, үчүнчүсүнүнкү Алгаөјлү, дөрдүнчүсүнүнкү Гараөјлү иди.

Күн ханын оғлу Бајат оғуз уругларынын топлантыларында ханын сағ јанында отурар, оғуз ордусунун сағ голуна башчылыг едәр. Оғуз күбарларына мәхсус «Бәј шүлән» дејилән мәҹлисләрдә хан илә бирликдә гочун сағ будуну јејәрди» [19, *102*].

Бајатларын чох өлкәләрдә дағылмалары вә Дыш (Таш) оғузларын апарычы голуну тәшкил етмәләрини көстәрән проф. З. В. Тоған јазыр: «Шималдан галхыб Ҹәнуба јерләшән Ујрат-Ујғурлар, Гајат-Гајалар, Ганыглыјут-Ганыглылар вә Бајаут-Бајатлар исмини дашыјан гәбиләләр әслән түрк олуб, бир гисми Чинкизин зүһуру заманына гәдәр моғоллашмыш идиләр» [12, *57*].

«Бајатлар Чинкиз хана көлә дејил, онун әтрафында топлашан бир чох гәбиләләрдән биридир» — дејән Жозеф Дөкин бу һагда јазыр: «Темучинә табе олан гәбиләләр (Бајаутлар, Сәҹивәтләр, Нејронлар) Ҹамуга адында бир рәисин тәрәфини сахлардылар» [16, *86*].

Бу дејиләнләр ону көстәрир ки, оғуз ојмаглары арасында јашајан бајатлар түркҹәни горумуш, моғоллар арасында јашајан вә онлара гарышанлар исә тәдриҹән моғоллашмышлар.

Бајатларын ана јурду һаггында чешидли гајнагларда кениш билкиләр вардыр. Әбүлгази Баһадур хан бу хүсусда данышаркән јазыр: «Бајатларын уруглары чохдур. Мүһүмләри Ҹидајин нәһри кәнарында јашајан «Ҹидајин Бајатлар» вә Мәкрин нәһри кәнарында јашајанлар исә «Мәкрин Бајатлар»дыр [9, *76*].

Мураза Дуһсун исә: «Бајатлар Ҹида кәнарында јерләшмишдиләр» — дејә гејд едир [17, *127*].

Бу һагда ән кениш мә'лумат «Түрк енсиклопедијасы»ндадыр. Орадакы мә'луматлары үмуми шәкилдә белә хүласә етмәк олар. Бајатлар XI әсрдән өнҹә Сыр-Дәрја саһилләриндә вә онун шималындакы бозгырларда јашајырдылар. Онларын бир гисми сонрадан сәлчуг (јахуд түркмән) фәтһләринә гатылараг Сыр-Дәрјадан Адалар дәнизинә (Екә дәнизи) гәдәр узанан бөјүк империјаларын гурулмасында мүһүм рол ојнамышлар. XIX јүзиллијин орталарында Мәр'әш бөлкәсиндә Зүлгәдәрин бәјлијини гуран вә Сивас әтрафында јурд салмаға чалышан Шам вә ја Өзоғлу түркләри арасында мүһүм бир мөвгејә саһиб олан вә әксәри бу күнкү Јозгад мәнтәгәсиндә јерләшән бу бајатлар Шам бајаты ады илә Сурријада галмыш олан гардашларындан ајрылмышдыр.

XV әсрин башланғычында Интаб илә Һәләб арасында јашајан бајатлар XVI әсрдә дикәр түркмәнләрлә бирликдә Һәләб түркмәнләрини мејдана кәтирмиш, XVI әсрин әввәлләриндә «Бајади» ады илә танынмышлар. Анадолу вә Антакјада исә ән мәшһур ојмаглар олан Хәфәрли, Шәрәфли, Гызылдонлу, Өкдәнли, Гарачагојунлу, Манчаныг, Гангал вә Јени Елдә јурд салмышлар. XVI әсрдә бунларын бир гисми Гараман, бир гисми дә Адана бөлкәләринә көчмүшләр [13, *137*].

«Китаби-Дәдә Горгуд»дакы мүгәддимәдә вә бир чох мәнбәләрдә көстәрилдији кими, Дәдә Горгуд бајат елиндәдир. Оғуз гәбиләләринин гәдим тәснифатына көрә, бајат 24 оғуз бојундан биридир.

«Бајат» сөзүнүн көкү вә мә'насы һаггында чохлу фикирләр вар.

1) Әски дүнјанын ән бөјүк дилчиләриндән олан Маһмуд Кашғарлы бу сөзүн арғу дилиндә «улу танры» мә'насыны вердијини вә оғуз гәбиләләриндән биринин ады олдуғуну гејд едир [11, *718*].

2) XV әср түрк-ујғур шаири, алим Јусиф Хас Һаҹиб Баласағунлу өзүнүн мәшһур «Кутадғу билик» әсәриндә «Бајат тан-

ры»нын адыны чәкир вә «Бајат ады бирлә сөзүм башладым» — дејә ону јад едир [7, *186*].

Доғрудан да, Бајат түркдилли халгларын, о чүмләдән Азәрбајҹан халгынын кечмиш чағларда тапындығы, инам бәсләдији улу бир танры кими танынмышдыр. Лакин бу танрынын һансы инамла бағлы олмасы индијә гәдәр там елми ајдынлығы илә өјрәнилмәмишдир.

3) Бә'зи тәдгигатчылар Бајатын су илә бағлы әрән-танры олдуғуну көстәрмәкдәдир [7, *186*]. Гәдим түрк халгларынын тарихи илә ардычыл мәшғул олан совет алими Л. Н. Гумилјов «Гәдим түркләр» адлы әсәриндә јазыр ки, гәдим түркләр (о сырадан да азәрбајҹанлылар) тәбиәтин саһибләри сајылан вә Јер-Су адландырылан әрән-танрылара инам бәсләмишләр [8, *80*].

4) Әбүлгази хан Хивәли исә јазыр: «Бајат»ын мә'насы «дөвләтли» демәкдир [19, *104*].

5) Бајат «зәнкин» вә «не'мәти бол олан» демәкдир [13, *138*].

6) Бајат «дүшмәнә гаршы кечә ахынлары јапан» демәкдир [21, *55*].

7) Бајат — алатүркчә мусигидә бир муғамдыр [14, *122*].

8) Бајат «көһнә, тәзә олмајан, заманы кечмиш» демәкдир [20, *215*].

9) А. Н. Самојлович белә һесаб едир ки, «Бајат» сөзү «дөвләтли» мә'насы верән «бајат»дан әмәлә кәлмишдир вә онун сонундакы «т» гәдим түрк дилиндә чәм шәкилчисидир [10, *116*].

10 Көркәмли мәтншүнас вә халг әдәбијјаты биличиси Салман Мүмтазын бајат бојунун Азәрбајҹан әдәбијјатындакы мүһүм ролу һаггындакы гејдләри мараглыдыр. О јазыр: «Дивану луғат ит-түрк», «Дәдә Горгуд», «Оғузнамә», «Шәҹәреји-түрк» вә башга бә'зи әрәби, фарси, түрки мәнбә вә мә'хәзләр Бајат бојунун, Бајат елинин мөвһум олмајараг керчәк вә һәгигәт олдуғуну исбат етмәкдәдирләр. Бу ад һаггында бу күнә кими һеч бир ихтилаф төрәнмәмишдир. Бә'зи мүәллифләрин јазмаларына көрә, Бајат Оғуз ханын оғлу Күн ханын икинчи оғлудур. Ағыллы, фәрасәтли, бај, варлы олдуғу үчүн ону «Бајат» адландырмышлар. Бу тәсмијјәнин вәҹһи исә Бајатын өз гардашларындан һәр бир ҹәһәтдән үстүн вә бај, башга икидләрдән дә ҹәсур вә өткүн олмасы имиш. Адын мә'насы да тәгрибән «адлы-санлы», «мә'руф» вә «мәшһур» демәкдир» [4]. Салман Мүмтаз бу сөзү парчалајыб ајдынлашдырыр: Бај — варлы, бөјүк, бәј; ат — ад, исим, нам [4].

Бајат вә бајатлылар һаггында сон дәрәҹә кениш мә'луматы олан Салман Мүмтаз да Маһмуд Кашғарлы вә Әбүлгази Баһадур хана әсасланараг бајат уруғунун адынын Күн ханын оғлунун адындан алындығыны бир даһа көстәрир.

«Бајата нисбәт олан улуса, елә, халга бајат вә бәјат дејирләр. Бајатлар Азәрбајҹанда әсаслы көк салмыш вә олдугҹа габилијјәтли бир уруг кими танынмышдыр» [4]. Азәрбајҹанлыларын етнокенезиндә әһәмијјәтли рол ојнајан бајатларын ады өзүнү мусигимиздә дә горујуб сахламышдыр: «Бајаты-әҹәм», «Бајаты-Исфаһан», «Бајаты-күрд», «Бајаты-Шираз», «Бајаты-Гаҹар», «Чобан бајаты» вә б.

Һәлә XIX әсрдә Азәрбајҹанын топограф алими Ибраһим аға Вәкилов Азәрбајҹанда «Бајат» адлы 5 кәнд көстәрир. Онлардан бири әввәлки Шуша, о бири Көјчај, бири Салјан, бири Губа, о бири исә Шамахы гәзаларында иди [3].

«Азәрбајҹанда мәскун јерләрин сијаһысы» китабында исә «Бајат» ады илә бағлы ашағыдакы кәнд советликләри, кәндләр вә онларын әһалисинин милли тәркиби көстәрилмишдир: 1) Ағҹабәди: Бајат кәнд советлији, әһалиси 97,9 фаиз түркләр (азәрбајҹанлылар); 2) Дәвәчи: а) Синчан Бајат, б) Узун Бајат кәндләри. 27.150 тәсәррүфат, әһалиси 99,2 фаиз түрк; 3) Көјчај: Бајат, 146 тәсәррүфат, әһалиси 98,9 фаиз түрк; 4) Шамахы: Бајат, 22 тәсәррүфат, 88 фаиз түрк [2, *144*].

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын ән кениш јајылан, ән күтләви бир нөвү дә бајатыларын адыны өмүрлүк јашадан бәнзәрсиз бајатылардыр. Бајатыларын тарихиндән әдәбијјатшүнаслығымызда илк дәфә ән долғун шәкилдә Бөјүк Салман Мүмтаз данышмышдыр.

Бизҹә, Салман Мүмтазын тәдгигаты илә танышлыг охуҹулар үчүн мараглы олар. О јазыр: «Ше'рләрин хүсуси адларына кәлдикдә онлар да мани, варсағы, түркманы, кәрајлы, овшары, бајаты вә башгаларындан ибарәтдир. Түрки — Түрк-и, мани — Маһан-и, варсағы — Варсаг-ы, түркманы — Түркман-ы, кәрајлы — Кәрај-лы, овшары — Овшар-ы, бајаты — Бајат-ы. Бу адлар улусларын, елләрин һүнәрләри вә баҹарыглары сајәсиндә јарадылмыш ше'рләрә, мәнзумәләрә верилән адлардыр ки, бунларын васитәси илә һансы ше'рин һансы улуса, елә нисбәт олдуғу мејдана чыхыр» [5].

«Бајатларын јаратдығы әдәбијјата «бајаты» ады верилмишдир ки, бу күн белә јурдумузда мәшһур, һафизәләримиздә мәһфуз олан бајатылар «Бајат» елинин һүнәри вә о халгын нүмунеји-габилијјәтидир. Бајаты сөјләмәк, бајаты чағырмаг шәрәфи бајатлара вә о исте'дадлы елә аиддир» [6, *93*].

Бајатлар әдәбијјат саһәсиндә һәмишә күчлү-зорлу олмушлар. Әкәр бу күн Бајат бојундан олан Ирагын мәшһур шаири Әбд-әл-Вәһһаб Бајати (1926) дүнјанын бир чох өлкәләриндә танынырса, Дәдәм Горгудун гопузунун сәси чох-чох јүзилликләрин

архасындан кәлир. Ешг сәлтәнәтинин султаны Фүзулинин бајат уруғуна мәнсуб олдуғуну һамы гәбул едир. Амма чох аз адама бәллидир ки, Дәдә Горгуд мүасири Дәдә Чучу да бајат бојундандыр. (Дәдә Чучу һаггында илк мә'луматы јенә дә улу Маһмуд Кашғарлыдан алырыг. О, мәшһур әсәриндә Дәдә Чучунун адыны чәкир вә бир «түрк шаири» олдуғуну гејд едир. Тәәссүфләр олсун ки, Дәдә Чучу дастанларыны, гошгуларыны јығaн вә јазан олмамышдыр. Олмушса да бизә чатмамышдыр).

«Бајат» бојундан јетишән үнлү шәхсијјәтләрдән бири дә XV әсрдә јашамыш мәшһур тарихчи, «Чами-чәм-ајин» әсәринин мүәллифи Һәсән Бајатидир. Мәнбәләрдә онун һаггында охујуруг: «Маһмуд оғлу Һәсән Бајати Тәбриздә мәшһур шејх Дәдә Өмәр Рөвшәнијә мүридлик етмиш, оғузларын «Бајат» бојуна мәнсуб бир түркдүр» [15, *218*]. Һәсән Бајатинин көстәрилән әсәри гәдим «Оғузнамә»дән истифадә едиләрәк јазылмышдыр вә Нуһ пејғәмбәрдән тутмуш Әртоғрула гәдәр әсас оғуз хаганларындан вә султан Османдан султан II Бәјазидә гәдәрки Османлы султанларындан бәһс едир. Әсәрдә тарихшүнаслығымыз үчүн ән дәјәрли мә'луматлардан бири Оғуз Хаганын Ибраһимхәлил әлејһүссәлам заманында јашамасы, оғуз шәчәрәсиндә икинчи Гара хан ады илә мәшһур хаганын Дәдә Горгуду Мәдинәјә көндәриб Мәһәммәд пејғәмбәрлә көрүшдүрмәси, Ајгутлуғ хаганын Горгуд Ата оғлу Өркәч Дәдәни Мәдинәјә хәлифә Османла көрүшә көндәрмәси, јолда икән Османын өлмәси вә Өркәч Дәдәнин хәлифә Әли илә көрүшмәсидир [18, *117*].

Инчә гошмалары илә көнүлләр охшајан Вагиф дә «Бајат» бојундадыр. Бу фикри дә илк дәфә Салман Мүмтаз сөјләмишдир: «Бөјүк Фүзули Бајат елиндән олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијјатында мүһүм бир мөвге тутан Вагиф дә бу нәчиб елә мәнсубдур. Ашағыдакы мәтлә'си илә Вагиф буну е'тираф етмәкдәдир:

> Гарабағ ичрә бир шаир кәлимуллаһ Мусадыр,
> Чаваншир ичрә бир мөвзун бајаты дәсти-бејзадыр» [6, *94*].

Биз дә С. Мүмтазын фикринә бүтөвлүклә ортағыг, чүнки о һәм дә тарих бахымындан һәгигәтә ујғундур. Бајатлар Гарабағда да мәшһур олмушлар. Тәсадүфи дејил ки, Гарабағ ханлығынын илк пајтахты Пәнаһәли хан Чаванширин 1747—48-чи илләрдә Кәбирли маһалында тикдирдији Бајат галасыдыр [1].

Тарихдә «Бајат» елиндән бунлардан башга да бир чох алимләр, шаирләр, сәркәрдәләр вә көркәмли шәхсијјәтләр чыхмышдыр.

Бу шәхсијјәтләрдән бири XVI әсрдә јашајыб-јаратмыш Бајат Аббасдыр. (Бир чох Азәрбајчан шаир вә ашыглары кими Бајат Аббасын да ше'рләринин илк чапы Салман Мүмтазын ады илә

бағлыдыр). Түркијәнин мәшһур шаири Јәһја Камал Бајатлы да «Бајат» бојундандыр. Бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғун да бу боја мәнсубдур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, вахтилә Азәрбајчанда бајат тајфасы чох кениш јајылмыш, шифаһи халг әдәбијјатынын инкишафында бөјүк рол ојнамыш вә онун ичәрисиндән нүфузлу сәнәткарлар јетишмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы. — Бакы, 1976, I чилд.
2 Азәрбајчанда мәскун јерләрин сијаһысы. РӘФ, инв. 19734.
3 *Вәкилов И. А.* «Бајат» адлы кәндләр һаггында чоғрафи мә'лумат. РӘФ, арх.—38, Г-12/269.
4 *Мүмтаз Салман.* «Бајат» кәлмәси һаггында гејдләр. РӘФ, арх.—38, Г-32/570.
5 *Мүмтаз Салман.* Азәрбајчан бајатларындан јетишән озан, алим, шаир вә саз ашыглары. РӘФ, арх.—38, Г-8/183.
6 *Мүмтаз Салман.* Азәрбајчан әдәбијјаты. Ашыг Абдулла. — Бакы, 1927.
7 *Тәһмәзов Мәммәд.* «Бајаты» сөзү һаггында. — Азәрбајчан, 1979, № 9, с. 186—189.
8 *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. — М., 1967.
9 Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. — Издание А. Н. Кононова. М.—Л., 1958.
10 *Самойлович А. Н.* «Богатый» и «бедный» в тюркских языках. — Известия АН СССР, отделение обществ. наук, 1936, № 4, с. 21—26.
11 *Mahmud Kaşğarî.* Divanu luğat-it-Türk tercûmesi, — Ankara, 1941, III c.
12 Toğan, Zeki Velidi. Ümumi Türk tarihine giriş. — Istanbul, 1969.
13 Türk Ansiklopedisi. I. cilt. "Beyat" maddesi. — Ankara, 1958.
14 Türkçe sözlük. Dördüncü baskı. — Ankara, 1975.
15 *Vasfî Mahir Kocatürk.* Türk edebiyatı tarihi. — Ankara, 1964.

ӘРӘБ ГРАФИКАСЫНДА

16 *Дөкин.* Һунларын, түркләрин, моғолларын вә даһа саир гәрби татарларын тарихи-үмумиси. Мүтәрчими Һүсејн Чаһид. I чилд. — Истанбул, 1924.
17 *Мураза Дуһсун.* Моғол тарихи. — Истанбул, 1342.
18 *Һүсејн Бәјади.* Чами-чәм-ајин. — Истанбул, 1915.
19 *Хивә ханы Әбулгази.* Шәчәреји-түрки. — Дәрсәадәт, 1925.
20 *Шәмсәддин Сами.* Гамуси-түрки. I чилд. — Истанбул, 1317.
21 Әлмәнчәд. — Дарул-мәшриг, 1973.

ТОФИГ ӘҺМӘДОВ

(Азәрбајчан Дөвләт Университети)

АЗӘРБАЈЧАН ПАЛЕОТОПОНИМИЈАСЫНДА ГӘДИМ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ЕЛЕМЕНТЛӘР

Азәрбајчан палеотопонимијасы гәдим түрк (палеоазәрбајчан) лексик-семантик елементләри илә зәнкиндир. Белә лексик ваһид-

ләрин мүхтәлиф нөв објект адларынын тәркибиндә мүһафизә етдикләри архаик мә'на чаларларыны исә һәм гәдим түрк абидәләри вә гоһум түрк дилләри материаллары әсасында, һәм дә чоғрафи објектин өзүнүн билаваситә мүәјјән сәчијјәви чәһәтләрини нәзәрә алмагла мүәјјәнләшдирмәк, бәрпа етмәк мүмкүндүр. Демәли, дилчилик бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едән вә ајрыча тәдгигата еһтијачы олан белә бир мәсәләнин һәллиндә илк нөвбәдә етимоложи метода әсасланмаг лазымдыр.

Бу чәһәтдән Азәрбајчан топонимик системинә дахил олан күлли мигдарда топоним вә микротопонимләрин (ојконим, ороним вә һидронимләрин) 1-чи компонентләри јериндә ишләнән **ағ**, **гара** вә **сары** сөзләри диггәти хүсусилә чәлб едир. Белә ки, көстәрилән лексик ваһидләрин јүзләрлә чоғрафи адын тәркибиндә тәкчә рәнк мә'насында дејил, бир сыра башга архаик мә'наларда ишләндији дә ајдынлашдырылмышдыр. Фактлар көстәрир ки, һәмин ваһидләр ики вә чохкомпонентли јер адларынын јалныз илк компоненти јериндә ишләнәрәк, адларыны дашыдыглары мүхтәлиф објект нөвләринин јерләшдији саһәсинин һәчмини, бөјүк вә ја кичиклијини, һүндүр вә ја алчаглығыны, дәрин вә ја дајазлығыны, објект сүхурларынын рәнкини, сујун кејфијјәтини вә с. мүәјјәнләшдирмәк вәзифәсини јеринә јетирир. Бир сөзлә, көстәрилән топокомпонентләр бир сыра јер адларына мүасир Азәрбајчан дили, онун диалект вә шивәләри үчүн сәчијјәви олан рәнк мә'насында ишләндији һалда, бөјүк бир груп чоғрафи адларда исә архаик сајылан, бә'зән исә јалныз дашлашмыш ифадәләрин тәркибиндә сахланан бир сыра башга мә'налар да дашыјыр.

Бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, Е. Г. Меһрәлијевин «Тәркибиндә «гара» вә «ағ» (ак, ах)» терминләри олан чоғрафи адларын маһијјәти вә локал дәјишилмәси» адлы сәһифәјарымлыг мәгаләсиндә **ағ** вә **гара** сөзләринин топонимик адлардакы семантик чаларлары һаггында ирәли сүрдүјү фикирләр [3, *10—11*] бу саһәдә илк тәшәббүс кими гијмәтли олса да, тәбиидир ки, һәмин мәсәлә там әһатә олунмамыш, мүәллифин тәдгигатында гојулан проблемин бир сыра тәрәфләри дәгиг ајдынлашдырылмамышдыр. Тәдгигатчынын кәлдији нәтичәләрин бир чохунун [мәс.: **Гаракүнеј — Ағкүнеј (Ајдынкүнеј), Гарабучаг — Ағбучаг, Гарајохуш — Ағјохуш, Гарајазы — Ағјазы, Гарагашлы** вә **Ағгашлар, Гарагојунлу** вә **Ағгојунлу** адларынын тәркибиндәки **ағ** вә **гара** сөзләринин чәһәт билдирмәси; булаг вә көл адларында «ағ»ын шәффафлыг билдирмәси вә с. һаггында фикирләринин — 3, *10*] кениш арашдырмаја еһтијачы вардыр.

Дејиләнләри нәзәрә алараг, **ағ, гара** вә **сары** тәркибли чоғра-

фи адлары көстәрилән сөзләрин мә'на чаларларына көрә ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар.

I. **А ғ сөзүнүн мә'на чаларлары:** а) **Ағдаш** (Губа рајонунун Гонагкәнд зонасында ағ рәнкли нәһәнк даш ады вә бир сыра рајонларда ороним вә ороојконимләр), **Ағчүјүр** (Имишли — ороојконим), **Ағбаш** (Дәвәчи — ороојконим), **Ағбашлар** (Товуз — ороојконим) вә республиканын мүхтәлиф зоналарындакы бә'зи **Ағгаја, Ағтәпә, Ағдағ** вә с. ороним вә ороојконимләрин тәркибиндәки **ағ** сөзү рәнк мә'насы дашыјыр. Бу, ону көстәрир ки, бир сыра оронимик објектләрин адландырылмасында објекти тәшкил едән сүхурларын рәнки әсас көтүрүлмүшдүр.

б) **Ағ** топокомпоненти **Ағкәнд** (Зәнкилан), **Ағдабан** (Кәлбәчәр), **Ағгышлаг** (Лерик), **Ағкилсә** (Балакән) вә с. ојконимләрин тәркибиндә «кичик, балача» [9, I,—*1, 96*]; **Ағдабан** (Зәнкилан), **Ағбил** (Губа), **Ағајры** (Пушкин), **Ағдаш** (Чәлилабад, Кәлбәчәр), **Ағјазы** (Гах), **Ағјохуш** (Ханлар) вә с. ороојконимләрин, еләчә дә **Ағдаш дағы** (Фүзули), **Ағкәдик дағы** (Губа), **Ағсал дағы** (Илич) вә с. оронимләрин тәркибиндә «кичик, балача, чох да бөјүк олмајан, әразичә чох да кениш олмајан», **Ағгаја** (Көјчај, Нахчыван, Шамхор), **Ағдағ** (Товуз, Шәки, Шамхор), **Ағтәпә** (Чәбрајыл Газах, Гобустан, Кировабад) ороним вә ороојконимләринин тәркибиндә «кичик, алчаг, чох да һүндүр олмајан», **Ағдәрә** (Товуз, Шамахы, Ордубад) ороним вә ороојконимләринин тәркибиндә «кичик, гыса, бә'зән дајаз, чох да дәрин олмајан» архаик чаларларыны горујуб сахламышдыр (әтрафлы б а х: 1).

в) Көстәрилән топокомпонент һидронимләрин вә онлардан төрәнән ороним вә ојконимләрин тәркибиндә нисбәтән фәргли мә'налар дашыјыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **ағ** компонентли һидронимләр, бу сөзүн ифадә етдикләри семантик чалар һаггында топонимистләр арасында ваһид фикир јохдур. А. Н. Кононова көрә, көстәрилән сөз чоғрафи адларын тәркибиндә **ах** — «ахмаг, төкүлмәк» фе'ли илә әлагәдардыр [8, *170*]. С. Атаныјазов исә **Аксув, Ахбулаг** типли мүрәккәб адларын тәркибиндәки **ак (ах)** компонентини рәнк билдирән **ағ** сөзү илә бағлајыр [10, *78—80*]. Е. Г. Меһрәлијевин фикринчә исә, јухарыда көстәрилдији кими, **ағ** топоформанты булаг (еләчә дә көл) адларында сујун шәффафлығыны билдирир [3, *10*]. Фикримизчә, **ағ** сөзү јералты гајнаг адларында онларын сујунун рәнкини дејил, бә'зән бир сыра башга суларын — чај, арх, канал суларынын рәнкини билдирмәјә хидмәт едир. Мә'лумдур ки, јер алтындан гајнајыб чыхан сулар кејфијјәтинә, ичмәјә јарарлы олуб-олмамасына көрә ики јерә — ағ вә гара сулара ајрылыр. Ағ сулар ичмәјә там јарарлы, јүнкүл, кеј-

фиjjәтли, гара сулар исә ичмәjә мүәjjән дәрәчәдә jарарлы, лакин ағыр, ағ су илә мүгаjисәдә гисмән кејфиjjәтсиз сулардыр (мүг. ет: ағсу — гарасу, ағбулаг — гарабулаг вә с.). Белә гаjнагларын вә бу гаjнаглардан гидаланан, мәнбәjини бунлардан алан чаj, көл вә арх суларынын рәнкләри вә шәффафлыглары арасында һеч бир фәрг олмур. Фәрг jалныз онларын кејфиjjәтләриндәдир. Бурадан белә бир нәтичәjә кәлмәк олар ки, онларча **Ағбулаг** (еләчә дә **Гарабулаг, Ағсу — Гарасу**) адлы топонимләрин тәркибиндәки **ағ** вә **гара** сөзләри мә'нача суjун рәнкини вә jа шәффафлығыны, еләчә дә ахыб-ахмадығыны деjил, онларын кејфиjjәтини билдирир. Белә бир фикри халг арасында гәдимдән **ағ** вә **гара** сөзләринин көстәрилән суларын мәһз бу чәһәтдән тә'jин етмәк үчүн ишләдилмәси факты да бир даһа тәсдиг едир. Бу чәһәтдән Ағсу адлы һидронимләр дә диггәти чәлб едир. Белә ки, **Ағбулаг** һидрониминдә олдуғу кими, **Ағсу** һидрониминдә дә **ағ** компоненти хүсусилә булаг суларындан гидаланан чаj суjунун [2, *14*] кејфиjjәтини, истифадәjә jарарлылығыны, jүнкүл су олмасыны билдирир. Фикримизчә, чоғрафи објект адларынын 2-чи компонентләри jериндә ишләнән **су** сөзү дә бурада гәдим семантик чаларыны — «чаj» мә'насыны сахламышдыр. Белә ки, һәмин сөзүн истәр гәдим [6, *512*], истәрсә дә бир сыра мүасир түрк дилләриндә «су» илә jанашы «чаj» мә'насыны дашымасы да мә'лумдур [7, *67*]. Бу сөз архаик семантик чаларында jалныз чаj адларынын 2-чи компоненти jериндә ишләнир.

II. **Г а р а сөзүнүн мә'на чаларлары:** А. Н. Кононовун гејд етдиjи кими, **кара** (азәрб., түркм. **гара**) түрк дилләриндә ән чох ашағыдакы мә'наларда ишләнир: 1) «гара», «гаранлыг», «зүлмәт, тутгун», «сәрт», «гәмли, кәдәрли», «бәдбәхт»; 2) «мал-гара», «jығын, дәстә», «халг, чамаат», «гошун»; 3) «гуру», «торпаг»; 4) «тәпә», «һүндүр тәпә» [8, *161*]. Азәрбаjчанын бу компонентли күлли мигдарда топонимләринин тәркибиндә онун ән чох мүһафизә олунмуш мә'на чаларлары ашағыдакылардыр.

а) Мә'лумдур ки, истәр мүасир Азәрбаjчан әдәби дилиндә вә истәрсә дә онун диалект вә шивәләриндә **гара** сөзү даһа чох рәнк мә'насында ишләдилир. Көстәрилән лексик ваһидә еjни мә'нада **Гарабөрк** (Учар), **Гарадонлу** (Имишли), **Гарагашлы** (Ағдам, Ағсу, Имишли, Сабирабад, Нефтчала, Хачмаз), **Гарагоjунлу** (Ағсу, Бәрдә Губадлы), **Гаракөз** (Дәвәчи, Зәнкилан), **Гарапапаг** (Газах), **Гарасаггал** (Күрдәмир) етноојконимләринин, **Гараторпаг** (Шәки) ороојкониминин вә Азәрбаjчан әразисиндә кениш jаjылан бир сыра **Гарадаш, Гаратәпә, Гарагаjа, Гарадағ** топонимләриндән бә'зиләринин вә с. тәркибиндә раст кәлинмәкдәдир. Бу, ону көстәрир ки, топоним кими сабитләшмиш бә'зи етнонимләрин jаранмасында вә мүәjjән чоғрафи објектләрин адландырылмасында онлар үчүн сәчиjjәви олан гара рәнк әсас көтүрүлмүшдүр.

б) **Гара** сөзүнүн архаик мә'на чаларлары дилин лүғәт тәркибинин башга jарусларындан фәргли олараг топонимик лаjында даһа чох сахланмышдыр. Бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, күлли мигдарда вә рәнкарәнк топоним вә микротопонимләрин әсасән 1-чи компоненти кими ишләнән **гара** сөзүнүн конкрет топонимләрин тәркибиндә онун мәнбәләрдә гејдә алынан «рәнк», «силует», «jас», «садә (ибтидаи)», «сырави», «торпаг», «тәпәлик», «дағлыг jер», «күтлә», «чамаат»,«пис руһ», «сых, кечилмәз», «гаты», «бәдбәхт», «бөjүк, ири, нәһәнк, әзәмәтли», «гүввәтли, икид, чәсур» вә с. [11, III, *237*; 6, *422—424*; 5, II, *42—44*; 9, II—*1*, *132—144*; 8 вә с.] мә'наларындан һансынын дашыдығыны мүәjjәнләшдирмәк бир гәдәр чәтиндир. Шүбһәсиз ки, етимоложи тәһлил нәтичәсиндә онлардан бир чохуну бәрпа етмәк мүмкүндүр. Тәдгигат заманы мә'лум олмушдур ки, **гара** компоненти **Гараағач** (Губадлы, Сабирабад, Чәлилабад), **Гараағачы** (Мирбәшир) фитонимик ојконимләринин, **Гараағачлыг** (Губа) фитонимик оронимипин, **Гарағач чаjы** (Загатала) фитоһидрониминин тәркибиндә «мөһкәм, бәрк» мә'насында, **Гарабағ дүзү** вә **Гарабағ** jаjласы оронимләриндә, **Гарабағлар** (Илич, Көjчаj, Ханлар), **Гарабағлы** (Салjан, Ханлар, Хачмаз), **Гарабағлылар** (Товуз) фитоојконим вә фитоетноојконимләриндә, Р. Jүзбашов вә Е. Г. Меһрәлиjевин гејд етдикләри кими, «чохлуг» [б а х: 3, *11*], фикримизчә исә, һәм дә «сых, галын»; «бөjүк, әразичә кениш» мә'насында, **Гарабоjунлар** (Товуз) етноојкониминдә «ири, јоғун» мә'насында, **Гарабоғаз дүзәнлиjи** (Абшерон) орониминдә (дүзәнлик ады) «әразичә кениш, енли, бөjүк» мә'насында, **Гарадәмирчи** (Бәрдә), **Гарабучаг** (Күрдәмир — 2 кәнд), **Гарагуллар** (Дашкәсән) етноојконимләриндә, **Гараганлы* сыра дағлары** (Чәбраjыл) етноорониминдә «ади, садә, ашағы силкә мәнсуб» (әдәби дилимиздә ишләнән **гара чамаат** ифадәсиндәки **гара** сөзү дә еjни мә'на jүкүнү дашыjыр) мә'насында, **Гарагочалы** (Күрдәмир, Шамхор), **Гарадеjин** (<**Гаратекин**) (Ағдаш, Гутгашен), **Гараоғлан** (Јевлах Ағдаш), **Гарамәрjәм** (Көjчаj). **Гарамәммәдли** (Ағсу, Јевлах, Кәдәбәj, Фүзули), **Гарамусалы** (Гасым Исмаjылов), **Гараһәсәнли** (Газах, Илич), **Гараханбәjли** (Нахчыван, Фүзули), **Гараханлы** (Ағчабәди, Товуз), **Гараман** (Көjчаj), **Гараманлы** (Губадлы, Јевлах) етноојконимләринин тәрки-

* **Гарабучаг, Гарагуллар** вә **Гараганлы** топонимләринин тәркибиндәки **бучаг, гул** вә **ганлы** гәдим түрк таjфа адларыны әкс етдирир (бу һагда әтрафлы бах: 1).

биндә «икид, чәсур, горхмаз» мә'насында, **Гарадәрә** (Зәнкилан), **Гарачухур** (Бакы), **Гарачалы** (Салјан) ороојконимләриндә, **Гарадәрә чајы** (Чулфа), **Гарадәһнә чајы** (Самур-Дәвәчи овалығындан ахыб Хәзәрә төкүлән чај), **Гарајар чајы** (Чәлилабад) оронидронимләриндә вә **Гарадәһнә** (Кәдәбәјдә зирвә ады) оронимиидә «дәрин, гаранлыг (бә'зән күндүшмәјән)» мә'наларында, **Гарајазы** (Көјчај, Газах), **Гаратала** (Гах) ороојконимләриндә, **Гарајазы чөлү** (Газах), **Гарајајлаг сыра дағлары** (Баш Гафгазда дағ силсиләси ады), **Гарајатаг** (Губа рајонунда зирвә ады) оронимләриндә «кениш, бөјүк» мә'насында, **Гараколлуг** (Исмајыллы), **Гараколлу** (Фүзули), **Гарамешә** (Гах), **Гаратуғај** (Сабирабад) фитоојконимләриндә «сых, галын, кечилмәз» мә'насында, **Гаракәнд** (Мартуни), **Гараханчаллы** (Кәлбәчәр) ојконимләриндә «бөјүк, ири» [мүг. ет: Ағкәнд (Зәнкилан) — Гаракәнд] мә'насында ишләнмишдир.

Гара сөзү габарыг релјеф гурулушлу објект адларындан (дағ, гаја, тәпә, зирвә вә с.) вә һәмин јолла јаранан бир сыра башга топонимләрдән, еләчә дә бу гәбилдән олан чоғрафи адлардан төрәнән ојконим вә һидронимләрин тәркибиндә исә «уча, һүндүр, јүксәк, шиш» мә'насыны дашыјыр. Һәмин компонентин мүасир дил вә диалектләримиз бахымындан архаик сајылан мә'на чаларларыны экс етдирән објект адларына башлыча олараг ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар.

а) Оронимләрин тәркибиндә: **Гарагаја** (Гах рајонунда зирвә ады), **Гарагаја дағы** (Шамахы рајонунда дағ ады), **Гарагаја сыра дағлары** (Гусар рајонунда дағ ады), **Гарадағ** (Кәдәбәј рајонунда дағ ады), **Гаратәпә** (Мил дүзүндә сүн'и тәпә), **Гаратәпә** (Газах вә Мардакертдә дағ ады).

б) Ојконимләрин тәркибиндә: **Гарагаја** (Исмајыллы, Јардымлы, Нахчыван), **Гарадағ** (Ағсу, Бакы, Кәдәбәј), **Гаратәпә** (Бәрдә), **Гарадаш** (Товуз) вә с.

в) Һидронимләрин тәркибиндә: **Гарагаја чајы** (Степакерт).

Көстәриләнләрдән әлавә, **гара** компонентли һидронимләр дә сујун гисмән кејфијјәтсиз олмасыны билдирир (мүг. ет: **Ағбулаг — Гарабулаг, Ағсу — Гарасу** вә с.) вә һәмин топонимләрдә «ичмәјә, истифадәјә гисмән јарарлы, ағыр, ашағы кејфијјәтли су», бә'зән исә һәтта «чиркли, буланыг су (хүсусән, бә'зи чај, арх вә көл адларында)» мә'наларыны дашыјыр. Тәсадүфи дејил ки, гара сулар халг арасында инди дә ичмәјә, истифадәјә там јарарлы олмајан, ашағы кејфијјәтли, ағыр сулар — гара сулар, ағ сулар исә ичмәјә, истифадәјә там јарарлы, кејфијјәтли, јүнкүл сулар — ағ сулар кими танылыр.

Топонимләр системиндә **гара** сөзүнүн Азәрбајчан дилиндә тарихән кениш ишләнмиш бу архаик семантик чаларларыны **Гарабулаг** (Дашкәсән, Губа, Шәки, Илич, Исмајыл, Шамхор вә с. рајонларда булаг адлары), **Гарабулагсу** (Ханлар рајонунда чај ады), **Гарарх** (Шамхор рајонунда канал ады), **Гаракөл** (Исмајыллы, Лачын рајонларында ширин сулу көл ады), **Гарасу** (Варташен, Загатала вә Зәрдаб рајонларында чај адлары), **Гарачај** (Гутгашен, Гах, Гасым Исмајылов, Губа, Хачмаз, Дәвәчи, Загатала) вә с. һидронимләр, онлардан төрәнән **Гарабулаг** (Варташен, Гах, Кәдәбәј, Степанакерт), **Гараарх** (Ханлар), **Гарачај** (Губа), **Гарачајлы** (Дәвәчи), **Гарасу** (Сабирабад), **Гарасугумлаг** (Ағдаш), **Гарасучу** (Гасым Исмајылов) вә с. һидроојконимләр вә **Гарабулаг** (Баш Гафгаз силсиләсиндә зирвә ады), **Гарабулаг дағы** (Варташен рајонунда дағ ады), **Гарасу** (Бакы архипелағында ада ады) вә с. һидронимләр индијә кими горујуб сахлајан топонимләрдир.

Белә бир факт да диггәти чәлб едир ки, бир сыра јанашы олан чајларын адларында **ағ** вә **гара** компонентләри чоғрафи објектләрин биринин дикәринә нисбәтән узун вә ја гысалығыны (кичик вә ја бөјүклүјүнү), көл адларында исә онларын тутдуглары әразиләринин һәчмини билдирмәјә хидмәт едир. Конкрет мисаллара диггәт едәк:

Ағчај (Губа-Хачмаз зонасында) — узунлуғу *68* км; **Гарачај** (јенә орада) — узунлуғу *93* км.

Ағчај (Гах) — узунлуғу **12** км; **Гарачај** (Гах) — узунлуғу 27 км.

Ағсу (Гах) — узунлуғу **7** км; **Гарасу** (Гах) — узунлуғу **14** км.

Дејиләнләрә әсасән белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, дилимизин гәдим дөврләриндә **ағ** вә **гара** сөзләри «гыса» вә «узун» семантик чаларларына да малик олмуш, даһа доғрусу, **ағ** сөзүндән гысалыг вә **гара** сөзүндән исә узунлуг өлчү ваһидини билдирән сөз кими дә истифадә едилмиш вә көстәрилән, еләчә дә бу типли бир сыра башга топонимләрин (хүсусилә чај адларынын) тәркибиндә индијә гәдәр һәмин мә'налар сахланмышдыр.

Тәдгигат көстәрир ки, бу вә ја дикәр макро- вә микроареалларда фәалијјәт көстәрән вә 2-чи компоненти ејни чоғрафи објект нөвүнү билдирән терминләрдә һәмин компонентләр конкрет ареалдакы ејни нөв објектләри рәнк чәһәтдән дејил, башга чәһәтләринә көрә бир-бириндән фәргләндирмәк функсијасыны јеринә јетирир. Бу јолла да ејни заманда јени адлар јаранып. Чох тәсадүфи һаллар ола биләр ки, ағ вә гара рәнкли сухурлара малик објектләр (мәс.: дағ, тәпә, гаја, дәрә вә с.) јанашы јерләшсин вә онларын адландырылмасында објектләрин бу чәһә-

тindән истифадә едилсин. Демәли, јанашы мөвчуд олан ејни чинсли објектләр рәнкинә көрә ејни олмадығы кими, һәчминә, өлчүсүнә, тутдуғу саһәсинин бөјүк вә ја кичиклијинә, сујунун кејфијјәтинә вә с. көрә дә мүхтәлиф олачагдыр. Објектләрә ад верилмәсиндә мәһз сонунчу мүхтәлифликләрдән — әксликләрдән даһа чох истифадә олунмушдур. Елә буна көрәдир ки, **ағ** вә **гара** компонентли топонимләр бир-биринин антонимини тәшкил едирләр.

III. **Сары сөзүнүн мә'на чаларлары:** Мүасир Азәрбајчан дилиндә вә онун диалект вә шивәләриндә әсасән рәнк мә'насында ишләнән, лакин топонимик адларда бу мә'на илә јанашы, бир сыра әлавә чаларлар ифадә едән топокомпонентләрдән бири дә **сары** сөзүдүр.

а) Бу сөз бир сыра һидронимләрин, хүсусилә јералты гајнаг адларынын вә онлардан даһа чох гидаланан чај вә арх адларынын, мәсәлән, **Сарыбулаг** (Кәдәбәј, Кәлбәчәр, Шамахы вә с. рајонларда булаг ады), **Сарысу** (Варташен, Дашкәсән, Кәдәбәј, Имишли, Ханлар вә с. рајонларда булаг ады; Имишли рајонунда көл ады, Ханлар, Варташен, Кәдәбәј рајонларында чај ады вә с.) тәркибиндә мәнбәләрдә **сара** вариантында гејдә алынмыш «тәмиз, әсл, һәгиги» мә'налы ејни сөзлә [9, IV—*1*, *314*] әлагәдар олуб, бурада да «тәмиз, саф, пак, ичмәјә, истифадәјә јарарлы су» мә'насыны дашыјыр. (Көстәрилән мөвгедә **а** $\sim$ **ы** сәс ујғунлуғу истәр бир сыра түрк дилләри, истәрсә дә Азәрбајчан дилинин бир чох диалект вә шивәләри үчүн сәчијјәви фонетик һадисәләрдәндир — 4, *50*).

б) **Сары** сөзү релјеф гурулушлу објект нөвү билдирән бир сыра терминләрә әлавә едилмәклә јаранан оронимләрдә вә онлардан төрәнмиш ојконим вә һидронимләрдә, мәсәлән, **Сарығаја** (Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларында гаја вә дағ ады; Зәрдаб рајонунда кәнд ады), **Сарыдағ** (Шаһбуз рајонунда дағ ады), **Сарыјал** (Ханлар рајонунда зирвә вә дағ адлары), **Сарыјохуш** (Лачын рајонунда зирвә ады) вә с. тәркибиндә мәнбәләрдә раст кәлинән «бөјүк» мә'налы **сері** сөзү илә [9, IV—*1*, *327*] бағлы олуб, бурада «бөјүк» мә'насы илә јанашы, ејни заманда тәхминән она јахын мә'нада «ири, нәһәнк, уча, һүндүр, јүксәк, дик» мә'насында ишләнмишдир.

Сарыдәрә (Ордубад) вә **Сарычухур** (Дашкәсән) оронимләринин тәркибиндә дә **сары** сөзүнүн көстәрилән мә'наја јахын мә'нада, «ири, бөјүк, кениш, енли» мә'насында ишләндијини дә сөјләмәк олар.

в) Көстәрилән лексик ваһид бир сыра башга објект нөвләрини билдирән терминләрә, хүсусилә чөл, саһә, гышлаг, тала вә с.

артырылмасы илә јарадылан адларын вә онларын төрәдән дикәр објект нөвләрини билдирән адларын тәркибиндә [мәс.: **Сарытала** (Товуз), **Сарыгышлаг** (Зәнкилан), **Сарыјатаг** (Губадлы) вә с.], фикримизчә, мәнбәләрин бириндә **сара** формасында гејдә алынмыш «дүз, дүзән, чөл, јурдәтрафы саһә» мә'налы ејни сөзлә [9, IV—*1*, *315*] ифадә олунмушдур.

Көрүнүр, **Сарычобан** (Ағдам), **Сарыһачылы** (Ағдам), **Сарыһачаллы** (Гутгашен), **Сарыһәсәнли** (Кәдәбәј) типли етноојконимләрин тәркибиндәки **сары** топокомпоненти В. В. Радлов тәрәфиндән түрк дилләринин бә'зиләриндә «мәрдлик, икидлик, чәсарәт, гүввәт, күч» мә'насында ишләндији гејд олунмуш **сара** сөзү илә [9, IV—1, *314*] бағлыдыр.

Гәдим дөвр лексик-семантик архаизмләри фонунда **ағ**, **гара** вә **сары** сөзләринин топонимләрдәки семантик чаларлары үзәриндә апарылан гыса арашдырмалардан ајдын олур ки, көстәрилән топокомпонентләр дилимиздә вахтилә чох кениш мә'на чаларларында ишләнмиш, мә'лум олдуғу кими, чох аз дәјишиклијә мә'руз галан чоғрафи адлар да һәмин мә'на чаларларындан бир чохуну индијә кими горујуб сахламышдыр. Анчаг бурадача А. Н. Кононовун **гара** сөзүнүн вә онун ифадә етдији семантик чаларларын тарихи инкишафы һаггында сөјләдији белә бир фикрини јада салмаг лазымдыр: «Бәлкә дә **гара** сөзүндәки мә'на кенишлији мүхтәлиф мә'налы сөзләрин семантик чалагланмасы (контаминасијасы) нәтичәси олуб, тарихи инкишаф просесиндә онларын ејни формаја дүшмәси илә мә'лум семантик топлунун мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур» [8, *161*]. Ејнилә һәмин фикри мүхтәлиф фонетик гурулушлу сөзләрин (**сара**, **сарі** сөзләринин) топонимләрин тәркибиндә **сары** формасында сабитләшмәси факты дә тәсдиг едир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, **ағ**, **гара** вә **сары** сөзләринин һамысыны топонимләрдә ифадә етдикләри конкрет мә'на чаларлары тарихән мүхтәлиф мәншәли сөзләрдән олмуш вә тәдричән дилдә тәһриф олунараг вә ја јахын фонетик гурулушлу типинә охшадылмагла ејниләшдириләрәк көстәрилән вариантларда сабитләшмишләр. Шүбһәсиз ки, **ағ** вә **гара** сөзләри һаггында буну сөјләмәк бир гәдәр чәтиндир. Чүнки **ағ** вә **гара** сөзләринин тарихән вә инди ифадә етдикләри әсас (өзәк) мә'на чаларлары илә топонимләрдә кәсб етдији вә онларын тәркибиндә мүһафизә олундуғу чаларлар арасында мүәјјән бир јахынлыг, кәсишән чәһәтләр даһа чох һисс олунур.

IV. Мүасир Азәрбајчан топонимләр системиндә **ишләнән бир сыра башга** чоғрафи адларын бу вә ја дикәр компоненти јериндә **чыхыш** едән, Азәрбајчан дилиндә инди дә ишләнмәкдә олан мүәј-

јән лексик ваһидләрә дә тәсадүф олунур ки, һәмин ваһидләр дә топонимләрин тәркибиндә мүасир дөвр семантик чаларларындан фәргли чаларлар дашыјыр. Бу чәһәтдән **Гарыгышлаг** (Лачын), **Гарыкәнд** (Кәдәбәј), **Гарыкаһа** (Лачын), **Әски Иғрығ** (Губа) вә **Әскипара** (Мирбәшир) ојконимләринин тәркибиндәки **гары** вә **эски** сөзләри даһа сәчијјәвидир. Фикримизчә, **гары** компонентли топонимләрин тәркибиндәки **гары** сөзү бурада архаик мә'на чаларларындан бири олан «гәдим, көһнә» [11, III, *421*; 6, *426*; 9, II—1, *184* вә с.] мә'насыны мүһафизә етмишдир. Икинчи груп топонимләр исә дилимиздә тарихән тәхминән **гары** сөзүнүн синоними кими ишләнмиш **эски** сөзүнү экс етдирирләр. **Әски** сөзүнүн дә мәнбәләрдә мүасир мә'насы илә јанашы «гәдим, көһнә» мә'насында ишләндији мә'лумдур [11, I, *129*; 6, *184*; 5, I, *194*; 9, I—1, *880* вә с.]. Фактлар тәсдиг едир ки, һәр ики топокомпонент тарихән бир-биринә јахын јерләрдә салынмыш ејни типли, ејни тајфа вә ја нәслә мәхсус објектләри бир-бириндән фәргләндирмәк јолу илә јарадылмыш адлардан олдуғу үчүн һәгигәтән өзүнүн абидәләрдә гејдә алынмыш гәдим семантик чаларларыны дашыјырлар [мүг. ет: **Гарыкәнд — Јеникәнд** (Кәдәбәј; **Иғрығ — Әски Иғрығ** (Губа) вә с.].

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Әһмәдов Тофиг.* Ел-обамызын адлары. — Бакы, «Кәнчлик» нәшријјаты, 1984.
2 Изаһлы чоғрафи адлар лүғәти. — Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1960.
3 *Меһрәлијев Е. Г.* Тәркибиндә «гара» ва «ағ (ак, ах)» терминләри олан чоғрафи адларын маһијјәти вә локал дәјишилмәси. — Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. Бакы, Елм, 1973, с. 10—11.
4 *Ширәлијев М. Ш.* Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. — Бакы, Мариф, 1968.
5 *Будагов Л. З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Тт. I—II.— СПб., 1869—1871.
6 Древнетюркский словарь. — Л., Наука, 1969.
7 *Исхаков Ф. Г.* Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. IV. Лексика. М., Изд-во АН СССР, 1962, с. 5—68.
8 *Кононов А. Н.* Семантика цветообозначений в тюркских языках. — Тюркологический сборник. 1975. М., Наука, 1978, с. 159—179.
9 *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. Тт. I—IV.—СПб., 1893—1911.
10 *Атаныязов С.* Түркменистанын, топонимиясы. — Ашхабат, 1981.
11 *Mahmud Koşgari.* Divanü-lûgat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. — Ankara, 1939—1941, I—III.

ӘЛИМУХТАР АҒАЈЕВ

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»ДА ИШЛӘНӘН ЗООНИМЛӘР ВӘ ҺЕЈВАНДАРЛЫГЛА БАҒЛЫ ТЕРМИНЛӘР

(диалект материаллары илә мүгајисәдә)

Азәрбајчан дилинин гәдим јазылы абидәси «Китаби-Дәдә Горгуд»да чохлу һејван, гуш адлары вә һејвандарлыгла бағлы сөз вә терминләр вардыр. Бунларын бир чохуна һәм мүасир әдәби дилимиздә, һәм дә диалект вә шивәләримиздә, мүәјјән бир гисминә тәкчә диалектләримиздә раст кәлинир. «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында раст кәлинән зоонимләр ев вә чөл һејван вә гушларынын адларындан ибарәтдир. Дастанларда гуш адлары аздыр вә демәк олар ки, мүасир әдәби дилимиздәки фонетик тәркибдә өзүнү көстәрир. Бунлара *газ, тојуг//тавуг, шаһин, өрдәк* сөзләрини мисал көстәрмәк олар; мәс.: *Учардан **газ, тавуг**, јүрүрдән кејик, довшан бу һолијә долдуруб, оғуз јикитләринә буну дам етмишди* [9, *132*]; ***Шаһин** пәрвaза ағды, көзләдиләр, **шаһин** Туманын гәл'әсинә енди* [9, *140*]; *Ала **өрдәк**, гара **газын** учурмаја* [9, *144*]; *...**тојуг** комасына... дөнмүш* [9, *14*].

«Китаби-Дәдә Горгуд»да *шаһин* сөзүндән дүзәлән *шаһинчи* «шаһинсахлајан, шаһин тә'лимчиси» лексеми дә мүшаһидә едилир: *Бир кечә јејиб отураркән **шаһинчи** башына ајдыр* [9, *140*]. Кечмишдә гуш овуна чох вахт тә'лим көрмүш шаһинлә кедиләрди. Одур ки, варлылар шаһинә тә'лим вердирәрдиләр. Бу бахымдан дастанда *шаһинчи* сөзүнүн ишләнмәси тәәччүблү дејилдир.

Бојларда бир сыра чөл һејванлары адларына да тәсадүф олунур. Бунларын арасында һәм әт јејән, һәм дә әти јејилән һејван адлары вардыр. Әт јејән-јыртычы һејванларын адларына *гурд//чанәвәр, аслан, гаплан* сөзләрини мисал көстәрмәк олар: *Судан кечди, бу кәз бир **гурда** туш олду* [9, *32*]; *Дәвә кими күкрәди, **аслан** кими инрәди* [9, *81*]; ***Чанәвәр**ләр сәрһәнки дәвәдир* [9, *99*]; *Гара **гаплан** гопду Тәпәкөз; Гара-гара дағларда чевирдим, алымадым, Басат!; Гоған **аслан** гопду Тәпәкөз; Галын сазларда чевирдим алымадым, Басат!* [9, *116*]; ***Аслан** әники јенә **асландыр*** [9, *125*].

Товуз вә Газах рајонларында *әних* «күчүк, ит баласы» сөзү гејдә алынмышдыр [3, *219*]. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә *әник* сөзүнүн изаһы белә верилмишдир: ј ы р т ы ч ы, с ә р т һ е ј в а н б а л а с ы [5, *279*]. Һәр ики мә'хәздә [3, *219*; 5, *279*] *әник* сөзүнүн мә'насы бала илә бағлыдыр вә «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы мә'наја там ујғундур. Мараглыдыр ки, «Азәр-

бајчан дилинин диалектоложи лүғәти»ндә верилән мисал да дастандакына ујғундур. Мүгајисә ет: *Итин әниџи ит олар* [3, *219*]; *Аслан әники јенә асландыр* [9, *125*].

Әти јејилән (инсан вә ја јыртычы һејванлар тәрәфиндән) чөл һејванларынын адларындан бојларда *кејик, сығын, гулан, довшан* сөзләри ишләнмишдир: *Кетдикдә јерин отлахларын кејик билир* [9, *13*]; *Кәнәз јерләр чәмәнләрин гулан билир* [9, *13*]; *Ав авлајалым, гуш гушлајалым, сығын, кејик јығалым...* [9, *28*]; *...јүрүрдән кејик, довшан бу һолијә долдуруб...* [9, *132*].

Дастанын тәртибчиси акад. Һ. Араслы *гулун* сөзүнү «чөлешшәји» кими вермишдир [б а х: 9, *13*]. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә *гулан* сөзү *гулун* сөзүнә бахдырылыр [4, *570*]. *Гулун* сөзү исә «көрпә ат баласы» кими изаһ олунуб [4, *572*]. «Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти»ндә дә *гулан* вә *гулун* сөзләри, демәк олар ки, синоним мә'нада (ат баласы...) изаһ едилмишдир [б а х: 3, *153, 155*]. Индики дөврдә *гулан* вә *гулун* сөзләри ејни мә'на дашыса да, көрүнүр, дилимизин кечмиш дөврләриндә бу сөзләр семантик чәһәтдән фәргләнмишдир. Буну дастандакы чүмлә дә *(Кәнәз јерләр чәмәнләрин гулан билир)* тәсдигләјир, чүнки атын көрпә баласы кәнәз чәмәнләрин јерини билмәз, анчаг *гулан* «чөлешшәји» биләр. Демәли, тәртибчи *гулан* сөзүнүн мә'насыны дәгиг вермишдир.

Дастанын бојларында ев һејванларынын адларына тез-тез раст кәлинир. *Ешшәк* сөзү дастанда ики транскрипсијада *(ешәк//ешшәк)* ишләнмишдир; мәсәлән: *Гара е ш ә к башына үјән урсан гатыр олмаз* [9, *12*]; *Ол Нуһ пејғәмбәрин е ш ш ә к и әслидир* [9, *15*].

Дастанда *гатыр* сөзүнүн еквиваленти кими *бүсәрәк* сөзү дә ишләнир: *Алтун-ахчамы истәр? Гатыр-б ү с ә р ә к м и истәр?* [9, *94*]. Саатлы рајону шивәсиндә *бүсәрәк* сөзүнүн *пәсәрәк* варианты ишләнир.

Дастанын ајры-ајры бојларында мүасир әдәби дилимиздә мүшаһидә олунан ашағыдакы ев һејванлары адларына да тәсадүф едилир: *дәвә, көпәк, ат, ајғыр, гојун, гоч, буға, кечи, тоғлу, гулун, көшәк, гузу, донуз, тәкә//еркәч, чөнкә.* Мәсәлән: *Атдан а ј ғ ы р, дәвәдән буғра, г о ј у н д а н г о ч өлдүркил!* [9, *18*]; *Көрдү ким, оғру к ө п ә к јеја-дада евини бир-биринә гатмыш...* [9, *14*];*Бир б у ғ а өлдүрмүш. Сәнин оғлун ады Буғач(хан) олсун* [9, *20*]; *Ала башлы к е ч и м ч ә кәлмәз мана* [9, *30*]; *Һеј ана! Әрәби а т л а р олан јердә; Бир г у л у н у олмазмы олур?; Гызыл д ә в ә л ә р олан јердә; Бир к ө ш ә ј и олмазмы олур?; Ағча г о ј у н л а р олан јердә; Бир г у з у ч у ғ у олмазмы олур?* [9, *36*]; *Гызыл-гызыл д ә в ә л ә р; Гарыјыбдыр, к ө ш ә к вер-*

мәз [9, *39*]; *Гара д о н у з дамында јатыр декил!* [9, *79*]; *Т ә к ә бујнузундан гаты јајлы!* [9, *115*]; *Мәрә, г о ј у н башлары, е р к ә ч! Бир-бир кәл кеч! — деди* [9, *117*]; *Т о ғ л у ч у г л а р, дөвләтим сагар г о ч, кәл кеч! — деди* [9, *118*]; *...көзләри ч ө н к ә оғлан!* [9, *128*]; *С и м и з г о ј у н, арыг т о ғ л у сәнин гапындан кафирләрә вермәдим* [9, *34*]; *Бајындыр ханын... бир дәхи б у ғ р а с ы варды,* [9, *19*] вә б.

Мисаллардакы *сагар, симиз, буғра* сөзләри мүасир әдәби дилимиздә ишләнмир. *Симиз* сөзүнә дастандакы «көк, јағлы» мә'насында Дәрбәнд диалектиндә раст кәлинир. Газах диалектиндә «ағалынлы, тәпәл» мә'насында *саггар* сөзү өзүнү көстәрир [3, *353*]. Гагауз дилиндә башында ағ гашгасы олан буғаја *сакар* дејилир [17, *155*]. *Буғра* сөзүнә нә әдәби дилимиздә тәсадүф едилир, нә дә һәләлик диалект вә шивәләримиздә гејдә алынмышдыр. Ики һөркүчлү еркәк дәвә мә'насында Салјан шивәсиндә *бығыр,* Газах диалектиндә исә *буғур* лексеми гејдә алынмышдыр [3, *82*]. А. М. Шербак *буғра* сөзүнүн изаһыны «төрәдичи еркәк дәвә» кими вермиш вә ону монгол дилиндә ејни мә'нада ишләнән *бүр* сөзү илә мүгајисә етмишдир [17, *104*]. *Буғра* сөзү Алтај газах *(бура),* гарагалпаг, ноғај, өзбәк (диалектләриндә) *(бувра),* гырғыз, Тува *(бӯра),* өзбәк *(буғра)* дилләриндә [17, *104*], еләчә дә јазылы абидәләрдә «төрәдичи-еркәк дәвә» [14, *120*] мә'насында мүшаһидә олунур.

Дастандакы марағлы сөзләрдән бири *бузов* мә'насында ишләнән *бузағы* сөзүдүр: *Буға, буға дедикләри... инәк б у з а ғ ы с ы дејилмидир* [9, *97*].

«Китаби-Дәдә Горгуд»да ишләнән ән марағлы дил ваһидләриндән бири *сығыр* лексемидир: *Көрдү ким, оғру көпәк јеја-дада евини бир-биринә гатмыш, тојуг комасына, с ы ғ ы р дамына дөнмүш* [9, *14*].

Г. Вамбери *инәк* мә'насында ишләнән *сығыр* сөзүнү *сағ-* фе'линин индики заманы илә әлагәләндирир. А. М. Шербак да онун бу фикрини гәбул едир (әтрафлы мә'лумат үчүн б а х: [17, *97*]). Тарихән дә *инәк* мә'насында ишләнмиш *сïғïр* сөзү мүасир түрк дилләриндән түркмән *(сïғïр),* гагауз *(сïр),* ујғур *(сïјïр),* газах, гараим, гарагалпаг, гумуг, ноғај, татар *(сïјïр),* башгырд *(һïјïр)* дилләриндә дә ејни мә'наны дашыјыр [17, *96*]. Түрк дилиндә *сығыр* сөзү үч мә'нада ишләнир: буға, өкүз, инәк. Марағлыдыр ки, ири- бујнузлу мал-гараја да түрк дилиндә *sïğïr* дејилир [15, *769*]. Гараим дилиндә *өкүз* вә *инәк* сөзләри сөзүн ортасындакы самитин дәјишилмәси васитәси илә фәргләндирилир: *сïғïр* «өкүз», *сïјïр* «инәк» [17, *96*].

Диалект вә шивәләримиздә *сығыр* сөзү мүхтәлиф мә'налар

дашыјыр. «Шәки диалектиндә *сығыр* сөзү «нахыр» сөзүнүн синоними кими ишләнир. Азәрбајҹан дилинин бир чох башга диалект вә шивәләриндә *сығыр* инәјә дејирләр» [8, *194*]. «Шәки диалектиндә *сығыр* сөзүндән сығырчы сөзү дә јаранмышдыр вә бу, *нахырчы* сөзү илә паралел шәкилдә ишләнир. *Сығырчы* сөзү бурада јалныз инәк отаран дејил, бүтүн ирибујнузлу маллары (инәк, ҹамыш, өкүз, буға) отаран мәфһумуну дашыјыр» [8, *194—195*]. Ејни хүсусијјәт Гах рајону шивәләриндә дә өзүнү көстәрир [10, *311*]. Исмајыллы [11, *271*], Јардымлы [12, *16*] вә Ҹәлилабад [1, *151*] рајонлары шивәләриндә исә *сығыр* сөзү јалныз *инәк* мә'насында гејдә алынмышдыр. Г. Бағыров Ермәнистан ССР-ин Сисијан рајонунун Азәрбајҹан шивәләриндә *сығыр* сөзүнүн *гарамал* мә'насында ишләндијини верир. Ҹүмләдән исә һәмин сөзүн *нахыр* мә'насында ишләндији көрүнүр: *Сығыр кәлән вәдәдә она ирас кәлдим* [7, *220*]. Газах диалектиндә *сығыр* сөзүнә *сығырбуға* «ики јашлы ҹамыш дүјәси», *сығырдамы* «мал төвләси», *сығырсидији* «чичәјинин рәнки гарамалын сидијинин рәнкинә охшајан битки», *сығырхана* «гарамал сахланан јатаг», *сығырчы* «нахырчы» кими мүрәккәб вә дүзәлтмә сөзләрин тәркибиндә тәсадүф олунур [13, *365*]. Диалект вә шивәләрин гәрб групунда *сығырбоған* «үчјашар ҹамыш баласы» лексеми дә ишләнир [2, *236*].

Ермәнистан ССР-ин Гафан рајонунун Азәрбајҹан шивәләриндә *сығыр* сөзүнүн «мешәдә јашајан вәһши һејван» мә'насы дашыдығы көстәрилмишдир [3, *363*]. Јәгин ки, һәмин вәһши һејван ја марал, ја да вәһши өкүздүр. Түрк дилләриндә «вәһши өкүз» мә'насында *сачлї сїгїр,* түркмән дилиндә исә «марал» мә'насында *дәрә сїгїрї* лексемләринә раст кәлинир. Күрдәмир рајонунда *сығыр* сөзү илә бағлы *Сығырлы* јашајыш мәнтәгәси ады да вардыр [6, *88*].

«Китаби-Дәдә Горгуд»дакы *бәдөј* «көһлән, сағлам, гачаған ат» сөзү һәм исим, һәм дә сифәт кими ишләнмишдир: *Бәдөј атлар иссини көрүб оғрандыгда* [9, *17*]; *Көј бәдөсүн дартдырды Газан бәјин гарындашы Гаракүнә минди* [9, *29*].

Дастандакы *алача* сөзү Шамхор рајону шивәләриндәки *алаша* «зәиф, арыг ат» [3, *32*] лексеминә ујғун кәлир: *Алтындакы алача атын нә өјәрсән? Ала башлы кечимчә кәлмәз мана* [9, *30*].

Саатлы рајону шивәсиндә «гамышдан тикилмиш ағыл» мә'насында *ағғыл* лексеми ишләдилир. Һәмин сөз дастандакы *ағајыл* сөзү илә ујғунлуг тәшкил едир: *Ағајылдан түмән гојун кедәрсә мәним кедәр* [13, *26*].

Дастанда һејвандарлыгла бағлы *кечә, илхычы, чобан, товла,*

шаһбаз ат, әт, суд, пенир, гајмаг сөзләринә раст кәлинир: *Гара кечә алтына дөшәдиләр, гара гојун јәхнисиндән өнүнә кәтирдиләр* [9, *18*]; *Уру, дурду, товладан бир шаһбаз ат чыхарды, әјәрләди* [9, *134*]; *Гарагочум күдәндә илхчыммысан?; Ағајлым күдәндә чобаныммысан?* [9, *138*]; *Суду пенири бол, гајмаглы Чобан* [9, *30*]; *Тәпә кими әт јығ...* [9, *18*].

Мүасир әдәби дилимиздә мүшаһидә едилән *јүјән* сөзү дастанда *«ј»*-сыз ишләнмишдир: *Кафирин архасына әјәр салды, ағзына үјән урду, гуланыны чәкди, сычрады, архасына минди* [9, *142*]. Әдәби дилимиздәки *јәһәр* сөзү әвәзинә ишләнән *әјәр* сөзүндән дүзәлән *әјәрлә-* «јәһәрләмәк» фе'линә дә раст кәлинир: *Атларын әјәрик алыб, кејимләрин чыхардылар* [9, *132*]; *...ат чыхарды, әјәрләди* [9, *134*].

Дастандакы мараглы сөзләрдән бири дә *душаг* лексемидир: *Вәли мана сән јаман јердә душаг олдун, оғул! — деди* [9, *72*]; *Ајағына әт душағын урун! — деди* [9, *134*].

Шамахы диалектиндә «атын габаг ајагларыны чидарламаг үчүн кәндир» мә'насында *тушах* сөзү ишләнир [3, *391*]. Бу лексем дастандакы *душаг* сөзүнүн фонетик вариантындан башга бир шеј дејилдир.

Дастанда *гатыг* мә'насында *јоғурд//јоғурт* лексеминә раст кәлинир: *...әлин-јүзүн јумадан доггуз бозламач илән бир күвәләк јоғурд күвәзләр, дојунча тыха-баса јејәр, әлин бөјрүнә урар, ајыдар...* [9, *14*]; *Бәгир кими өјнәндә јоғуртдан нә вар?* [9, *60*].

Диалект вә шивәләрин гәрб групунда *јоғурт* [16, *18*], Дәрбәнд диалектиндә *јоғурд//јоғурт* дастандакы мә'нада ишләнир. Дастандакы *гымыз* (*...көл кими гымыз сағдыр!* [9, *18*]) сөзүнә Балакән рајону шивәләриндә ејни фонетик тәркибдә «мајасыз суд», «үзсүз суд» мә'наларында тәсадүф едилир [3, *136*]. Һәмин сөз «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә белә изаһ едилмишдир: Гымыз — туршумуш ат (бә'зән дәвә) судүндән һазырланан гидалы ички [4, *513*].

Материаллардан көрүндүјү кими, «Китаби-Дәдә Горгуд»да малдарлыгла бағлы зәнкин сөзләр вардыр ки, бунларын арашдырылмасы тәкчә диалектолокија јох, дил тарихи бахымындан да мараглыдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Ағајев Ә. Г.* Азәрбајҹан дилинин Ҹәлилабад рајону шивәси (нам. дисс.). — Бакы, 1975.
2. Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри. — Бакы, 1967.

[3] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. — Бакы, 1964.
[4] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. — Бакы, 1964, I чилд.
[5] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. — Бакы, 1980, II чилд.
[6] Азәрбајчан ССР инзибати-әрази бөлкүсү. — Бакы, 1961.
[7] *Бағыров Г. Ә.* Ермәнистан ССР Сисјан рајону азәри шивәләри (нам. дисс.). — Бакы, 1966.
[8] *Исламов М.* Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти. — Бакы, 1968.
[9] Китаби-Дәдә Горгуд. — Бакы, 1962.
[10] *Моллазадә С. М.* Азәрбајчан ССР-ин Гах рајону шивәләри (нам. дисс.).— Бакы, 1966.
[11] *Һачыјев И.* Исмајыллы рајонунун шивәләри (нам. дисс.). — Бакы, 1948.
[12] *Һамзәјев Т.* Азәрбајчан диалектолокијасына аид материаллар. — Бакы, 1983.
[13] *Чәфәрли Ә.* Азәрбајчан дилинин Газах диалекти (нам. дисс.). — Бакы, 1961.
[14] Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
[15] Турецко-русский словарь. — М., 1977.
[16] *Хасиев З. А.* Термины животноводства в западной группе диалектов и говоров азербайджанского языка. — АКД. Баку, 1976.
[17] *Щербак А. М.* Названия домашних и диких животных в тюркских языках. — Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 82—172.

МӘНБӘШҮНАСЛЫГ, МИФОЛОКИЈА ВӘ ЕТНОГРАФИЈА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, МИФОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

СҮЛЕЈМАН ӘЛИЈАРОВ
(Азәрбајчан Дөвләт Университети)

«ДӘДӘМ ГОРГУД» КИТАБЫНДА АНАХАГАНЛЫҒЫ ТАРИХИНИН ИЗЛӘРИ

«Китаби-Дәдәм Горгуд»ун бир әски гајнаг кими өјрәнилмәсиндә «гадыным ана//гадын ана» сөзбирләшмәси хүсуси арашдырма тәләб едир. Бу ифадәјә биз китабын јарпагларында ашағыдакы дүзүмләрдә раст кәлирик:

биринчи бој — «Бәри кәлкил, ағ сүдүн әмдијим **гадыным ана**» вә «Хан бабамын көјкүсү, **гадын анамын** севкиси» (с. 22, 24);

икинчи бој — «**Гадын ана,** нә ағларсан!?» (с. 35);

үчүнчү бој — «Хан бабамын көјкүсү, **гадын анамын** севкиси» вә «Бәј бабамын, **гадын анамын** совгаты арғыш» (с. 54);

дөрдүнчү бој — «**Гадын ана,** бәј баба дејү бозлатдынмы?» (с. 75);

алтынчы бој — «Бәј бабамын, **гадын анамын** үзүн көрмәдән бу кәрдәјә кирсәм — деди...» (с. 100). Бунунла јанашы, һәмин бојда дәфәләрлә Селчан **хатун** (Јазычыоғлу «Оғузнамә»синдә: Селчан **гадын**) ифадәси дә кетмишдир.

Мәтншүнаслыг вә үмумелми дәјәри шүбһәсиз олан һәмин сөз бирләшмәси «Дәдәм Горгуд» китабында олдуғу кими, артыг гәдим түрк кағанлығы дөврү јазы ән'әнәсиндә дә кениш ишләнмәкдә иди. Фикримизи сәнәдләшдирмәк үчүн VIII јүзиллијин биринчи јарысына дүшән Күл текин абидәсиндәки сәтирләри көздән кечирәк (мө'тәризәдәки рәгәмләр сәтирләрин сырасыны билдирир).

(25) «Түрк будунығ аты күси јок болмазун тијин, ганым гағанығ **өким гатунығ** көтүрмиш тенгри... — Түрк халгынын ады, шәрәфи јох олмасын дејә каған атамы, **гадын анамы** учалтды танры...»;

(31) «**Умај тег өким гатун** гутына иним Күл тигин ер ат булты — **һумај бәнзәрли гадын анамын** шәрәфинә кичик гардашым Күл текин әр ады булду»;

(49—9) «**Өким гатун** улају өкләрим екелерим келинүним кунчујларым бунча јемә тириги болтачы ерти... — **Гадын анам,** о

бири аналарым, бөјүкләрим, кәлинләрим, ханымларым, бу күнәдәк кәниз оласы идиниз...»*.

Беләликлә, «гадын ана» мәншә е'тибарилә јалныз «Дәдәм Горгуд» бојларында јазыја алынмамышдыр, гәдим рун јазыларында да олдуғу кими ишләнмиш бир тәркибдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында гаршымыза чыхан «гадын ана» сөзбирләшмәси рун јазыларындакы «өким гатун»ун садәчә чеврилиш шәкли дејилдир, **сонунчу илә јанашы ишләнмәкдә олан синонимдир**. Гәдим түрк јазыларындан бириндә, даһа доғрусу, С. Ј. Маловун 1910-чу илдә шимал-гәрби Чиндә тапдығы «Алтун јаруғ» ујғур јазысында **«ана гатун»**, јә'ни биласитә «Дәдәм Горгуд» китабындакы моделә раст кәлирик: **«anasï gatun...** beš jüz gïzlar guvragïn — онун **гадын анасы...** беш јүз гуллугчу (гыз) әһатәсиндә» [6, *449*]. Бу јазы X јүзиллијә аид едилир. Дүшүнмәк олар ки, рун јазыларындакы «өким гатун» бирләшмәси, оғузлар илә ујғурларын сөз дүнјасында лап илкиндән ејни мә'на дашыјан гадын ана//анам гатун шәклиндә ишләнмишдир.

Бәс бу сөз бирләшмәсинин дашыдығы чалар јүкү нәдир? «Гадын ана» (Ögäm gatun) — матриархат, анахаганлығы галығыдыр**. Әкәр «ганым гаған — каган ата» елин, империјанын сијаси башчысыны, дар өлчүдә исә патриарх, патриархал аилә башчысыны билдирирсә, «өким гатун — гадыным ана», бир вахт тәдгигатчылардан биринин чевирдији кими, «мәним анам» демәк дејил [4, *92*], тәгрибән «ә'лаһәзрәт, мәликә ана» чаларындадыр, јә'ни «ана» сөзүндән габаг кәлән «гадын» сөзү бир нөв титул кимидир (буну биз јухарыда «Дәдәм Горгуд» китабындан кәтирилән парчаларда ајдын көрә биләрик: «гадын ана, бәј баба дејү бозлатдынмы?» кими чүмләләрдә «гадын», «бәј» сөзләри ана вә ата үнванына ишләнән силки титул чалары дашыјыр). Әлбәттә, «гадын ана» тәркиби ишләндикдә илк нөвбәдә ананын чәмијјәтдәки нәсил һавадары, нәсил башбиләни, каған (вә һабелә бәј) аиләси системиндә нәслин мүчәссәмәси олмасы нәзәрдә тутулурду. Белә бир јүксәк шәрафәтлә о, «каған ата» илә јанашы гојулур, демәк олар ки, сонунчу гәдәр сонсуз еһтирам вә пәрәстиш едилән улу бир шәхсијјәт мәртәбәсинә јүксәлирди.

Анчаг сөзүн чалар јүкү дејиләнләрлә битмир. Јухарыда Күл текин (бөјүк) јазысындан кәтирилән 31-чи сәтрә бир дә көз јетирәк. «Һумај бәнзәрли (вә ја Һумај тәкин) гадын ана» чүмләсиндә нәслин ана башбиләни гәдим түркләрдә үч илаһи (Тенгри, Һумај вә биркә көтүрүлән Sub Jär јә'ни Су-Јер илаһәси) илә јанашы гојулур*. Даһа доғрусу, Һумај баш илаһи Тенгри (Танры) илә бәрабәр, Су-Јердән исә үстүн көтүрүлүрдү. Гәдим рун јазыларындан 716-чы илә дүшән Тонјукук абидәсинин 38-чи сәтриндә бу үч илаһи ады мәһз ашағыдакы дүзүмдә јад едилмишдир: «Тенгри, Умај, ыдук Јер Суб баса берти еринч — Танры, Һумај, мүгәддәс Јер-Су бизи басыб әзәрдиләр ахы!»**.

Һумај култунун «чох гәдим» олмасы, түрк халглары ичиндә бу култун «үмумән јајылмасы» елмдә чохдан үзә чыхарылмышдыр. «Хејирхаһ гадын илаһәси» Һумај, 20-чи илләрдәки етнографик арашдырмаја көрә, узун бәјаз-гырмызымтыл сачлары олан ана кими тәсәввүр олунмагда иди. Ҹәнуб-гәрби Хакасијада јашајан шорларын, телеутларын вә сағајларын дуаларында бу илаһә көрпә ушаглара һимајә көстәрмәк үчүн јерә **көј гуршағы** васитәсилә енир; **Сумер дағы** онун әјләнчә јери, **Сүттүк көл** исә чимәрлијидир. Ады «тәмиз» сифәти илә бирликдә чәкилән бу әсатири персонажа телеутлар «Мај ене» (Һумај нәнә), гырғызлар «Һумај енези», отураг өзбәкләр исә «Һумај ана» дејәрмишләр. Лакин сон ики халгын тәсәввүрүндә исламијјәтин тә'сири нәтичәсиндә Фатма — Зөһрә образы илә чалашараг она говушмаға башламыш, «Һумај — Фатма — Зөһрә ана» вә ја «Биби Фатма, биби Зөһрә, Һумај ана» кими мүрәккәб синтетик бирләшмә шәклинә дүшмүшдүр [7, *134—139*].

Ејни вәзијјәти азәрбајчанлыларын әсатири култ вә космогоник тәсәввүрләриндә көрә биләрик. Көј гуршағы ел ичиндә «Фатма нәнәнин һанасы» адландырылыр, демәли, бу реликт — ифадә Һумајын «аноним» хатирәси дејил, тарихән мә'лум олан «мүсәлманлашмыш», сонракы әвәзедичи адыдыр. Бу адын көј

---

* Сәтирләр Күл текин шәрәфинә јонулмуш бөјүк /КТб/ јазыдандыр. Сәтирләрин транскрипсијасы вә чеврилмәси ашағыдакы әсәрләр үзрә верилир: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951; И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI—VIII веков. М., 1965; Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили. Б., 1976. (Тәәссүф ки, сонунчу әсәрдә гәдим түрк дили үчүн чох сәчијјәви олан галын самитләр јалныз јумшаг сәсләрлә транскрипсија едилмишдир: «ганым гағанығ өким гатунығ» әвәзинә «каным кағанығ өким катунығ» вә с.). Ашағыда бә'зи парчалар там дәгиглик хатиринә «Древнетюркский словарь» китабында ишләнән латын транскрипсијасы илә вериләчәкдир.

** *Ред.* — «Ана дили» ифадәси дә бу бахымдан мараглыдыр.

* «Һумај» сөзүнү арашдыран тәдгигатчылардан П. М. Мелиорански, В. В. Бартолд, А. Н. Бернштам мәһз бу фикирдәдирләр. Л. Будагов, сонралар она әсасланан А. Н. Кононов сөзү анчаг «мифоложи гуш» кими изаһ етмиш, беләликлә дә онун рун јазыларында галан чох архаик чаларыны көздән гачырмышлар. Нәһајәт, В. В. Радлов вә О. Ш. Көкјај сөзү «ушаг горујучусу танры Һумај» кими вермишләр [12, *226;* 4, *99;* 8, *96;* 13; 17, CCIXXXIX—CCCXVI].

** Гајнаглар 186-чы сәһифәдә көстәрилмишдир.

туршағы анлајышы илә бирликдә ишләнмәси (чох тәәссүф ки, етнографија әдәбијјатымызда бу мөвзу арашдырылмамышдыр) тамамилә ганунаујғундур, чүнки јухарыда көрдүјүмүз кими, көрпәләрин һимајәчиси олмаг е'тибарилә Һумај куја јерә көј гуршағы (јә'ни «өз» һанасы) васитәсилә енәрмиш. Көрүнүр, бу тәсәввүрлә бағлы олараг халг ичиндә көј гуршағы инди дә севинчлә гаршыланыр, орта әср космографија китабларында исә оғузларын (тогуз гузларын) көј гуршағы көрүндүкдә шәнлик етмәләри јазыја алынмышдыр [2, *103*, әрәб мәтни, *66*]. Һумај култунун даһа бир изи бә'зи ушагларын бәдәниндә олан анадан-кәлмә «ләкә» (хал) илә бағлыдыр; әски дүшүнчәли адамлар бу ләкәни уғурлу вә мүгәддәс бир нишанә сајырлар. Н. П. Дыренкованын арашдырмасындан мә'лумдур ки, әски тәсәввүрләрә көрә, һәмин анаданкәлмә хал Һумај ананын көрпә бәдәниндә әл јеридир, јә'ни әлләринин изидир [7, *137*].

Беләликлә, «Гәдим түркчә лүғәт» китабында верилдији кими, «гадын» јалныз вә садәчә олараг «ханым, әсилзадә гадын», «һөкмдар, ә'јан арвады» [6, *436*] дејилдир. «Гадын», «гадын ана» сөзләринин тарихи семантикасы гат-гат кенишдир. О, Һумај вә Танры шәрафәтли, илаһиләшдирилән бир сурәтдир. Вә «Дәдәм Горгуд» бојларында оғузларын белә бир персонажа гаршы давранышы чох ајдын ифадә олунмушдур: **«Ана һаггы — Танры һаггы...»** (КДГ, с. 36, 145).

Дәлилләр артыг силсилә шәкли алмыш олур. Әввәла, китабын јазы редактәси гәдим рун јазыларында да ишләнмиш олан «гадын[ым] ана» сөзбирләшмәси илә јанашы, һәм дә бу сөзләрин архасында дуран тарихи чалары горујуб сахламагдадыр. Икинчиси, «Дәдәм Горгуд» китабында гәдим түрк кағаны тимсалында тәсвир олунан «ханлар ханы» Бајындырын гызы, «бәјләр бәји» Газан Алпын арвады **Бурла хатун** һәм нәслин ана башбиләни — «гадын ана», һәм дә сосиал нүфузу вә һүгуги сәлаһијјәт даирәси «Танры һаггы»на бәрабәр тутулан мүгәддәс вә тохунулмаз шәхсијјәтдир.

«Дәдәм Горгуд» китабында ишләнән **ана һаггы** сөз бирләшмәсини сәһв етмәдән ибтидаи бәшәр тарихинин өјрәнилмәсинә вә үмумијјәтлә дүнја елминә фајда верә биләчәк бир анлајыш сајмаг лазымдыр. Ф. Енкелс «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» китабында ана нәслиндән данышаркән мәһз һәмин анлајышдан истифадә етмишдир. Белә ки, Есхилин «Орестејја» әсәриндә Троја савашындан гајыдан Агамемнон башга бир кишијә вурулан арвады Клитемнестра тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү; онларын оғлу Орест исә белә бир һәрәкәтинә көрә өз анасыны өлдүрмүшдү. Лакин ананын өлдүрүлмәси о вахтлар

«әсла бағышланылмаз ән ағыр бир чинајәт» сајылдығындан, Орест өзү дә мифоложи интигам пәриләри олан еринләрин тә'гибинә мә'руз галмышды. Бу әсатири, јарыммифоложи һекајәт «өлүб кетмәкдә олан **ана һүгугу** илә гәһрәманлыг дөврүндә јаранан вә гәләбә чалан **ата һүгугу** арасындакы мүбаризәнин драматик тәсвири кими» Ф. Енкелсин диггәтини өзүнә чәкмишдир [1, *172*]. Бу материалы Енкелс Базел университетинин професору Иоһан-Јакоб Бахофенин 1861-чи илдә чапдан чыхмыш **«Ана һаггы»** китабындан көтүрүб истифадә етмишдир. Ону да билдирмәк јеринә дүшәр ки, һәр ики мүәллифин јазыларынын орижиналында (алманчасында), һабелә русча чапында һаггында фикир јүрүтдүјүмүз анлајыш јалныз бир ифадә: **Das Mutterrecht — Материнское право** шәклиндә ишләнмишдир. Демәли, китабын азәрбајҹанчасында ишләнән «ана һаггы» вә «ана һүгугу» анлајышлары ваһид семантика дашымагдадыр.

Инди исә «Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында Бурла хатуна оғлунун дедији јухарыдакы сөзләри бүтөвлүкдә, чүмләнин сонлуғу да дахил олмагла охујаг: **«Ана һаггы Танры һаггы декилмишсә гара полад үз гылычым дартајдым, гафилличә көрклү башын кәсәјдим».**

Көрдүјүмүз кими, бу нәһәнк тарихи-әдәби гајнағымызда **ана һаггы** анлајышы там ејни шәкилдә вә ејни сосиал чаларда ишләнмишдир; ана һаггынын танры һаггына бәрабәр тутулмасы, јапдығы күнаһын бөјүклүјүндән асылы олмајараг, онун өлдүрүлмәсинә јасаг гојур, она һүгуги тохунулмазлыг, бир нөв «демоник мүдафиә» иммунитети вермиш олурду. Һәгигәтән, «Дәдәм Горгуд» китабында галмыш тутарлы мә'лумат ибтидаи тарихин өјрәнилмәси үчүн гәдим јунан бәдии әсәрләринин, о чүмләдән Есхил фачиәсинин дәјәри сәвијјәсиндәдир.

Әлбәттә, нә гәдим Алтај-Түркүстан кағанлығында, нә дә «Дәдәм Горгуд» китабында өзүмлү бир тарихи тәсвир тапмыш олан «оғуз чәмијјәтиндә» анахаганлығы олмамышдыр. Лакин һәр икисинин сосиал-сијаси хәритәсиндә һәмин ибтидаи институтун үнсүрләри чох күчлү олмушдур. Белә шәраитдә анахаганлығы дөврүндән галма из вә тәсәввүрләр дәјишиклијә уғрајыр, онлара јени тарихи дон кејдирилирди. Мәсәлән, ујғур јазысында бизә чатан «Оғузнамә» китабында Оғуз ханын анасы «Ај каған» адландырылмышдыр, јә'ни дүзкүн тарихи чалар верә биләчәк «Ај гадын» әвәзинә киши һөкмдар титулу дашымагдадыр. А. Н. Берштам вә А. М. Щербак «Ај кağан» тимсалында Һумај илаһәсинин тәсвир олундуғуну јазмагла јанашы, һәмин ад илә

* Бурада вә ашағыда курсив мүәллифиндир.

бағлы анахаганлығынын атахаганлығына кечмәсинин изини көрмәкдә там һаглыдырлар [3, *66*; 16, *94*]. Белә бир ганунаујғун тарихи тәкамүл гәдим рун јазыларындан Алтун көл абидәсинин үчүнчү сәтриндә өз сәнәдли ифадәсини тапмышдыр: «Бу атымыз **Умај бег** биз, биз уја алп ер... — Бизим бу адамыз **Умај бәјдир,** биз нәслән алп әрик» [10, *53—54*]. Бурада Һумај, јухарыда Ај каған кими, артыг «бәјлик», «әрлик» сифәтләри илә бағлылыгда верилмишдир.

«Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында рун јазы мәдәнијјәтиндә өзүнә јер тапмыш бу «һазыр», ән'әнәви анлајышлар дөнә-дөнә ишләнмишдир. Гантуралынын ата-анасы Селҹан хатун илә гаршылашдыгда «көрдүләр ким бу **кәлин кишинин** гылычынын балчығы ганлы», һәмин «кәлин кишинин» ким олдуғуну билдикдә исә — **«анам киши, гызым киши»** сөзләри илә она үз тутурлар; китабда «хатун киши» сөзбирләшмәси дә ишләнир. Беләликлә, бүтүн бу тәркибләр топлусу грамматика бахымындан рун јазыларындакы үмумиләшмиш **«диши кишиләр»** [16, *81*] сөз дүзүмү илә тамамилә узлашыр.

Көрүнүр, мәһз һәмин тарихи тәкамүл илә бағлы олараг «гыз//кәлин//хатун//киши» вә «диши кишиләр» илә јанашы, һәр ики абидә силсиләсиндә мүштәрәк **гыз оғлан** анлајышы ортаја чыхмышдыр. **«Дәдәм Горгуд» китабы:** «гырх инҹә белли **гыз оғланла** (јә'ни гызла. — *С. Ә.*) гара ајғырын дартдырды» (с. 81); **Күл текин јазысы:** silik gïz oγlun kün boltï — тәмиз **гыз оғлун** (јә'ни гызларын, нәслин гадын гисми. — *С. Ә.*) гул олду» (КТб—7)*.

Дилимиздә әски бир реликт кими ишләнмәкдә олан **ханым** вә **бәјим** сөзләри архасында да гадынын кишиләрә аид олан сосиал-сијаси силки адлар илә чағырылмасынын изи галмагдадыр. Тарихин әски гатларында һәмин ики сөзүн илкин синоними «гадын» олмушдур, лакин заман кечдикҹә бу сөз «ханым» вә «бәјим»ә нисбәтән әски јүксәк сосиал чаларыны итирмиш, өз јерини бу сонунҹу анлајышлара вермишдир.

«Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында ишләнән «гадыным ана»

---

* Елми әдәбијјатда «Дәдәм Горгуд» китабындакы «гыз оғлан» ифадәсини «гыз, гыз хејлағы» (*Тофиг Һаҹыјев.* Азәрбајҹан әдәби дили тарихи. Б., 1976, с. 67), рун јазыларындакы «силик гыз оғлан» ифадәсинин исә «тәмиз гадынларын» мә'насында ишләнмәси (*Ә. Шүкүров, А. Мәһәррәмов,* с. 65), дүзкүн олараг гејд едилмишдир. Анҹаг биринҹи арашдырмада «Дәдәм Горгуд»да олан «гырх ҹаријә **оғлу башына чевирди»** ҹүмләсинин ачымы, зәннимҹә, јанлыш охунуш үстүндә көтүрүлмүшдүр. Мәтндә «ҹаријә оғлу»ндан дејил, Газан ханын гырх ҹаријәни өз «оғлу башына чевирмәсиндән» сөһбәт кедир. Китабын 2-ҹи бојунда да ејни клише — сонлуг кетмишдир: «Газан бәј ордусуну, оғланыны, ушағыны, хәзинәсини алды... Гырх баш гул, гырх гырнаг (кәниз. — *С. Ә.*) **оғлу Уруз башына** азад еләди».

ифадәсинин сосиал-тарихи мәзмунунун ачымы үчүн Күл текин абидәсиндәки «О бири аналарым, ... кәлинләрим, ханымларым» ҹүмләси үзәриндә дајанмаг лазым кәлир. Әввәлҹә рун-јазынын әслиндә кедән «Ulaju ögälärim» ифадәсинин чеврилмәси һаггында. Адәтән бу ифадә «ардымҹа кәлән аналарым», бә'зән исә «өкеј аналарым» кими чеврилир, һалбуки лексик бахымдан «о бири [алајы] аналарым» чаларында ишләнмәси шүбһә доғурмур. «Һумај бәнзәрли гадын ана»дан сонра кәлән бу аналар А. Н. Бернштам вә Л. Н. Гумилјовун фикринҹә [4, *92*; 5, *74*], гәдим түркләрдәки полигамија — чохарвадлылыг әламәтидир. (Бә'зән полигамија еһтималы левират адәти, јә'ни ата өлдүкдә нәсил варыны дағытмамаг үчүн оғлунун өз аналығы илә, јахуд гардаш өлдүкдә кичик гардашын онун арвады илә евләнмәси адәти илә бағланылыр; һалбуки левират вә полигамија ики мүхтәлиф әски һадисәләрдир). Белә бир еһтимал Күл текин абидәсиндә јухарыда кәтирилән ҹүмләнин охунушу үзәриндә гурулур. И. В. Стеблева 1965-ҹи илдә чыхан китабында һәмин ҹүмләни белә охумушдур: «Моя мать — катун, **мои сводные матери,** мои старшие родственницы, **мои жены...** вы бы стали рабынями» [14, *122*]. Бурада ҹәм һалында ишләнән «мәним арвадларым» ифадәси, мүәллиф бу фикри сөјләмәсә дә, полигамија еһтималыны ирәли сүрмәк үчүн әсас көтүрүлә билир. Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу еһтимал гәдим рун јазысынын өзүндән дејил, даһа чох јанлыш охунушдан ирәли кәлмишдир. Мәсәлән, ҹәми он ил кечдикдән сонра И. В. Стеблева өзү јухарыдакы ҹүмләни «јени дәгигләшмиш редактә»дә белә охумушдур: «Моя мать — катун, следующие [за ней] **мои [сводные] матери,** мои старшие родственницы, мои младшие радственницы, **мои принцессы (?)...»** [15, *34*]. Бир тәрәфдән, мүәллиф әски јанлыш охунушу көзә чарпачаг өлчүдә дәјишдирмишдир. «Кунчујларым» сөзү јени редактәдә «мәним арвадларым» әвәзинә дүзкүн олараг «мәним шаһзадә (вә ја мәликә. — *С. Ә.*) ханымларым» охунмушдур вә бу сонунҹу ифадә суал алтына алынса да, артыг чохарвадлылыг еһтималы үчүн әсас вермир. О бири тәрәфдән исә мүәллиф ulaju ögälärim ифадәсини «ардымҹа кәлән» (?) аналар, «келүниним» (кәлинләрим) сөзүнү тамамилә јанлыш олараг «мәним кичик гадын гоһумларым» кими тәрҹүмә етмиш, башлыҹасы исә «аналар» сөзүндән габаг квадрат мө'тәризәдә, јә'ни өзүндән «өкеј» сөзүнү артырмышдыр. Әлбәттә, гәһрәманын өз анасы илә јанашы «өкеј аналары» да олмушса, онун атасы чохарвадлы аилә башчысыдыр, јә'ни полигамија мөвҹуд олмушдур.

Гәдим түрк башдашы (епитафија) јазыларынын да охунушунда ејни јанлышлыг көзә чарпыр. Барлыг чајы һөвзәсиндә

тапылан ики белə јазыда «guidagï guncuimүa adïryldïm» чүмлəсини И. В. Стеблева **«евдəки арвадларымдан ајрылдым»** (јə'ни **«өлдүм»**) шəклиндə охумушдур [14, *137*, *138*]. Һалбуки икинчи китабында һəмин сөзү, јухарыда гејд олундуғу кими, даһа дүзҝүн редактəдə «шаһзадə ханымларым» чевирмишдир. Сонунчу ифадə исə «арвадларым» чаларында дејил, гэдим түрк рун јазыларында вə «Дəдəм Горгуд» китабында раст кəлдијимиз «гызым — кəлиним» мə'насында, јə'ни нəслин үмумəн гадын һиссəсини нəзəрдə тутан бир əдəби-тарихи мəзмунда ишлəнмишдир. Күл текин абидəсинин мүвафиг сəтирлəри дə məһз һəмин мəзмуну ифадə етмəкдəдир; гəһрəманын хидмəти онда көрүлүр ки, о, **нəслин гадын һиссəсини** кəниз вə гул олмагдан гуртармышдыр. (Мəсəлəнин бу чəһəти барəдə Ф. Енкелсин мүвафиг мүлаһизəлəриндəн ашағыда данышылачагдыр).

Əслиндə исə полигамија еһтималы белə бир асан јолла өзүнү доғрулда билмир. Гэдим рун јазылары силсилəсиндə башлыча зүмрə олан Орхон абидəлəриндə (Күл текин, Билкə каған, Тонјукук вə Онкин абидəлəри) полигамија институту əслиндə нəзəрə чарпмыр. Чүнки һəмин абидəлəрдə јашајышы əкс олунан гэдим түрк чəмијјəтлəри тарих е'тибарилə илкин феодализм дөврүнə дүшүр. (Бурада исламдан сонракы никаһ адəтлəриндəн сөһбəт ҝетмир).

Башга сөзлə, сөһбəт əн гэдим заманларда түрк халгларында полигамија олуб-олмасындан дејил, конкрет илкин феодал дөврү јазылы гајнагларын дүзҝүн охунушундан ҝедир. Принсип е'тибарилə полигамија һəр һансы рекионда јашајан тајфаларын ибтидаи тарихиндə үзə чыхарыла билəр. Лакин полигамија тарихəн əски, чох архаик бир һадисə олмушдур. Мəсəлəн, Азəрбајчан əразисиндə археологларын арашдырдығы гəбирлəрдə киши сүмүклəри əтрафында отурдулмуш вəзијјəтдə көмүлмүш бир нечə гадын скелети məһз полигамија нишанəси кими көтүрүлүр. Фəгəт археологлар һəмин гəбирлəри миладдан габагкы II миниллијин XIV—XI јүзилликлəринə аид етмишлəр [18, *34*; 9, *148*; 11, *11*]. Ж. де Морганын фикринчə, бу «барбар дəфн адəти» дəмир алəтлəр ишлəнмəјə башларкəн, јə'ни артыг миладдан габагкы I миниллијин башланғычында арадан чыхыб јох олмушдур.

«Китаби-Дəдəм Горгуд» кими енсиклопедик бир абидəдə оғузлар јалныз моногамија вəзијјəтиндə тəсвир едилмишдир. Китабда чохарвадлылыг јохдур. Он ики бојдан һеч бириндə һеч бир оғуз икиди нə чохарвадлы, нə дə икиарвадлыдыр. 16 иллик əсирликдəн Бамсы Бејрəји гуртаран «кафир гызы»на: «Гылычыма доғранајын! Охума санчылајын! Јер кими кəртилəјин! Топраг кими саврулајын. Сағлыгла варачаг олурсам Оғуза, кəлиб сəни һалаллыға алмазсам!» — сөјлəјəрəк анд ичəн гəһрəман јалныз өз дејиклиси Селчан хатунла евлəнир, андыны позараг икинчи гызы алмагдан чəкинир. Китабын сонунчу бојунда да һəмин гəһрəман сон нəфəсдə «ағча үзлү көрклүм» дејə тəкарвадлы олдуғуну билдирир (КДГ, с. 56—68, 154). Бурадан јалныз бир нəтичə алыныр: «Дəдəм Горгуд» китабында полигамијадан бир из белə галмамасы, һабелə она мəзмунча јахын олан гэдим кағанлыг дөврү Орхон јазы абидəлəриндə полигамијанын бир һадисə кими һифз олунмамасы тəсадүфи сајыла билмəз.

Нəсли гурулуш илə һəлə сых бағлы олан гэдим кағанлыг чəмијјəтиндə һəр бир аилə, хүсусилə кағаn вə бəј аилəлəри илк нөвбəдə патриархал аилə иди. Бир нечə евдə јерлəшəн патриархал аилə биринчи нəслдəн һəм ата вə ананы, һəм дə əмилəрин аилəлəрини (арвадлары, ушаглары илə бирликдə) бирлəшдирирди вə биринчи нəслин галан арвадлары да «өкə» — ана адыны дашыјырды. «О бири» вə ја «өкеј аналар» дедикдə, көрүнүр, məһз һəмин гадынлары нəзəрдə тутмаг лазымдыр.

«Кəлинлəрим, ханымларым» сөзбирлəшмəси дə патриархал аилəнин ајрылмаз, мүһафизə вə мүдафиəјə еһтијачы олан тəркиб һиссəсидир, индики чаларда сөјлəсəк, нəслин үмумијјəтлə гадын гисмидир. Һəмин басмагəлиб сөзбирлəшмəсинин дашыдығы ҝениш рəмзи семантиканы анламаг бахымындан Јенисеј башдашы јазылары чох сəчијјəвидир. Онлардан икисинə көз јетирəк: är küdäkülärim **gïz kelinlärim** bökmädim—əр күрəкəнлəримдəн, **гыз кəлинлəримдəн** јарымадым (өлдүм); esizimä... **gïz kelinlärim** bökmädim—вај мəнə, **гыз кəлинлəрим,** һəјатдан јарымадым (өлдүм).

Јери кəлмишкəн, Јенисеј абидəлəрини бүтүнлүклə чап едəн С. J. Малов, һабелə А. Н. Бернштам вə «Гэдим түркчə луғəт» китабынын мүəллифлəри «гыз кəлинлəрим» сөз бирлəшмəсини «нəслин гадын һиссəси» («женское потомство») кими, јə'ни нəслин анадан башланан бүтүн гадын гисмини ифадə едəн тарихи топлум чаларында чевирмишлəр [10; 4, *92*; 6, *449*]. Буна көрə дə И. В. Стеблеванын һəмин тəркиби јалныз индики дар чаларда «кəлинлəрим» (невестки) кими чевирмəси [14, *138*] уғурлу сајыла билмəз.

Белəликлə, «гыз кəлинлəрим», һабелə «кəлинлəрим, ханымларым» сөзбирлəшмəси «Китаби-Дəдəм Горгуд» бојларында көрдүјүмүз «гызым — кəлиним» ифадəси илə там узлашараг əслиндə ејни фразеолокија парчасындан башга бир шеј дејилдир. Дөрдүнчү бојда Газан хан əсир дүшмүш оғлуна сөјлəјир:

«Сән кедәли... газа бәнзәр* **гызым-кәлиним** ағ чыхарды, гара
кејди, гарычыг анан ган-јаш төкдү, ағ сагғаллы бабан бунлу
олду» (с. 80). Сонунчу бојда һәмин гәһрәман дајысына фәлакәт
баш вердијини бу сөзләрлә билдирмишдир: «Үзәримә јағы кәл-
ди... газа бәнзәр **гызымыз-кәлинимиз** бунлу олду (с. 151).

Бир сөзлә, «Дәдәм Горгуд» китабында «газа бәнзәр гызым-
кәлиним» вә рун јазыларында «гыз кәлинләрим», «тәмиз гыз
нәслим», «аналарым, кәлинләрим, ханымларым» кими сөз бир-
ләшмәләри нәслин улу еһтирам көстәрилән гадын гисмини бил-
дирмәк үчүн бир ән'әнәви јазы васитәсидир. Бу ән'әнәви васитә
башлыча олараг нәслин-гәбиләнин-елин чох ағыр, сыхынтылы
вә дәрдли вәзијјәтә дүшдүјүнү билдирмәк үчүн ишләнир. «Дә-
дәм Горгуд» китабында јухарыда верилән парчаларда олдуғу
кими, белә бир сөз дүзүмү оғуз алпларынын әсир дүшмәси вә ја
алпларын үзәринә јағы кәлмәси илә бағлы олараг ишләнир. Ејни
вәзијјәти рун јазыларында көрүрүк. Артыг ады чәкилән Күл те-
кин абидәсиндә һәмин сөз бирликләри гәдим каганлыг тарихиндә
мәһз ағыр Чин (Табғач) әсарәти дөврү илә бағлы олараг иш-
ләнмишдир: «...табғач будунга бегилик уры оғлын гул болты,
силик гыз оғлын күн болты — **Өз күчлү улу нәслин табғач хал-**
гына гул олду, тәмиз гыз нәслин кәниз олду...» (КТб, 7); «Ыдук
Өтүкен јыш (будун) бардығ илгерү барығма бардығ гурығару
барығма бардығ бардуғ јирде едгүг ол еринч. Ганын субча јүкүр-
ти сөнүкүн тағча јатды. Бегилик уры оғлын гул болты, силик гыз
оғлын күн болты — Мүгәддәс мешәли Өтүкән дағынын (халгы).
каһ шәргә тәрәф јүрүшә вардын, каһ гәрбә тәрәф јүрүшә вардын,

———

* «Дәдәм Горгуд» китабындакы «**газа бәнзәр** гызым, кәлиним» тәркиби рун
јазыларында ишләнән «**силик** гыз оғлын — **тәмиз** гадын нәслин» ифадәси
илә икигат мәтншүнаслыг јыхынлығы үзә чыхармыш олур. Газ//гу сифәти
әсатири рәвајәтләрдән кәлмәдир. Ачина нәсли тарихини јашадан мифо-
ложи рәвајәтләрә көрә, гурддан доғулан он оғландан бири **ағ гу гушу**
олмушдур. Алтајын гузеј сәмтиндә һәлә 19-чу јүзилдә өзүнү «гу ки-
шиләр» адландыран етник бирлик олмушдур (С. Г. Кляшторный.
Древнетюркские рунические памятники, с. 105). Көрүнүр, гу гушу һаг-
гындакы әсатири тәсәввүр минилликләр боју дәјишиклијә уғрајараг,
даһа доғрусу, «тәмизлик» («ағ», «ағча» рәнки тәмизлик, нәчиблик, кө-
зәллик сифәти билдирир) һаггында халг естетик көрүшләринә ујушараг
«газ», «ағ газ» сифәтинә кечмишдир (әчдад тотем гурд һаггындакы кө-
рүшләр сонралар аслан-гаплан сурәти илә чалашдығы кими). Маһмуд
Кашғарлы сөзлүјүндә «Газ» артыг гәдим түрк халгларынын әфсанәви
башбиләни Әфрасијабын (Алп Әртунганын) гызынын адыдыр, јә'ни тә-
мизлик — нәчабәт ифадә едир. «Дәдәм Горгуд» китабындакы «Газылыг
дағы»нын ады, дүшүнмәк олар ки, «газ дағы», «газлыг дағы» чаларын-
дадыр; Манас чајынын башланғычында тәпәлик јерләрдән бири «Газ
дағы» адыны дашыјыр.

вардығын јердә (газандығын) јахшы шеј бу олду: ганын су ким
ахды. сүмүјүн дағ кими галанды **күчлү улу нәслин гул олду,**
тәмиз гыз нәслин кәниз олду» (КТб, *23—24*).

Кәтирилән бу парчаларын сонлуглары һәр ики гајнаг арасын-
да јени, даһа бир мәтншүнаслыг јахынлығы үзә чыхармышдыр.
«Дәдәм Горгуд» китабындакы «газа бәнзәр гызым-кәлиним **бун-
лу олду**» вә рун јазыларындакы «тәмиз гыз оғлун **кәниз олду**»
кими чүмләләри гаршылашдырмаг үчүн «бун» сөзүнүн тарихи
көкү вә семантикасы мәсәләсинә тохунмаг бәс едәр. «Бун» сөзү
гәдим рун јазыларында чох ишләнән сөзләрдән биридир, чалары
исә кенишдир. Дәрд, сыхынты, сарсынты вә с. [6, *124*] илә јана-
шы, һәм дә өләи, јох олан адамын һалыны билдирир: «...түрк ка-
ған Өтүкән јыш олурсар елтә **бун** јок — Түрк кағаны Өтүкән
орманында олурса, елдә **дәрд** јохдур» (КТК, 3); «Төр Апа ичре-
ки... кунчујума **буна** адырылдым — мән, Төр Апа ичраки
(С. Ј. Малов бу сөзү дахили титул сајыр. — *С. Ә.*).., мәликә
ханымларымдан **фәлакәтлә** ајрылыб кетдим (јә'ни өлдүм)» (Је-
нисеј һөвзәсиндә ә'јанлардан биринин башдашы јазысындан)
[10, *29*, *46*].

«Дәдәм-Горгуд» китабында сөзүн «Гәдим түркчә лүғәт»
китабына дүшмәјән вә «буналмаг» мәсдәри илә бағлы олан даһа
бир мараглы чалары да галмышдыр: «Уруз кафирин учуну бас-
ды, дағытды. Азғын динли кафир **буналды,** оха кирди» (IV бој),
јә'ни јағы **басылды, әзилди, јенилди.** Демәли, китабдакы «гыз-
кәлиним бунлу олду» вә рун јазыларындакы «гыз нәслин кәниз
олду» чүмләләри тарихән екиз доғулмушдур. Һәр ики абидә сил-
силәсиндә ишләнән бу ән'әнәви јазы «клише»ләри јаш е'тиба-
рилә ана нәсли дөврүнүн галыглары Ф. Енкелсин «гәһрәман-
лыг» — һәрби демократија дөврү адландырдығы тарихи јашајы-
шын патриархал һәјатында күчлү «ана һагғы» галыглары илә
бағлыдыр.

Әлбәттә, нәслин гадын һиссәсинин («гыз-кәлинин») әсир дү-
шүб дүшмән әлиндә кәниз олмасы феодал дөврүнүн «намус»
анлајышы чәрчивәсиндә дә ағыр һадисә кими гавранылмышдыр.
Лакин һәмин көрүш көк е'тибарилә мәһз «гәһрәманлыг» дөв-
рүндә јаранмышдыр, мәһз һәмин дөврдә нәслин киши нүмајәндә-
синин савашларда «күн кечирмәси», дөјүш («гырыш») мејда-
нында баш гојмасы ади иш олдуғу кими, онун «гыз-кәлинләри»-
нин јағы әлиндә кәниз олмасы нәслин бүтүн варлығы үчүн јолве-
рилмәз бир иш сајылырды.

Ф. Енкелс јухарыда ады чәкилән классик әсәриндә мәсәләнин
арашдырылан чәһәтини ән чох гәдим керман тајфаларынын та-

рихи үзрә изләмишдир. О јазмышдыр: «Керманларда* гадынлара олан вә ромалы үчүн, демәк олар, анлашылмаз галан һөрмәтин өзүнү дә **өлмәкдә олан ана һүгугунун даһа бир галығы һесаб етмәк олар... Онларын арвад вә гызларынын әсир вә ја гул ола билмәләри фикри онлары дәһшәтә салыр: онлар гадыны мүгәддәс вә илаһи бир шеј һесаб едирләр»** [1, *290*].

Бурадан ајдындыр ки, «Һумај бәнзәрли гадыным ана», «газа бәнзәр гызым-кәлиним бунлу олду» вә јухарыда арашдырылан бәнзәр гызым-кәлинләрдә јалныз түрк халгларынын гәдим тарихиндә башга анлајышларда јалныз түрк халгларынын гәдим тарихиндә көзә чарпан «көрүнмәмиш» бир һадисәдән дејил, тарихин ибтидаи гатларынын өзүмлү дөврүндә јаранмыш олан бәшәри бир һадисәдән сөһбәт кедир.

Мәнбәшүнаслыг бахымындан гејд етмәк лазымдыр ки, Рәшиддәдин, Јазычыоғлу Әли вә Әбүлгази Баһадур хан «Оғузнамә»ләри нүсхәләриндә «гадын ана», «ана һаггы — Танры һаггы» кими тутумлу анлајышлар, нечә дејәрләр, јерли-дибли ишләнмәмишдир. Бунунла јанашы, Јазычыоғлуда вә Әбүлгазинин «Шәҹәрејi-тәракәмә»синдә «хатун» сөзү «гадын»а охшар чалар дашымагдадыр; хатун һөкмдар нәслиндән олан о гадынлардыр ки, онлардан доғулан ушаглар «инал» адланырдылар. Сонунҹу мәтндә ишләнән «дајә хатун» ифадәси јалныз тәхәјјүл күчүнә «ушаг һимајәчиси» (илаһә Һумај) үнванына јозула биләр, әслиндә исә мәишәтдәки дајә чаларындадыр. Јенә һәмин мәтндә бир јердә көзә чарпан «Һумај» сөзү рун јазыларындакы чаларда дејил, огуз Чепни тајфасынын **онгону** — гуш тотеми кими јад едилмишдир [8, *53*, *58*]. Рәшидәддин мәтниндә исә бу сөз һәтта тајфа онгону кими дә ортаја чыхмыр, чүнки «һумај» (гуш) јеринә орда «сунгур» кетмишдир [19, *52*].

Беләликлә, һаггында сөһбәт кедән мөвзу бахымындан «Дәдәм Горгуд» китабынын елми-идраки дәјәри јалныз матриархат (анахаганлығы) галыгларынын үзә чыхарылмасында дејилдир. Китабын башлыча дәјәри өјрәнилән һадисәләрин тарихи онтоложијасы сәпкисиндә мәтн парчаларынын гурулушу, сөзлүјү вә тарихи семантикасы бахымындан «Көј түрк» кағанлығы дөврү рун јазылары илә сых бағлылығындадыр.

Бу бағлылыг мәгаләнин гаршыја гојдуғу јалныз бир мөвзунун — анахаганлығы тарихинин галыглары чәрчивәсиндә јухарыда арашдырдығымыз бүтөв бир сыра сөзбирләшмәләри вә ҹүмлә парчаларында өз мадди ифадәсини тапмышдыр:

Китаби-Дәдәм Горгуд	Гәдим түрк рун јазылары
гадыным ана	өким гатун — гадын анам
гадын ана	анасы гадын («Алтун јаруғ» ујғур абидәси)
ана һаггы — Танры һаггы	Умај тег өким гатун — Һумај (танры) бәнзәрли гадын анам
хан баба, гадын ана (бәј баба, гадын ана)	ганым гағанығ, өким гатунуғ—каған ата, гадын ана
гыз киши	
кәлин киши	диши кишиләр
хатун киши	
анам киши	
гыз оғлан = гыз, гыз хејлағы	гыз оғлан = гыз, гыз хејлағы
гызым-кәлиним	гыз-кәлинләрим
гызымыз-кәлинимиз = нәслин гадын гисми	кәлинләрим, ханымларым = нәслин гадын гисми
газа бәнзәр гызым-кәлиним	силик гыз оғлын—тәмиз гыз өвладларын//нәслин гадын гисми
газа бәнзәр гызым-кәлиним бунлу олду	силик гыз оғлын күн болты — тәмиз гыз өвладларын//гадын нәслин кәниз олду

«Китаби-Дәдәм Горгуд» кими чох јүзиллик јазы ән'әнәси олан бир гајнағын вә бурада тәсвир олунан башлыча һадисәләрин јашыны мүәјјән етмәк үчүн кәтирилән охшар сөз дүзүмләри, ҹоғрафи бахымдан бир-бириндән чох узаг көрүнән ики бәдии сәнәт дүнјасында ишләнмиш бу «һазыр» клише — гәлибләр тутарлы дәлил силсиләси тәшкил едир. Лакин бу, артыг ајрыча арашдырма мөвзусудур.

* «Керманлар» дедикдә Ф. Енкелс, китабын азәрбајҹанча чевирмәсиндә јазылдығы кими, «алманлары» дејил, онлар илә јанашы индики исвечләрин, норвечләрин, данимаркалыларын, инкилисләрин сојкөкү сајылан готлары, әнгл вә сакслары, норманлары вә б. бүтүн «Татсит керманларыны» нәзәрдә тутмушдур. Буна көрә дә «керманлар» сөзүнү Ф. Енкелсин јазысында олдуғу кими ишләтмәји лазым билирик.

ГАЈНАГЛАР

[1] *Маркс К.* вә *Енкелс Ф.* Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, 1953, II ч.
[2] *Абд ар-Рашид ал-Бакуви.* Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З. М. Буниятова. — М., 1971.

[3] *Бернштем А. Н.* Очерк истории гуннов. — Л., 1951.
[4] *Бернштам А. Н.* Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков. — М.—Л., 1946.
[5] *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. — М., 1967.
[6] Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
[7] *Дыренкова Н.* Умай в культе турецких племен. — Культура и письменность Востока. Баку, 1928, Кн. III,, с. 134—139.
[8] *Кононов А. Н.* Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. — М.—Л., 1958.
[9] *Кушнарева К. Х.* Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе. — Советская археология, XXVII, 1957, с. 135—177.
[10] *Малов С. Е.* Енисейская письменность тюрков. — М.—Л., 1952.
[11] *Махмудов Ф. Р.* Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. АКД. — Тбилиси, 1979.
[12] *Мелиоранский П. М.* Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями. — Журнал Министерства народного просвещения, 1898, 4. CCCXVII, июнь, отд. 2, с. 263—292.
[13] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1893, т. I.
[14] *Стеблева И. В.* Поэзия тюрков VI—VIII веков. — М., 1966.
[15] *Стеблева И. В.* Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. — М., 1976.
[16] *Щербак А. М.* Огуз-наме. Мухаббат-наме. — М., 1959.
[17] *Gökyay Orhan Şaik.* Dedem Korkudum kitabi. — Istanbul, 1973.
[18] *Morgan J.* de Mission scientifique en Perse. Recherches archeologiques. — Paris, 1896, IV.
[19] Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi — Istnbul, 1972.

ФӘРАМӘЗ МАГСУДОВ

(Ријазијјат вә Механика Институту)

САЗ СӘНӘТИМИЗ ҺАГГЫНДА

Филолог дејиләмсә дә, бу јазыда ел әдәбијјатымызын бөјүк бир голу олан ашыг јарадычылығыны гејри-мүтәхәссис көзүјлә нәзәрдән кечирмәк, бу һагда шәхси дүшүнчәләрими билдирмәк, өјүнмәли чәһәтләрлә јанашы, көзүмә чарпан бә'зи чатышмазлыглары да көстәрмәк истәјирәм. Дүзүнә галанда, ријазијјатчынын әдәбијјатдан данышмаг сәлаһијјәтини әлиндән алмаг олмаз. Мәнчә, Дәдә Горгуд аләминә јабанчы оланлар, саз-сөз дүнјамызы дујмајанлар һәгиги азәрбајчанлы сајылмаз. Мән исә бу сонсуз, учсуз-бучагсыз дүнјанын вурғунларынданам.

Саз дејәндә, һәм милли мусигимиз, һәм дә милли ше'римиз көзләримиз гаршысында бүтүн инчәлији, бүтүн көзәллијијлә чанланыр. Дилимиз дә сазла чилаланыб. Көркәмли шаиримиз Һүсејн Ариф демишкән, «саз үстә, сөз үстә көкләнмишик биз!..». Саз бизим мәнлијимиздир! Буна көрә дә чәсарәтлә дејирәм ки, сазла бағланмајан һеч бир шаиримиз, һеч бир бәстәкарымыз, һеч бир сәнәт адамымыз јохдур, олмамалыдыр да! Јашы минилликләрлә өлчүлән ше'римизин јүксәлишиндә саз сәнәтинин данылмаз ролу вардыр. Јурдумузда ашыг сәнәти кениш үфүгләрә чыхмышдыр. Јахын Шәргдә илк дәфә олараг Азәрбајчанда Ашыглар Бирлији јарадылмышдыр. Лап бу јахынларда Азәрбајчан ашыглары дөрдүнчү дәфә өзләринин гурултајларына топлашмышдылар. Өлкәмизин елә бир кушәси јохдур ки, орада саз шаирләри, саз ифачылары олмасын. Сөз јохдур ки, Ашыглар Бирлији саз сәнәтинин даһа да тәкмилләшиб чилаланмасында мүһүм рол ојнајачагдыр. Бә'зи маһалларымызда бу јахынларда кечирилән Ашыг Алы, Ашыг Гурбани бајрамлары көстәрди ки, халгымызын саз дүнјасына бөјүк рәғбәти, сонсуз севкиси вардыр. Белә бајрамларын кечирилмәси чох кәрәклидир. Әминик ки, кәләчәкдә дә бу чүр тәдбирләр, белә мәрасимләр ән'әнә һалыны алачагдыр.

Халгымызын бөјүк оғлу Һејдәр Әлијев јолдаш Азәрбајчанда ашыг сәнәтинин јүксәлиши јолунда бөјүк ишләр көрмүшдүр. Шәхсән онун тәшәббүсүјлә Ашыг Алынын анадан олмасынын 180 иллији әдәби ичтимаијјәтимиз тәрәфиндән бөјүк устадын — Ашыг Әләскәр кими парлаг дүһалы бир сәнәткарын мүәллиминин адына лајиг гејд едилди. Ашыг Алы јубилеји үмумхалг бајрамына чеврилди. Республика Ашыглар Бирлијинин о әрәфәдәки тәшкили дә елә Һ. Ә. Әлијев јолдашын адыјла бағлыдыр.

Һазырда Совет Азәрбајчанында беш јүзә гәдәр ашыг вардыр. Тәбии ки, онларын һамысы гүдрәтли сәнәткар дејил, анчаг партијамызын, дөвләтимизин гајғысы алтында јени истедадлар үзә чыхарылыр, узаг кечмишимизә бағлы саз шаирләри бу милли сәнәтимизин илкин гајнагларыны дәриндән мәнимсәјирләр.

Сон илләрдә республика нәшријјатлары классик ашыгларын әсәрләрини һәвәслә нәшр етмәкдәдир. Бу, олдугча кәрәкли, дедикчә вачиб мәсәләдир, анчаг бир шеји дә унутмаг олмаз ки, бу ишә јалныз сәриштәли әдәбијјатшүнаслары чәлб етмәк кәрәкдир. Ачығыны демәк лазымдыр ки, вахтыјла ашыг сәнәтинә сәтһи јанашылдығындан, диггәтсизлијә јол верилмиш, ашыгларымызын ше'рләри сајсыз јанлышлыглара уғрамышдыр.

Дүздүр, сон заманлар ашыгларын ирсинин топланмасы хејли күчләндирилмишдир, анчаг бојнумуза алмалыјыг ки, һәлә дә бу ишин елми сәвијјәси Салман Мүмтаз сәвијјәсинә чатмајыб. Оријинала сәдагәт, «тапдығы» шаирә, әсәрә үрәк јанғысы Салман Мүмтаз ме'јарындан ашағыдыр. Бә'зи китабларда гондарма, ујдурма, бир аз кәскин десәк, халтура ше'рләр, һәтта дастанлар (бу, хүсусилә дастанларын бешчилдлик нәшринин сонунчу чилдинә аиддир) һансы ашығынса, шаиринсә адына јазылыр. Киз-

ләтмәмәлидир ки, һәтта «Короғлу» дастанында да тәртибчиләрдән кәлән јад јамаглар аз дејил.

Бу һәлә аздыр. Әләскәрин ше'ри Ашыг Алынын, Ашыг Гурбанинин ше'ри Туфарганлынын, Сары Ашығын ше'ри Ағ Ашығын адына чыхмышдыр. Буна јол вермәк олмаз. Вахтыјла тарихи шәхсләр олмуш Әзизи, Бајат Аббас кими онларча ашығын бајатылары, көзәлләмәләри үнвансыз чап едилмишсә дә, тарихдә ад алмыш сәнәткарларымыз бу күн үзә чыхарылмалы, онларын гошмалары саф-чүрүк едилмәлидир.

Ашыг Гурбани, Аббас Туфарганлы, Ағ Ашыг, Сары Ашыг, Гарачаоғлан, Көвһәри, Дадалоғлу, Әләскәр, Ашыг Алы кими сәнәткарларын надир инчиләри әлимизин алтындадыр, анчаг елә ашыгларымыз да вар ки, онларын сајсыз ше'рләри һәлә дә јурдумузун сынырларындан узагларда јерләшән китабханаларда галмагдадыр. Бу мә'нәви сәрвәтимизин парлаг инчиләрини бирчә-бирчә үзә чыхармаг зијалыларымызын вәтәндашлыг борчудур. Ашыглар Бирлији бу ишдә сә'ј көстәрмәли, мүвафиг сәнәтшүнаслары мүвафиг өлкәләрә е'зам етмәлидир.

Республика Әлјазмалар Фондундакы чохлу чүнкләрдә, башга әлјазмаларында да саз шаирләримизин јарадычылығына даир күлли мигдарда материал вар. Нәдәнсә, чап олунан китабларда РӘФ-ин материалларындан аз истифадә олунур. Көрүнүр, фолклорчуларымыз ја әрәб әлифбасыны билмирләр (буну онлара һеч чүрә бағышламаг олмаз!), ја да садәчә өзләрини чәтинлијә салмаг истәмирләр. Фондун сәрвәти исә јүзләрлә докторлуг диссертасијасынын јолуну көзләмәкдәдир.

Бир мәсәләјә дә тохунмаг истәрдик. Түркијәдә, Иранда, әрәб өлкәләриндә о гәдәр ашыглар олуб ки, бунларын һарада доғулуб һарада өлдүјү кимсәјә бәлли дејил, анчаг онларын ше'р дили көстәрир ки, бу сәнәткарларын һеч бири халгымыза јабанчы сајыла билмәз. Ашыг сәнәти дә инчәсәнәтин башга нөвләри кими сәрһәд танымыр. Бу бахымдан «јурдсуз» ашыгларын әсәрләрини диггәтлә көздән кечирмәли, «өзүмүзүнкүләри» бизимкиләрин сыраларына кәтирмәлијик. Билдијимиз кими, гаршылыглы тә'сирсиз инчәсәнәт јохдур. Елә бир сәнәткар тапылмаз ки, о, ән'әнәјә бағланмамыш олсун. Бәс Дәдә Горгуддан сонра илк ашыг кими танынан, XVI јүзилликдә јашадығы дејилән Гурбанинин устады кимдир? Бу барәдә бир мәгаләјә дә раст кәлмәмишик. XIII әсрдә јашајыб-јаратмыш ашыглар дәдәси Јунус Емрә барәдә нә үчүн сусуруг? Ахы Түркијәнин өзүндә бу ашығын һарада доғулдуғу барәдә јазан јохдур. Мәкәр Јунус Емрә тәкдирми? Јох! Гарачаоғлан, Гајыгчы Мустафа, Гул Мустафа, Гул Нәсими, Дадалоғлу, Көвһәри, Ашыг Паша, Әмир Султан,

Сәид Емрә, Әшрәфоғлу, Әзми Баба, Һәсән Дәдә, Хәјали, Ашыг Әһмәд, Гулоғлу вә онларла башгасынын әсәрләринә кениш үрәклә нәзәр салынарса, бу ашыгларын һамысынын бизә доғма олдуғу даһа ајдын көрүнәр, онларын әсәрләринин мүасир охучуларымыза чатдырылмасы ашыг сәнәтимизин үфүгләринин кенишләндирилмәсинә хидмәт едәрди. Мән инанырам ки, бу саһәдә дә фәалијјәт көстәриләчәкдир. Онда көрүнәчәк ки, ашыг сәнәтимиз елә бир дәниздир ки, дәринликләринә даһа чох далдыгча, бөјүклүјүнү даһа да јахындан дујурсан.

Буну да демәк лазымдыр ки, ашыг сәнәти проблемләријлә мәшғул оланларын сајы чох аздыр. Нә сәбәбдән милли ше'римизи арашдыранлар, диван әдәбијјатынын көркәмли сәнәткарлары һаггында јазанлар бу вә ја башга шәкилдә ашыг сәнәтинә тохунмурлар? Ахы Фүзули, Нәсими, Чавид, Һади кими сырф классик ән'әнәләрлә бағлы сәнәткарларымызда да ашыг сәнәтинә гырылмаз телләрлә бағлылыг дујулмагдадыр. Бундан башга, ашыг сәнәтиндән јазылан диссертасијаларын сајы да гәнаәтбәхш дејилдир.

ВАСИМ МӘММӘДӘЛИЈЕВ
(Азәрбајчан Дөвләт Университети)

АЗӘРБАЈЧАН ВӘ ОРТА АСИЈА ДИЛЧИЛИК ӘН'ӘНӘЛӘРИ

Республика Әлјазмалар Фондунда әсәрләри әлјазма вә китаб шәклиндә мөвчуд олан алимләр ичәрисиндә XI—XIV әсрләрдә јашајыб-јаратмыш Хәтиб Тәбризи (1030—1109), Әбу Мәһәммәд әл-Вәрәнди (1089—1146), һәм мусигишүнас, һәм дә дилчи Сәфиәддин әл-Урмәви (1249—1323), Маһмуд әл-Аррани (?—1333), Мәһәммәд әл-Бәрдәи, Маһмуд әз-Зәнчани (?—1258), Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Хувәјји (1229—1294), Изәддин әз-Зәнчани, Мәһәммәд әт-Тәбризи әл-Гарабағи (?—1495), Ибраһим әш-Шәкәви әл-Әрәши, Һубејш әт-Тифлиси, Сә'дәддин Сә'дуллаһ әл-Бәрдәи, Чәмаләддин Мәһәммәд әл-Әрдәбили (?—1248), Мәһәммәд ибн Зејд әл-Бәрдәи, Әбу Бәкр әл-Мараға вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар [2].

Әрәб дилчилијинин вә лексикографијасынын инкишафында мүһүм рол ојнамыш, она елми вә методоложи бахымдан бир чох јенилик кәтирмиш, беләликлә дә әрәб дилчилијинин Азәрбајчан мәктәбини јаратмыш бу алимләрдән һәр биринин һәјат вә јарадычылығы һаггында әтрафлы сөһбәт етмәк олар. Лакин имканымыз мәһдуд олдуғундан, бу кичик мәгаләдә тәкчә әрәб дилчилијинин дејил, бүтүн орта әср Шәрг филолокијасынын инкиша-

фына чидди тә'сир көстәрмиш бир нечә Орта Асија вә Азәрбајчан алиминдән, гыса да олса, ајрыча бәһс етмәк истәрдик. Бу, һәм дә, она көрә марағлыдыр ки, онларын бир чох әсәрләринин әлјазмаларынын ән гәдим нүсхәләри мәһз бизим Фондда мөвчуддур.

IX әсрдә јашајыб-јаратмыш Азәрбајчан алими Мәһәммәд ибн Марағинин «Нәһвә даир мүхтәсәр китаб», «Сибәвејһинин дилчилијә даир вердији мисалларын шәрһи китабы» әсәрләри мүәллифин өз сағлығында кениш јајылмыш, муасирләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

Көркәмли Азәрбајчан алими Хәтиб Тәбризи әрәб филолокијасынын инкишафына хүсуси хидмәт көстәрмишдир,

Орта әср әрәб алимләриндән Јагут Руминин «әдәбијјат, грамматика вә лексикографија елмләринин башчысы» һесаб етдији, Бағдад грамматика мәктәбинин танынмыш нүмајәндәләриндән бири Әбул-Бәга әл-Укбәринин «бүтүн әдибләрин имамы» адландырдығы [2, *6*] Хәтиб Тәбризи 1067-чи илдә Бағдадда Сәлчуг һөкмдарларынын мәшһур вәзири, XI әсрин көркәмли мүтәфәккир вә дөвләт хадимләриндән бири Низамүлмүлкүн тәшәббүсү илә тә'сис едилмиш мәшһур «Низамијјә» мәдрәсинин ачылдығы илк күндән ора дә'вәт олунмуш, мәдрәсәдә филолокија елмләринә тәдрис ишинин рәһбәрлији вә зәнкин китабхананын мүдирлији мәһз она һәвалә едилмишди [2, *43*].

Хәтиб Тәбризи әрәбләрин исламијјәтдән әввәлки он мәшһур шаиринин гәсидәләрини шәрһ етдији әсәриндә дилчилик мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирмиш, классик әрәб дилинин лексик-грамматик хүсусијјәтләриндән әтрафлы бәһс етмишдир.

Хәтиб Тәбризи мәшһур әрәб дилчиси Ибн Сиккитин (803—859) «Ислаһул-мәнтиг» («Нитгин ислаһы»), «Ҝитабул-әлфаз» («Сөзләр һаггында китаб») әсәрләринә, һәмчинин әрәб лексикографијасы тарихиндә гафијә мәктәбинин баниси олан Исмаил әл-Чөвһәринин «Сиһаһ» лүғәтинә дүзәлишләр јазмышдыр. Әрәб дилчилијиндә чох бөјүк нүфуз саһиби олан бу мәшһур алимләрин әсәрләринә дүзәлишләр етмәк, шүбһәсиз ки, Хәтиб Тәбризинин дилчилик саһәсиндә зәнкин билик вә јүксәк нүфуза малик олдуғуну сүбут едир.

Хәтиб Тәбризи Бәсрә мәктәбинин ән танынмыш нүмајәндәләриндән бири олан Ибн Дүрејдин (837—933) «Мәгсурә» гәсидәсинин әдәби-дилчилик изаһыны вермиш, мәшһур әрәб шаири Әбу Тәммамын (796—843) диванына, һәмчинин онун «Һәмасә» антолокијасына јаздығы шәрһләрдә дилчилик мәсәләләринә кениш јер вермишдир [2, *59*].

Мәшһур әрәб лексикографы Фирузабади (1327—1403) өзүнүн «Гамусул-муһит» әсәрини јазаркән Хәтиб Тәбризинин әсәрләриндән кениш истифадә етмишдир.

Хәтиб Тәбризи ејни заманда сырф дилчилик әсәрләринин дә мүәллифидир. Онун «Лум'әтун фин-нәһв» («Нәһвә даир гыса хүласә»), «Әл-Мәдхәлу фин-нәһв» («Нәһвә кириш»), «И'рабул-Ғур'ан» («Гур'анда флексија») әсәрләри орта әсрләрдә әлдән-әлә кәзмиш [2, *66*], бир чох әрәб грамматикачылары тәрәфиндән гијмәтләндирилмишдир.

Хәтибин «Ахырдан охундугда әввәлдән охунан кими сәсләнән китаб» рисаләси онун дилчилик мараг даирәсинин нә гәдәр кениш олмасына әјани сүбутдур. Әрәб дилчилији тарихиндә бу саһәдә илк әсәр јазмыш Азәрбајчан алими јухарыдакы трактатында өзүнүн етимолокија саһәсиндә зәнкин билик вә тәчрүбә саһиби олдуғуну нүмајиш етдирмиш, һәмин сөзләрә даир классик әрәб поезијасындан күлли мигдарда мисал вермишдир [2, *65*].

Орта әср Азәрбајчан алимләриндән Ибнул-Мараги Мәһәммәд ибн Чә'фәр ибн Мәһәммәд Әбул-Фәтһ әл-Һәмәдани Бәсрә грамматика мәктәбинин баниләриндән вә ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Хәлил ибн Әһмәд әл-Фәраһидинин (718—791) «Китабул ејн» лүғәтинә дүзәлишләр вермиш, әл-Мубәррәдин (826—898) «Әл-Камил фил-әдәб» китабы типли хүсуси бир әсәр јазмышдыр. «Әрәб нәһвинин имамы» сајылан, классик әрәб дилчилијинин үмуми инкишаф хәттини мүәјјән етмиш, илк әрәб лүғәтинин мүәллифи Хәлилә дүзәлиш вермәк, нечә дејәрләр, һәр адамын иши дејилди. Бу, алимдән зәнкин билик, јүксәк пешәкар һазырлыг, әрәб дилини там инчәлији илә билмәк вә ејни заманда бүтүн ислам аләминдә е'тираф олунан јүксәк елми нүфуз тәләб едирди. Азәрбајчан алими бу ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмиш, онун дүзәлишләри көркәмли әрәб дилчиләри тәрәфиндән тәгдир едилмишди. Тәсадүфи дејилдир ки, мәшһур Әндәлис (Испанија) грамматики Әбу Һәјјан (1246—1345) сөз сәнәти, күчлү һафизә вә идеја вүс'әти бахымындан әс-Сирафи, әр-Руммани вә Әбу Әли әл-Фариси кими танынмыш әрәб дилчиләринин белә Ибнул-Мараги илә мүгајисә едилә билмәјәчәкләрини көстәрир [12, II, *105*].

Азәрбајчан алимләри әрәб дилинә даир орижинал әсәрләр јазмагла јанашы, шәрһчиликлә дә мәшғул олмушлар. Илк бахышда шәрһчилик елмин мәһдуд бир саһәси, гејри-мүстәгил елми фәалијјәт кими баша дүшүлә биләр. Лакин бу, мәсәләнин јалныз заһири тәрәфидир. Әрәб дилчилији вә әдәбијјатынын шаһ әсәрләри әрәбләрин әксәријјәтинин өзләри үчүн белә

мәһз шәрһләр васитәсилә охунаглы олмуш, охучу күтләси ичәрисиндә јајыла билмишдир. Әрәб дилчилијинин ән мәшһур нүмунәләри һесаб едилән Сибәвејһинин «әл-Китаб», Ибн Сиккитин «Ислаһул-мәнтиг», Зәмәхшәринин «әл-Мүфәссәл», әз-Зәччачинин «әл-Чүмәл», Ибн Маликин «Әлфијјә», Ибн Һачибин «Кафијә», «Шафијә» вә с. китаблары мәһз әс-Сирафинин, Хәтиб Тәбризинин, Ибн Әгилин, Ибн Јәишин, Шәнтәмәринин, Чәмаләддин әл-Әрдәбилинин вә Сә'дәддин әл-Бәрдәинин шәрһләри васитәсилә ислам аләминдә јајылмышдыр. Һәмин шәрһчиләр сәләфләринин мүддәа вә мүлаһизәләрини изаһ едәркән бир сыра јени, тәкраредилмәз фикирләр ирәли сүрмүш, мәһз бунун нәтичәсиндә әрәб дилчилији тарихиндә орижинал фикирли алимләр кими шөһрәт газанмышлар. Беләликлә, шәрһчилик гејри-мүстәгил зеһни фәалијјәт олмајыб, елмин ву вә ја дикәр саһәсиндә зәнкин билик вә тәчрүбә, јүксәк пешәкарлыг вә бөјүк нүфуз тәләб едән елми фәалијјәт саһәсидир. Әкс тәгдирдә шәрһләрә һеч бир еһтијач галмаз, орижинал әсас көтүрүлүб онунла кифајәтләнмәк мүмкүн оларды. Мәһз буна көрәдир ки, һәмин шәрһләрин өзләринә шәрһләр, һашијәләр јазылмыш, орадакы орижинал мүддәа вә мүлаһизәләр сонракы көркәмли алимләр тәрәфиндән изаһ едилмишдир. Орта әсрләр ислам Шәргиндә елмин бу вә ја дикәр саһәсинә һәср едилмиш шәрһчилик өзү дә хүсуси бир тәдгигат методу, јарадычылыг мәктәбидир.

Орта Асијададакы Сыр-Дәрја саһилиндә јерләшән Фәраб шәһәриндә дүнјаја кәлмиш вә Шәрг аләминдә Аристотелдән сонра устади-сани (икинчи мүәллим) адыны алмыш Әбу Нәср Фәраби (870—950) дөврүнүн ән көркәмли философу, әдиби, ријазијјатчысы вә мусигишүнасы олмушдур. Фәраби ислам Шәргиндә елә бөјүк нүфуз вә тә'сир саһиби иди ки, һәтта дүнја шөһрәтли Ибн Сина белә өзүнү онун мәктәбинин јетишдирмәси вә давамчысы адландырмышдыр.

Фәраби дилчилијә вә мәнтигә даир јаздығы әсәрләрдә фикрин ифадә формаларындан, грамматиканын мүхтәлиф мәсәләләриндән сөһбәт ачмыш, әрәб вә јунан сөзләринин гаршылыглы әлагәсиндән бәһс етмишдир.

XI әсрин I јарысында (1029—1038) индики Өзбәкистанын Кашғар шәһәриндә анадан олмуш Маһмуд Кашғарлы түрк дилләринин мүгајисәли шәкилдә өјрәнилмәсинин әсасыны гојан көркәмли алимдир. Маһмуд Кашғарлынын әрәб дилчилији вә лексикографијасы принсипләри әсасында јаздығы «Дивану луғат ит-түрк» («Түрк дилләринин луғәти») китабы түрк дилләри вә ләһчәләринин мүгајисәли грамматикасына һәср едилмиш илк елми әсәрдир. «Түркологијанын баһадыры» адландырылан Маһмуд Кашғарлынын бу китабы орижинал елми фикирләрлә, фактик материалларла о гәдәр зәнкиндир ки, әсәрин түрк јазычысы Дијарбәкрли Әли Әмиринин китабханасында хош тәсадүф нәтичәсиндә тапылан әлјазмасы 1915—1917-чи илләрдә Түркијә Халг Маарифи Назирлији тәрәфиндән (нашири Килисли мүәллим Риф'әтдир) Истамбулда нәшр едилдикдән сонра о дөврүн бир чох көркәмли мүтәхәссисләри XI әсрдә белә бир тәдгигатын јаранмасынын гејри-мүмкүн олдуғу мүддәасыны ирәли сүрмүш, онун муасир алимләрдән бири тәрәфиндән јазылыб јаландан Маһмуд Кашғарлыја аид едилмәсини сөјләмишләр. Лакин заман кечдикчә бу мүддәаларын әсассыз олдуғу, әсәрин XI әср алими Маһмуд Кашғарлы тәрәфиндән јазылдығы елми шәкилдә сүбут едилмиш, һәтта онун гәләмә алындығы вахт белә мүәјјәнләшдирилмишдир (1072—1073-чү илләр).

«Дивану луғат ит-түрк»үн башлыча мәзијјәтләриндән бири будур ки, әсәр XI әсрдә Гараханлылар дөвләтинин тәркибинә дахил олан шимал-шәрг түрк халгларынын чанлы данышыг дилиндән көтүрүлмүш ше'рләр, идиоматик ифадәләр, аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр, бајатылар вә с. фолклор нүмунәләри илә зәнкиндир. Маһмуд Кашғарлы илк дәфә түрк дилләриндәки аһәнк ганунуну мүәјјәнләшдирмиш, мүхтәлиф түрк дил вә ләһчәләриндәки сәс ујғунлугларыны гејдә алмышдыр. Чәсарәтлә демәк олар ки, әрәб дилчилијиндә «феномен» һесаб едилән Маһмуд Кашғарлы мүасир мүтәхәссисләрин түрк дилләринин тәдгигат објектинә нисбәтән јени чәлб етдикләри бир сыра фонетик-морфоложи гајда-ганунлары XI әсрдә елми шәкилдә тәдгиг етмишдир. Онун форматив суффикс вә инфиксләр барәсиндәки инчә мүшаһидәләри, исимләрин (адларын) јаранмасы, субстрат нәзәријјәси вә с. һаггындакы фикирләри бу күнүн өзүндә белә дилчиләри һејрәтә салыр.

«Дивану луғат ит-түрк» XI әсрдән әввәлки түрк халгларынын диалект вә шивәләри һаггында бир сыра мүһакимәләр јүрүтмәк, һәмчинин Орхон-Јенисеј абидәләринин даһа дәриндән өјрәнилмәси үчүн дә кениш имкан јарадыр [1, *23*].

Маһмуд Кашғарлынын һәм дилчилик, һәм дә әдәби-бәдии материалларла зәнкин олан «Дивану луғат ит-түрк» әсәрини сөзүн һәгиги мә'насында «түрк дилләринин енсиклопедијасы» адландырмаг олар [6, *69*].

«Дивану луғат ит-түрк» бу күнүн өзүндә белә дәрин елми маһијјәтини горујуб сахлајан санбаллы тәдгигат әсәридир. Маһмуд Кашғарлынын һәлә XI әсрдә түрк дилләринин тәснифаты, дилләрин гаршылыглы әлагәси, тәмасы, сөздүзәлдичи вә формадүзәлдичи шәкилчиләрин мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар мә'на-

ларынын (функсијаларынын) фәргләндирилмәси, түрк дилләриндәки галын вә инчә саитләрин көк вә шәкилчиләрдә бир-бирини изләмәси вә с. барәдә ирәли сүрдүјү фикирләр индинин өзүндә белә елми һәллини көзләјән мәсәләләрдир [6, *71;* 7, *142*].

Дәрин зәкасы вә инчә мүшаһидә габилијјәти илә өз дөврүнү чох габагламыш Маһмуд Кашғарлыны 13 әсрлик тарихә малик олан әрәб дилчилијиндә өзүндән әввәлки вә сонракы дилчиләрдән фәргләндирән, она хүсуси мөвге газандыран, орижинал бир тәдгигатчы едән чәһәт будур ки, о, гоһум дилләрин өјрәнилмәсиндә мүгајисәли методу илк дәфә шүурлу елми принсип кими кениш тәтбиг етмиш, бир чох фактларын изаһында исә тарихилик принсипини әсас көтүрмүшдүр. Мәһз буна көрә дә бә'зи мүтәхәссисләр ону мүасир нәзәри дилчилијин әсасыны тәшкил едән тарихи-мүгајисәли методун баниси һесаб едирләр [4, *856*].

Орта Асијанын Фәраб шәһәриндә дүнјаја кәлмиш Әбу Нәср Исмаил ибн Һәммәд әл-Чөвһәри (1005—1009-чу илләр арасында өлүб) әрәб лексикографијасы тарихиндә мүстәсна хидмәти олан бир шәхсијјәтдир. Әл-Чөвһәри илк тәһсилини дөврүнүн мәшһур дилчиси сајылан дајысы Ибраһим әл-Фәрабидән алмышдыр. Ибраһим әл-Фәрабинин тәртиб етдији «Диван әл-әдәб» лүғәти индинин өзүндә белә әрәб лексикографијасынын көркәмли нүмунәләриндән бири һесаб едилир. Исмаил чох көзәл хәттат олдуғу, һәрфләри мәһарәтлә, инчи кими бир-биринин јанына дүздүјү үчүн «Чөвһәри» («Зәркәр») ләгәбини алмышдыр.

«Сиһаһ әл-әрәбијјә» лүғәтинин мүәллифи Исмаил әл-Чөвһәринин әрәб лексикографијасы тарихиндә ролуну тәсәввүр етмәк үчүн тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, о, әрәб лүғәтчилији тарихиндә мәшһур олан дөрд мәктәбдән үчүнчүсүнүн, јә'ни гафијә мәктәбинин банисидир. Сәсләрин мәхрәчинә (тәләффүз јеринә) вә әлифба системинә әсасланан илк ики мәктәбдән сечиләрәк, гафијә мәктәбиндә тәркиби башлыча олараг үч көк самитиндән ибарәт әрәб сөзләринин үчүнчү самити әсас көтүрүлүр; мәсәлән, сонунчу самити «р» олан «әмир», «сәғир», «кәбир», «вәзир» вә с. бу типли сөзләр ејни бир фәслә дахил едилир. Һәр һансы бир сөзү ахтардыгда лүғәтдә әввәлчә онун үчүнчү самитини, сонра исә биринчи вә икинчи самитләрини тапмаг лазымдыр. Бу принсип әсасында тәртиб едилмиш лүғәтләр тәкчә дил өјрәнәнләр үчүн дејил, ејни заманда һәмишә һәмгафијә сөзләрә мүрачиәт едән шаирләр үчүн дә чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир*. Тәсадүфи дејилдир ки, XI әсрдә фарс лексикографијасы јаран-

* *Ред.* — Гејд етмәк лазымдыр ки, сон вахтлар Авропа дилчилик мәктәбиндә бу принсиплә гурулан «Әкс лүғәт» («Обратный словарь») мәсәләсинә хүсуси мејл вардыр.

дығы заман мәһз бу мәктәбин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Фарс дилинин илк лүғәтини тәртиб етмиш XI әсрин мәшһур Азәрбајчан шаһири Гәтран Тәбризинин «Тәфасир фи луғатил-фурс» («Фарс дилинә даир изаһлар»), XI әсрин көркәмли фарс шаири Әсәди Тусинин «Лүғәтнамә», Әбу Һәфс Соғдинин «Рисалә», XIII—XIV әсрләрдә јашајыб-јаратмыш азәрбајчанлы лексикографлар Фәхрәддин Һиндушаһ Нахчыванинин фарсча-түркчә «Сиһаһүл-әчәм», онун оғлу Шәмсәддин Мәһәммәд ибн Һиндушаһ Нахчыванинин «Сиһаһүл-форс» адлы фарс дилинин изаһлы лүғәти мәһз һәмин сәпкидә тәртиб едилмишдир. Бу мәктәбин тә'сири XVII әсрдә фарс дилинин изаһлы лүғәтини јазмыш азәрбајчанлы алим Мәһәммәдһүсејн ибн Хәләф Тәбризинин өзүнүн әлифба принсипи әсасында тәртиб етдији «Бүрһани-гате» («Гәти дәлил») лүғәтинә гәдәр давам етмишдир.

Республика Әлјазмалар Фондунда сахланылан «Сиһаһ әл-әрәбијјә» ән гәдим вә мө'тәбәр нүсхәдир. Чүнки Бакы нүсхәси Әли ибн Әбдүл Чәлил Әли ибн Мәһәммәд тәрәфиндән Чөвһәринин өлүмүндән аз бир мүддәт сонра, даһа доғрусу, 1117-чи илдә, өзү дә Чөвһәринин шакирди Һәрәвинин нүсхәсиндән көчүрүлмүшдүр. Һәрәви исә һәмин нүсхәни Чөвһәринин өз әли илә јаздығы нүсхәдән көчүрмүшдүр. Һәрәвинин әлјазмасына XI әсрин көркәмли Азәрбајчан алими Хәтиб Тәбризи һашијә јазмышдыр. Беләликлә, Бакы нүсхәси һәм Хәтиб Тәбризинин, һәм дә XI әсрин дикәр көркәмли әрәб дилчиси, Хәтиб Тәбризинин шакирди, мәншәчә түрк олан Мавһуб әл-Бағдади әл-Чәвалигинин һашијәләрини әһатә етмәси бахымындан да чох гијмәтлидир.

1075-чи илдә Харәзмин Зәмәхшәр кәндиндә доғулмуш Зәмәхшәри ислам аләминин ән көркәмли алимләриндән биридир. Зәмәхшәри әрәб лексикографијасы тарихиндә мәшһур олан дөрдүнчү мәктәбин әсасыны гојмушдур. Көк-јува вә әлифба системинә истинад едән бу мәктәб тәдричлә әввәлки үч мәктәби көлкәдә гојараг әрәб лүғәтчилијинин әсас мәктәбинә чеврилмишдир. Һазырда әрәб өлкәләриндә, ССРИ-дә вә Авропа өлкәләринин әксәријјәтиндә тәртиб едилән изаһлы вә икидилли әрәб лүғәтләри мәһз бу системә әсасланыр.

Зәмәхшәринин Гур'ана јаздығы шәрһ, «Мүгәддимәл-әдәб» («Әдәбијјата кириш») адлы әрәбчә-фарсча лүғәти, әрәб грамматикасына һәср етдији «Муфәссәл» трактаты ислам Шәргиндә чох мәшһурдур. Зәмәхшәри сонунчу әсәринин гыса вариантыны һазырлајараг, ону «Унмузәч фин-нәһв» («Нүмунәви грамматика») ады алтында тәләбәләрә тәдрис етмишдир. Бу китаб өз лаконизмлијинә вә ифадә үсулунун әсаслылығына көрә аз бир мүддәт әрзиндә бүтүн Шәргдә кениш јајылмыш, она чохлу шәрһ

јазылмышдыр. Мәншәчә өзбәк олан Зәмәхшәринин тәрҹүмеји-һалыны јазан орта әср мүәллифләри онун әрәб дилини чох мүкәммәл билдијини, Харәзмдә дәрс дедији мәктәбин ибтидаи синифләриндә әрәб дилини шакирдләрә ана дилиндә, јухары синифләрдә исә јалныз әрәб дилиндә тәдрис етдијини көстәрмишләр.

Үмумијјәтлә, орта әср Шәргиндә бу типли мәктәбләрин олмасы белә бир мүлаһизә сөјләмәјә әсас верир ки, о дөврдә әрәб, фарс дилләрини өјрәнән башга халгларын нүмајәндәләри, о ҹүмләдән азәрбајҹанлылар бу дилләри вә ибтидаи мәктәбдә кечилән башга фәнләри илк вахтларда өз ана дилләриндә өјрәнмишләр, даһа сонралар, јә'ни јухары синифләрдә, дәрсләр мәһз өјрәнилән дилләрдә тәдрис едилмишдир.

Зәмәхшәринин «Унмузәҹ» әсәринә ислам Шәргиндә чохлу шәрһләр јазылса да, бунларын ичәрисиндә ән мәшһурлары көркәмли Азәрбајҹан алимләри Ҹәмаләддин әл-Әрдәбилинин (?—1249) вә Сә'дәддин әл-Бәрдәинин јаздығы шәрһләрдир.

Бу ики әсәр XX әсрин әввәлләринә гәдәр тәкҹә Азәрбајҹанда дејил, ејни заманда Јахын Шәргин бир сыра өлкәләриндә әрәб дилинә даир әсас тәдрис васитәләриндән олмуш, онларын өзләринә шәрһләр јазылмышдыр. Дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында һәмин әсәрләрин күлли мигдарда әлјазма нүсхәсинин олмасы фикримизин дүзкүнлүјүнә ҹанлы сүбутдур.

XI—XII әсрләрдә јашајыб-јаратмыш дикәр көркәмли Азәрбајҹан алими Иззәддин Әбу әл-Ваһаб әз-Зәнҹани өзүнүн әрәб дилинин морфолокијасына даир јаздығы мәшһур «Мәбади'у фит-тәсриф» («Морфолокијанын әсаслары») рисаләсиндә фе'лләри, онлардан дүзәлән сөз формаларыны вә бу просес заманы мүшаһидә олунан фонетик һадисәләри шәрһ етмишдир. Сонралар бу үслубда бир чох әсәрләр мејдана чыхмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, һәмин рисалә XIX әсрин әввәлләринә гәдәр ислам Шәрги өлкәләриндә тәдрис васитәси олмуш, фарс дилинә тәрҹүмә едилмиш, она мүхтәлиф дилләрдә, о ҹүмләдән јахын гоншумуз Дағыстанын гумуг вә авар дилләриндә шәрһ вә һашијәләр (гејдләр) јазылмышдыр [9, *6*].

Орта әсрләрдә әрәб дилчилијинин инкишафына хүсуси хидмәт көстәрмиш бу алимләри һарада јазыб-јаратмагларындан асылы олмајараг топлу шәкилдә көтүрсәк, онлары әрәб дилчилијинин Орта Асија вә Азәрбајҹан мәктәбләринин нүмајәндәләри адландырмаг олар. Ҹәсарәтлә демәк олар ки, Орта Асија вә Азәрбајҹанын бу алимләри Бәсрә, Куфә, Әндәлис, Бағдад вә Мисир мәктәбләринин көркәмли нүмајәндәләри кими әрәб дилчилијинин инкишафына мисилсиз хидмәт көстәрмиш, онун үмумбәшәр мәдәнијјәтинин үзви тәркиб һиссәләриндән биринә чеврилмәсиндә мүстәсна рол ојнамышлар. Тәкҹә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, әрәб лексикографијасы тарихиндә мәшһур олан дөрд әсас мәктәбдән ики мүһүмү — гафијә вә көк-әлифба мәктәбләринин тәшәккүлү вә камилләшмәси Орта Асија алимләриндән Исмајыл әл-Ҹәвһәри вә Зәмәхшәринин адлары илә бағлыдыр. Зәмәхшәри ејни заманда әрәб дилчилик тарихиндә грамматик материалы нитг һиссәләринә әсасән изаһ едән вә бунунла да әрәб аләминдә ән'әнәви дилчилик тәсвир зәнҹирини гыран илк мүтәхәссис һесаб едилир.

Харәзмдә доғулуб боја-баша чатмыш Јусиф әс-Сәккакинин (1160—1228) «Мифтаһул-улум» («Елмләрин ачары») китабы әрәб риторикасы вә үслубијјатынын шаһ әсәрләриндәндир. Сонракы бир чох көркәмли әрәб дилчиләри бу әсәрә шәрһ јазмағы өзләри үчүн сәнәт имтаһаны, шәрәф иши һесаб етмишләр. Әс-Сәккаки илк дәфә әрәб риторикасынын, бәлағәт елминин тәркиб һиссәләри һесаб едилән «бәјан», «бәди», «мә'ани» кими шө'бәләринин һүдудларыны мүәјјәнләшдириб системләшдирмиш, онун тәснифаты әрәб аләминдә һамылыгла гәбул едилмишдир.

Хәтиб Тәбризинин «Ахырдан охундугда әввәлдән охунан кими сәсләнән китаб» рисаләси әрәб дилчилији тарихиндә бу мәсәләјә һәср едилмиш илк әсәр кими кениш шөһрәт газанмышдыр.

Фикримизҹә, әрәбшүнас мүтәхәссисләримиз гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири әрәб грамматикасынын Азәрбајҹан вә Орта Асија мәктәбләринин јарандығы иҹтимаи-игтисади шәраитини арашдырмаг, онларын Бәсрә, Куфә, Әндәлис, Бағдад вә Мисир грамматика мәктәбләри илә охшар вә фәргли ҹәһәтләрини өјрәнмәк, әрәб дилчилијинә кәтирдикләри нәзәри-методоложи јениликләри мүәјјәнләшдирмәк, даһа сонра исә онларын үмуми дилчилијин инкишафындакы мөвге вә ролуну ашкара чыхартмагдан ибарәтдир. Бу исә, тәбии ки, јүксәк нәзәри сәвијјәдә апарылан көклү тәдгигатлар тәләб едир.

Бурада бир мараглы суал да мејдана чыхыр. Мәншәҹә түрк грамматикләрин әрәб дилчилијинә кәтирдикләри јениликләрин көкү нә илә бағлыдыр вә һара кедиб чыхыр? Һинд вә јунан дилчилијиндә мүшаһидә едилмәјән бу јениликләр һәмин алимләрин өз дүһаларынын мәһсулудур, јохса онларын доғулуб боја-баша чатдыглары Азәрбајҹан вә Орта Асијадакы јерли мәдәнијјәтләр вә онларын ән'әнәләри илә бағлыдыр? Елми бахымдан, хүсусилә дилчилик тарихи нөгтеји-нәзәриндән бөјүк мараг доғуран бу кими мәсәләләрин арашдырылмасы олдугҹа актуал, ејни заманда кәркин ахтарышлар тәләб едән бир проблемдир.

Нәһајәт, ону гејд етмәк истәрдик ки, әрәб филолокија елминин тәшәккүлү вә инкишафында мүстәсна рол ојнамыш Азәрбајчан вә Орта Асија алимләринин һәјат фәалијјәтини, јарадычылыгларынын орижинал чәһәтләрини арашдырмаг саһәсиндә олдугча аз иш көрүлмүшдүр.

Дүздүр, сон илләрдә бу саһәдә Һ. Зәринәзадә [5], М. Маһмудов, М. Мәммәдова, Л. Оручова, Н. Хәлилова [10], Н. Ағајева, М. Гулујева [8] вә башгалары диггәтәлајиг тәдгигат ишләри апармышлар, лакин әсл көрүләси иш һәлә ирәлидир. Умудварыг ки, јахын кәләчәкдә бу саһәдәки ахтарышлар даһа да кенишләндирәчәк, муасир дилчилик елминин наилијјәтләри бахымындан даһа санбаллы тәдгигат әсәрләри мејдана чыхачагдыр. Республика Әлјазмалар Фондунда мүһафизә едилән зәнкин әлјазмалар вә гәдим чап китаблары бу чәтин, лакин шәрәфли вәзифәнин өһдәсиндән кәлмәк үчүн кениш имкан јарадыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Зејналов Ф. Р.* Гәдим түрк јазылы абидәләри. — Бакы, 1980.

2 *Маһмудов М.* Пијада... Тәбриздән Шама гәдәр. — Бакы, 1982.

3 *Агаева Н.* Труды азербайджанских ученых по грамматике арабского языка и лексикографии. — АКД. Баку, 1983.

4 *Джафар Акрем.* Из истории применения сравнительно-исторического метода к изучению тюркских языков. — Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов. Ташкент, 1959, с. 856—862.

5 *Зарине-заде Г.* О влиянии арабской лексикографии на персидскую. — Вопросы арабской филологии. III выпуск. Баку, 1979, с. 99—104.

6 *Звегинцев В. А.* История арабского языкознания. — М., 1958.

7 *Кононов А. Н., Нигматов Х. Т.* Махмуд Кашгарский о тюркских языках. — История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., 1981.

8 *Кулиева М. Г.* Категория «бади» в арабской литературе. — Материалы Всесоюзной конференции по проблемам арабской культуры памяти акад. И. Ю. Крачковского. М., 1983, с. 24.

9 *Оруджева Л. М.* Произведение аз-Занджани «Мабади'у фи-т-тасриф». — АКД. Баку, 1971.

10 *Халилова Н.* Арабоязычный письменный памятник XII века «ас-Сихах» ал-Джаухари в палеографическом и лексическом освещении. — АКД. Баку, 1983.

11 *Brown E.* A literary history of Persia. — London. 1925, vol. I.

12 *Чурчи Зејдан.* Тариху әдәби-л-луғәти-ләрәбијјә. — Гаһирә, 1912, II ч. (әрәб дилиндә).

РАМАЗАН ӘҺМӘДОВ

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

ЧАҺИЗИН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ТҮРК ХАЛГЛАРЫ ВӘ ОНЛАРА МУНАСИБӘТ МӘСӘЛӘСИ

Әбу Осман Әмр бин Бәһр әл-Чаһиз (159—225 һ./775—869 м.) әрәб әдәбијјатында ән мәһсулдар әдиб кими танытыр. Чаһизин

шөһрәтләнмәси хәлифә әл-Мө'тәсим илә әл-Васигин милади 835-чи илдән вәзири олан Ибн әз-Зәјјатла танышлығындан башлајыр. Зијалы шәхс олан Ибн әз-Зәјјат Чаһизә һимајәдарлыг едир вә она һәртәрәфли јардым көстәрирди. Хәлифә әл-Мә'мун Чаһизин әсәрләрини охујуб тәгдир етдикдән сонра ону сараја чағырыр [1, *98*]. Чаһизин әсәрләринин сајы вә адлары барәдә дәгиг мә'лумат јохдур. Мәс'уди гејд едир ки, равиләр вә алимләр арасында Чаһиздән чох китаб јазан мә'лум дејил [10, *34*]. Ибн Муртаза исә јазмышдыр: «Зәманәсинә көрә онун тајы-бәрабәри јохду. Фәсиһ олмагла бәрабәр, кәлам, фиғһ, әдәбијјат, тәфсир, әхбар вә б. саһәләрдә әвәзсиз иди» [7, *68*]. Ибн әл-Фөвзи вә Шәһристани дә Чаһиз һаггында ејни фикри ифадә етмишләр. Ибн Һәчәр (1449-чу илдә өл.) Ибн ән-Надимин Чаһизин 170-дән артыг әсәринин она бәлли олдуғуну гејд едир [8, *357*]. Башга бир әрәб тарихчиси — Сибт әл-Чөвзи (1256-чы илдә өл.) өз сәләфләриндән даһа ирәли кедәрәк Чаһизин 360 китабы олдуғуну иддиа едир [12, *79*].

Чаһизин чохсајлы әсәрләринин мәзијјәтини тәсәввүр етмәк үчүн онун, һәр шејдән әввәл, әдиб олдуғуну сөјләмәк лазымдыр. Китабларынын һамысы, һәтта илаһијјата даир оланлары белә, елми олмагдан чох бәдии сәчијјә дашыјыр. Мүәллими Әбу-Исһаг Ибраһим ибн Сәјјар ән-Нәззам кими Чаһиз дә јунан философларыны вә тәбиијјатчыларыны тәдгиг едән илк мө'тәзилләрдән бири олмушдур. «Китаб әл-һучач фу-н Нубува», «Китаб әл-мә'рифә», «Китаб хәлгәл гур'ан», «Китаб әр-рәдд әла'а мүшәббиһа», «Китаб әр-рәдд әла'л нәшәрә» вә б. Әлимиздә галанларыны нәзәрдән кечирсәк, Чаһизин өз дәлилләриндә тәчрүбә вә тарихә дајандығыны, гуру, сырф нәзәри гәнаәтләрдән хошланмадығыны сөјләјә биләрик [11, *55*]. Әрәбләр илә мәвалијә («Китаб әл-араб вә-л-мәвали») вә әрәбләрлә иранлылара даир әсәриндә («Китаб әл-араб вә-л-әчәм») Чаһиз әрәб хилафәтинин ики үнсүрүнүн мөвгеләрини лазымынча тә'јин етмәк истәмишдир. Үмумијјәтлә, Чаһиз Аббасиләр сүлаләсинин тәмсил етдији әрәб мәдәнијјәтинин һәрарәтли мүдафиәчиси олмушдур. Гејд едәк ки, әл-Бағдади мәвалинин әрәбләрдән үстүн олдуғуну сөјләмиш вә бу мәсәләдә Чаһизә гаршы чыхмышдыр [4, *162*].

Әрәбләрлә мәвалидән (хорасанлылардан) сонра Чаһиз түркләри дә хилафәтин үчүнчү дајағы кими көстәрмишдир. Онун түркләрин мәзијјәтләри һаггында олан рисаләси («Рисалә фи фәзаили әл-әтрак») түрк халгларынын ислам ордуларына алынмасыны мәдһ вә тәгдир етмәк үчүн јазылмышдыр [6, *11*]. Бу јазымызда биз Чаһизин әсасән «Мәнагиб-әт-Түрк» рисаләсиндә түрк халглары барәдә гејд етдији фикирләри ачыглајачағыг.

Чаһиз түркләр һаггында кениш јајылмыш «әтраку-т-түрк-ма тәркукум» [5, *36*] («түркләр сизә тохунмајынча онлара тохунмајын») ифадәсинә бөјүк диггәт јетирир. Белә гәнаәтә кәлир ки, түрк халгларынын икидлији бу ифадәнин јаранмасына сәбәб олуб. Чаһиз хәлифә Өмәр бин-Хәттабын түркләрә даир фикрини белә гәләмә алмышдыр:

Сарај ә'јанларындан бири хәлифә Өмәр бин-Хәттабдан түркләрин нечә олмалары барәдә сорушдугда о деди: Һәзә әдүвву шәдид үл-кәләб, гәлил ус-сәләб (бу, әзијјәти чох, гәниматы аз олан дүшмәндир) [5, *36*].

Чаһиз бир чох әрәб тарихчиләриндән фәргли олараг һәгигәти ашкар сөјләмәји бачармышдыр. Әрәб мәдәнијјәтинин, хилафәтинин одлу пәрәстишкары олмасына бахмајараг, түрк халгларынын әрәб дүнјасында етдикләри тәбәддүлаты гәтијјән кизләтмир:

вә ләм јәрәбә әһәдун гулубу әчнаду л-әрәб мисли-т-түрк (әрәб ордусунун гәлбини һеч ким түркләр кими сарсыда билмәмишдир) [5, *49*].

Чаһиз әрәб ордусујла түрк ордусуну мүгајисә етдикдә мараглы бир бәнзәтмә апарыр вә дөври силлокизмә кәлиб чыхыр: мин әл әчаби фи-л-һәрб ән-әл-әрәб лә тәгуму лит-түрк вәт түрк лә тәгуму лиррум вәр рум лә тәгуму лиләрәб (һәрбдә баш верән мараглы һадисәләрдән бири дә будур ки, әрәбләр түркләр гаршысында, түркләр румлар гаршысында вә румлар да әрәбләр гаршысында дајана билмәзләр) [5, *53*].

Чаһиз әрәб психолокијасынын көзәл биличисиди. О, «Мәнагиб әт-Түрк», «Рисаләти-л-чидд», «әл-бихала» әсәрләриндә әрәбләр арасында кениш јајылмыш зәрб-мәсәлләрдән, халг дејимләриндән мараглы нүмунәләр верир. О јазыр ки, әрәбләр бирисинин гаты дүшмән олдуғуну билдирмәк истәјәндә белә дејирләр: Ма һум иллал-түрк вәд дејләм! (онлар түркләр вә дејләмләрдән башга кимсә дејилдирләр!) [5, *49*]. Мүһүм бир иш көрдүјүнү зәнн едиб ловғаланан адамы мәзәммәт етмәк үчүн әрәбләр дејирләр: кәәннәһу ча'ә бира'си хаган! (санки хаганын башыны кәтириб) [3, *101*].

Чаһиз дәфәләрлә түркләрин икид олдугларыны вә әрәбләрин ачыг-ашкар онлардан чәкиндикләрини гејд едир. Һәм дә бу заман тәкчә өз фикријлә кифајәтләнмир, башгаларындан да нүмунәләр кәтирир. Түркләрин шүчаәтинә Өвс бин-Һәчәрдән (620-дә өл.) кәтирдији ашағыдакы бејтлә ишарә едир:

Нәкәбәтүһа ма'ә һум ләмма раејтуһум сәһәбүс сибал биејдиһим бә'азир (онларын күрән бығлы вә әлләри дәјәнәкли олдугларыны көрчәк дәвәми суларындан кери чевирдим) [5, *50*].

Чаһиз «түрк» адынын мәншәјини тапмаға чалышмышдыр. Куја Искәндәр Зүлгәрнејн Орта Асијаја кәләндә бу јерләрдә јашајан тајфаларын чох чәсур олдуғуну көрүр вә өз әскәрләринә «онлардан јан кечин, онлары тәрк един» — дејә әмр едиб. Бурадан да һәмин тајфаларын ады түрк адланыб. Чаһиз даһа сонра јазыр: вә ма зәннүкүм бигөвми ләм јә'әрәзә ләһум зулгәрнејн бигөвлиһи әтрәкуһум сәмиу-т-түрк (Искәндәр Зүлгәрнејнин һүчум етмәдији вә «онлары тәрк един» сөзләри илә «түрк» адланан халгы нә зәнн едәрсиниз?) [3, *134*].

Чаһиз түрк тајфаларын јашајыш тәрзини мүшаһидә едәрәк мараглы бир үмуми нәтичәјә кәлир. Бу да ондан ибарәтдир ки, бу тајфа вә дөвләтләрдә һәр шеј түркләрә хас шәкилдәдир. Тәбии мүһитин инсанлара вә һејванлара олан тә'сиринә чох әһәмијјәт верән Чаһиз бу нөгтәјә мүхтәлиф әсәрләрдә исрарла гајыдыр:

1) вә гәд раејна биладут түрк күлли шејин фијһа түркијјән вәмән рајә дәввабиһүм вә иблиһүм әннәһа түркијјән (түрк мәмләкәтләрини көрдүк, орада һәр шеј онларын өзләрининкидир, бири орадакы һејванлары вә дәвәләри көрәрсә [биләр ки], онлар түркләрә мәхсусдур) [3, *132*].

2) вә ләм нәсмә'ә бибөлдәти әгва фи һәзә-л-мә'на мин билади-түрк фәиннәһа тәсәввәрә иблиһүм вә хујулуһум вә чәми'иүн ма јәејшә фијһа әла'л сурәти түрк (бу хүсусда түрк мәмләкәтләриндән даһа гүввәтлисини дујмадыг. Орадакы мүһит һәмин јерләрдә јашајан бүтүн... чанлылары түркләрә хас шәклә салыр) [9, *370*].

3) билади бәни сулејм мәчра биладит-түрк вә мән рајә иблиһүм вә дәввабиһүм вә күлли шејин ләһум раәһу ше'јән ваһид вә күлли шејин ләһум түркијјүл-мәнзәр (бәни Сүлејм јурду бу хүсусда түрк мәмләкәтләри кимидир. Түркләрин дәвәләринин, һејванларынын, һәр шејләринин ејни шәкилдә, түркләрә хас бир мәнзәрә дашыдығыны көрүрсән) [13, *82*].

Чаһиз, үмумијјәтлә, түркләри көчәри халглар кими гәбул едир. О, «Мәнагиб-әт-Түрк»дә түрк халгларыны «арабүл-әчәм» (гејри-әрәбләрин бәдәвиләри) адландырмышдыр [5, *45*].

Чаһизә көрә, дин халгларын характеринә бөјүк тә'сир көстәрир. Мани динини гәбул етдикдән сонра ујғурларын тәнәззүл етдијини сөјләјир: вә илә мисли зәликә сарәт һаләт туғуз уғуз мин әт түрк бә'әд ән кану әнһадуһум вә һүмматәһум вә кану јәтәгәддәмуна әл хәрлихијјә вә иннә-л-ә'дәд әдә'афуһум фә ләмма дану бизындыгијјә... фәгәзејтә тилкә әлшүчаә вәш шәһамә тилкә (түркләрдән олан Доггузоғузларын да һалы бунун кими олду. Онлар түркләрин гәһрәманы вә һамиси идиләр, сајча он-

лардан чох гарлуглара үстүн идиләр. Мани динини* гәбул етдикдән сонра онларын шүчаәти позулду, гәһрәманлыглары јох олду) [2, *96*].

Чаһиз түрк халгларынын әрәб хилафәтинин гүввәтләнмәсиндә, әрәб мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсиндә бөјүк ролу олдуғуну јазмыш вә түрк халгларыны сәхавәтлә истиарәләрә гәрг етмишдир:

вә гәд сәмә'әтум ма ча'ә фи сәдди бәни гантура вә шану хујулуһум тәнәһус-сәвад. Вә иннәма канә-л-һәдис әла вәчһи-т-тәһәввәлә вәт-тәхфиф биһим чәми'ул әрәб фәсару лилислам маддәти вә чундан кәсифән вә лилхилафә вәгајә вә мәваилән... (Гантура оғуллары вә онларын һәбәшиләрә кедәчәк сүвариләри барәдә ешитмисиниз. Һәдис әрәбләри онлардан горхутмаг үчүн сөјләнилиб. Инди онлар ислама мадди, чохсајлы орду, хәлифәләри үчүн мүдафиәчи, сығыначаг, мөһкәм бир сәдд вә јахын олдулар) [5, *49*].

Түркләрә даир мараглы фикирләр сөјләјән Чаһиз һәмин халгын көкүнү арамаға чәһд көстәрмишдир. Сөјләдији фикирләриндә Чаһизин нә дәрәчәдә доғру олуб-олмадығыны кәләчәк көстәрәчәкдир. Түрк халглары барәдә Чаһиз гәти мөвге тута билмир. Бир јердә јазыр ки, түркләр *Мәзһәч* гәбиләсиндән төрәдиләр [5, *48*], бир јердә дә јазыр ки, түркләр нә замандан Мәзһәчин өвладлары олдулар [5, *49*]. Даһа сонра Чаһиз өзү дә өз гәнаәтинә һејрәт едир: «дүнјада тәәччүб галасы нә гәрибә ишләр вар?!».

Әлбәттә, дохсан илдән артыг өмүр сүрмүш бир әдиб һаггында вә онун түрк халглары барәдә јаздыгларынын һамысыны бир мәгаләдә әһатә етмәк гејри-мүмкүндүр. Имкан дахилиндә биз ән үмдәләри һаггында сөз ачдыг.

Чаһизин әсәрләриндә түрк сөзләри, түрк гәбилә вә тајфаларына онун мүнасибәти вә б. мәсәләләр монографик шәклиндә тәдгигини көзләјир.

ӘДӘБИЈЈАТ

[1] *Бәјан.* — Лејден, 1903. I ч.
[2] *Билдан.* — Гаһирә, 1358 (һ).
[3] Бихала. — Гаһирә, 1951.
[4] *Әл-Бағдади.* Фәрг бејнә--л-фираг. — Багдад, 1314.
[5] *Әл-Чаһиз.* Мәнагиб-әт-Түрк. — Лејден, 1903.
[6] *Әл-Чаһиз.* Рисалә фи фәзаили-т-әтрак. — Лејден, 1903.
[7] *Ибн-әл-Муртаза.* Тәбагәт-әл-мө'тәзилә. — Бејрут, 1961.
[8] *Ибн-әл-Һәчәр.* Лисан әл-мизан. — Һејдәрабад, 1329, IV ч.
[9] Китаб әл-һәјәван. — Димәшг, 1332, V ч.

* Орижиналда бу сөз «зындыг» шәклиндә верилир.

[10] *Мәс'уди.* Муруч-әз-зәһәб. — Гаһирә, 1961, VI ч.
[11] *Мәс'уди.* Муруч-әз-зәһәб. — Гаһирә, 1961, VIII ч.
[12] *Сибт әл-Чөвзи.* Игд-әл-Чуман. 1340.
[13] Фәхр-әс-Судан. — Лејден, 1903.

И С М А Ј Ы Л И С М А Ј Ы Л О В

(Нәсими адына Дилчилик Институту)

ӘСКИ ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРДӘ ҺӘМЧИНС ҮЗВЛӘР

(индики түрк дилләри илә мүгајисәдә)

Әски түрк јазылы абидәләринин дилијлә мүасир түрк дилләрини мүгајисә етдикдә һәмчинс үзвләрин ишләнмәсиндә бир чох мараглы хүсусијјәтләрлә үзләширик. Бу исә түрк дилләриндә садә чүмләнин инкишафыны изләмәк бахымындан әһәмијјәтлидир. Белә ки, индики түрк дилләриндә һәмчинс үзвләр һәм интонасија, һәм дә бағлајычылар васитәсилә әлагәләндији һалда, абидәләрин дилиндә бу хүсусијјәт мүшаһидә олунмур. Башга сөзлә, бу абидәләрин (Орхон, Јенисеј, Талас вә ујғур абидәләри нәзәрдә тутулур) дилиндә бирләшдиричи бағлајычылар ишләнмир. Она көрә дә бурада һәмчинс үзвләр бирләшдиричи интонасијајла әмәлә кәлир. Мүг. ет: *Адыглы тоңузлу арт үзә сокушмуш* «Ајы илә донуз ашырымда гаршылашмышдыр» (Хуаст); *Јылгысын, барымын, гызын, кудузын келиртим* «[Онлаларын] илхысыны, малыны, гызыны, гадынларыны кәтирдим» (МЧ).

Абидәләрин дилиндә көрүнән мараглы хүсусијјәтләрдән бири дә һәмчинс үзвләрин һамысында һал шәкилчиләринин сахланмасыдыр. Бунун әксинә олараг мүасир түрк дилләриндә һәмчинс үзвләрдә ејничинсли шәкилчиләрин дүшмәси кениш јајылмышдыр [1, *422—424;* 3, *219*]. Буну әски түрк дилиндә ајры-ајры грамматик мә'наларын ајры- ајры грамматик морфемләрлә билдирилмәси, башга сөзлә, әски түркчәдә индики түрк дилләриндән сечиләрәк, морфемләрин чохмә'налылығынын зәиф инкишаф етмәсинин тәзаһүрү сајмаг олар. Белә ки, һәр бир һәмчинс үзвдә һал шәкилчисинин өзүнү көстәрмәси табесизлик әлагәсинин формал үсулла нәзәрә чарпдырылмасындан башга бир шеј дејилдир. Түрк дилләринин инкишафынын сонракы мәрһәләләриндә дилин сәслислијә, чилаланмаға, тәкмилләшмәјә доғру мејли нәтичәсиндә һәмчинс үзвләрдәки ејничинсли шәкилчиләр (ахырынчы үзв истисна едилмәклә) ихтисар олунмушдур. Гәнаәтә мејл дили әлавә јүкләрдән азад етмишдир. Индики түрк дилләриндә бу һал апарычы рол ојнајыр. Мүг. ет. (гәдим түрк дилин-

дә): *Ебин, баркын, јылкысын јулмадым* «Евини, малыны вә илхысыны тутмадым». Азәрбајҹан дилиндә: *Дағ, дәрә, тәпә вә орманлардан ашдылар.*

Көрүндүјү кими, биринчи мисалда јијәлик һал шәкилчиси һәмҹинс үзвләрин һәр үчүндә *(ебин, баркын, јылкысын)* варса, икинчи мисалда јалныз сонунҹудадыр *(орманлардан)*.

Әски түрк јазылы абидәләринин дилиндә һәмҹинс үзвләрлә бағлы марағлы хүсусијјәтләрдән бири дә онлар арасында табесизлик әлагәсинин *-лы* шәкилчисијлә билдирилмәсидир. Бу һал даһа чох исим вә сифәтләрлә идарә олунан һәмҹинс үзвләрдә өзүнү көстәрир, өзү дә бу һәмҹинс үзвләр антонимләрдән ибарәт олур. Мүг. ет: *теңрили јерли* «көј вә јер», *теңрили јекли* «танры вә иблис», *јаруклы гаралы* «ишыг вә гаранлыг» вә б. Көрүнүр, буну *-лы* шәкилчисинин формал бахымдан даһа артыг сечдирилмәси кими ајдынлашдырмаг олар.

Һәмҹинс үзвләрин бу хүсусијјәтләри индики түрк дилләриндән јалныз јагут дилиндә көрүнмәкдәдир [4, *230—237*].

Ҹүмлә үзвләријлә ифадә олунмаг бахымындан абидәләрлә индики түрк дилләри көклү шәкилдә сечилмир. Белә ки, әски түрк абидәләриндә, индики түрк дилләриндә вә еләҹә дә мүасир Азәрбајҹан дилиндә һәмҹинс үзвләрин бүтүн нөвләри мүшаһидә олунур.

ГЫСАЛТМАЛАР

МЧ — Мојун Чур абидәси. Мисаллар С. Ј. Маловун «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (М.—Л., 1959, с. 30—43) китабындан кәтирилир.

Хуаст. — «Хуастуанифт» абидәси. Мисаллар Л. В. Дмитријеванын «Хуастуанифт» («Тюркологические исследования». — М.—Л., 1963, с. 214—232) әсәриндән кәтирилир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Грамматика современного башкирского литературного языка. — М., 1981.
2 *Кононов А. Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка.— М.—Л., 1956.
3 *Тенишев Э. Р.* Строй саларского языка. — М., 1976.
4 *Убрятова Е. И.* Исследования по синтаксису якутского языка. — М.—Л., 1960.

АЗАД НӘБИЈЕВ

(Азәрбајҹан Дөвләт Университети)

ӘФСУНЛАР ВӘ ӘСКИ ИНАМЛАР

Шифаһи поезијамызда әски инам вә е'тигадлары фәал шәкилдә мүһафизә едән жанрлардан бири дә әфсунлардыр. Әфсун-

лар гәдим түрк тајфаларынын илкин магик тәсәввүрләринин поетикләшмәси, сөзләр, бөлкүләр системинин аһәнкли, вурғулу, ритмли, даһа сонраларса аллитерасијалы гәлибдә бәдии тәфәккүрдә әксолунма дөврүнүн мәһсулдур. Әфсунлар ибтидаи инсанын күндәлик мәишәт һәјаты вә реал мүнсибәтләријлә сых бағлы олмушдур. Ф. Енкелс сәнәтин мәншәјиндән бәһс едәркән халдеј вә јәһуди мәдәнијјәтинин, онларын шифаһи јарадычылығынын илкин поетик ваһидләринин јаранмасында сеһр вә әфсунун һәлледичи мөвгејә малик олдуғуну көстәрир [5, *179*]. Еjни чәһәт гәдим шумерләрин шифаһи јарадычылығы үчүн ән'әнәви хүсусијјәт олмуш, түрк тајфалары ичәрисиндә илкин поетик тәркибләрин јаранмасына һәлледичи тә'сир көстәрмишдир.

Башга жанрлардан фәргли олараг әфсунлар сөзүн күчүјлә тәбиәтә тә'сир көстәрмәк, чәтинлији арадан галдырмаг инамыјла бағлы јаранмышдыр. Әфсунларда әски инамларын мүһафизәси фәалдыр. Бир сыра әфсунларда исә инамабәнзәр хүсусијјәт гүввәтлидир. Әфсунлар конкрет објектијлә сечилир. Даһа доғрусу, һәр бир әфсунун нә мәгсәдлә сөјләндији ајдын олмалыдыр. Сон илләрдә әфсунлары топламаг саһәсиндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, конкрет објектдән кәнарда әфсун јохдур. Објекти мә'лум олмајан (бә'зән белә бәдии парчалар әфсун адыјла тәгдим едилир) һәр сөз јығыны әфсун дејилдир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, халг арасында ики типдә әфсун вар: биринчиси, дилимизин бәдии имканларындан там истифадә етмәклә аһәнк, ритм вә аллитерасија тәләби илә бағлы јараныр. Објект мә'лум олур, фикир ајдын ифадә едилир. Мәсәлән:

Чах дашы Чахмаг дашы, Аллаһ версин Јағышы... [3, *43*].	Вә ја	Году дашы, Оду пашы, Году кәссин Јағышы... [1, *65*].

Икинчи типдә конкрет објект мә'лум олмур, поетик өлчүләр позулур, тәркибдә дини терминолокија мүһүм јер тутур. Бир сыра һалларда исә әфсун кими тәгдим едилән нүмунәләр мә'насы анлашылмајан сөз јығынындан ибарәт олур.

Шифаһи поезијамызда еләә жанрлар вардыр ки, онларын илкин дөврләрдә јаранан нүмунәләри даһа ајдын дилдәдир, илкин поетик тәләбләрин чәрчивәсинә даһа ујғундур; сонралара кәлдикчә дилә гарышыглар дахил олур, өлчүләр позулур, бир сыра һалларда гәдим жанрын әсас тәләбләри итиб кедир. Тәк-тәк һалларда шифаһи нитгдән јазыја алынан бу типли нүмунәләрин јаранма тарихи гәдимләрә кедиб чыхыр. Һәмин нүмунәләрдәки поетик үслуб, бәдии гурулуш вә ајры-ајры дил ваһид-

ләри әсасында фолклор дилимизин һәлә өјрәнилмәмиш сирли хүсусијјәтләрини ачмаға материал верир.

Бу типли нүмунәләр фолклор дилимизә јени бахышын зәрурилијини көстәрир. Мәсәлән, халг арасында ики типли әфсунларын бу күнә гәдәр гоша јашамасынын нәјлә бағлылыгла, сонрадан јаранан гарышыг дил тәркиби әфсунларын әввәлки нүмунәләри ассимилјасија едә билмәмәсинин сәбәби, бу күн шифаһи нитгдә гәдим түрк дил типи әсас көтүрүлмәклә аһәнк, ритм вә аллитерасија принсипи әсасында јаранан әфсунларын дил бахымындан һансы јарадычылыг мәрһәләләрини кечмәси; дәјишиклијә уғрамышса, бу дәјишикликләрин һансы дил һадисәләријлә сәчијјәләнмәси; дилимизин фонетик, лексик инкишафы илә бағлы дәјишикликләрин изләринин әфсунларда нәзәрә чарпачаг һансы кејфијјәтләрлә әламәтдар олмасы чох мараг доғурур.

Шифаһи нитг заман мәһдудлуғу билмәдән ајры-ајры бәдии формалардан тутмуш поетик гәлибләрин, өлчүләрин, мәтнләрин ән мүһафизәкар горујучусудур. Анчаг, шүбһәсиз ки, бу просесдә бир сыра мүһүм објектив вә субјектив амилләрин тә'сирини нәзәрә алмамаг олмаз. Әкәр әфсунлара бу бахымдан јанашмыш олсаг, онда һәмин нүмунәләрдәки јарадычылыг формасы барәдә дә мүәјјән гәнаәтә кәлмәк олар.

Улу бабаларымызын илкин бәдии јарадычылыг мәрһәләси үчүн ән'әнәви олан, чох мүхтәлиф инамлары әһатә едән мүрәккәб системли* әфсунлардан садә мәтнли нәғмәләрә доғру инкишаф нәзәрә чарпыр. Халгымызын илк әфсунлары гәдим инсанын һәјат вә мәишәтинин дөрд мүһүм үнсүрүјлә: од (күнәш), су, торпаг вә күләк (јел)-һаваjла бағлы олмушдур. Халг арасында од вә күнәшлә бағлы мүрәккәб системли әфсунлар мөвчуддур. Мараглыдыр ки, һәмин мүрәккәб системли әфсунлардан мүәјјән мәрһәләдә садә системли нәғмәләрә доғру инкишаф једдилик ше'рә гәдәрки поезијамызда нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрдәндир. Мүрәккәбдән садәјә доғру инкишафы әкс етдирән ики нүмунәјә нәзәр јетирәк.

Биринчи нүмунә. «Күнәш чыхарма» ады илә халг арасында мәшһур олан бу әфсун узун мүддәт јағыш јағаркән очаг үстүндә гурулур. Әфсунчу хүсуси дағдан — Баба дағындан кәтирилмиш дашы очағын күлүндә басдырыр, очагда хәмирашы биширилир. Хәмири ананын илки чалыр, әфсуну гуран басдырылан дашын үстүнә одун көзләрини јығa-јыға әфсунун сеһр һиссәсини охујур:

* Бурадакы «мүрәккәб» анламы нисби мә'нада ишләнир. Бу мүрәккәблик өзлүјүндә ибтидаи мә'налы мүрәккәблик кими баша дүшүлмәлидир. — *Ред.*

Году дашы,
Оду дашы.
Году кәссин
Јағышы...

Сонра исә аловланан очаг башына јығышанлар әфсунчунун мүшајиәтијлә хорла охујурлар:

Оду дашы,
Буду дашы.
Булутдарын
Куду дашы...
Биширмишәм
Хәмирашы
Гонаг кәлсин,
Һодубашы.
Кәтирсин
Гызыл күнү.
Апарсын гој
Јағышы...

Очаг аловланыр. Очаг башында топлашанлар әввәлки ифадәләри мүәјјән тәкрарла вә мүәјјән ритмлә, хорла охујурлар.

Көрүндүјү кими, әфсунда тәкрарлар чохдур, ритм башлыча үнсүрдүр. Бурада һәрәкәт вә рәгс үнсүрү дә фәалдыр. А. Н. Веселовски ибтидаи поезијанын бу хүсусијјәтиндән бәһс едәркән ритми синкретизмлә әлагәләндирирди [6, *200*].

Мәтнләр чох вахт һисс вә һәјәчанлы бағлы олуб «мәзмун ифадә етмәјән сөзләрдән, нидалардан ибарәт иди» [2, *200—201*]. Нәгаратлардан истифадә ибтидаи поезијанын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Көрүндүјү кими, әфсундакы синкретизм дә онун мүрәккәб гурулушуну мүәјјән дәрәчәдә зәнкинләшдирир. Анчаг сонракы инкишаф мәрһәләсиндә бу мүрәккәбләшмә ачылмаға, садәләшмәјә доғру кедир вә садә нәғмә мәтнләри јараныр.

Икинчи нүмунә:

Күн чых, күн чых,
Кәһәр аты мин, чых.
Оғлун гајадан учду,
Гызын тәндирә дүшдү,
Кечәл гызы гој евдә,
Сачлы гызы көтүр, чых.
Күн кетди су ичмәјә,
Гырмызы дон ичмәјә.
Күн өзүнү јетирәчәк,
Гары јердән көтүрәчәк,
Кечәл гызы апарачаг,
Сачлы гызы кәтирәчәк
[4, *7*].

Мүрәккәбликдән садәлијә доғру инкишаф нәғмәнин гурулушундан вә мәзмунундан ајдын көрүнүр. Бурада артыг синкретик хүсусијјәт јохдур. Ритмик хүсусијјәтдән поетик өлчүләрә кечид баша чатмышдыр. Нәгаратлара, лексик мә'на ифадә етмәјән сәс комплексләринә, сөзләрә вә нидалара да тәсадүф олунмур. Једдилик поетик гәлиб артыг формалашмаға башламышдыр.

Шифаһи поезијамызда мүрәккәбдән садәјә доғру инкишафын бир сыра спесифик хүсусијјәтләри мөвчуддур ки, бу да ајрыча арашдырмалар тәләб едир.

Шифаһи поезијамыздакы әфсунларын өзүнәмәхсус бир сыра жанр хүсусијјәти, хүсусән поетик гурулуш бахымындан арашдырылмасы мараг доғуран мәсәләләрдәндир.

Јазыја алынмыш әфсун нүмунәләри онлары тәхмини дә олса тәснифетмәјә имкан верир: 1) тәбиәт гүввәләри илә бағлы әфсунлар; 2) инсанын һәјат вә јашајышыны тә'мин едән битки вә һејванлары горумаг мәгсәдијлә јаранан әфсунлар; 3) инсанын күндәлик мәишәти вә сағламлығыјла әлагәдар әфсунлар.

Һәр үч групдан олан әфсунларын өзүнәмәхсус фәрди, спесифик хүсусијјәтләри олдуғу кими, үмуми, ортаг чәһәтләри дә чохдур. Ортаглығын башлыча сәбәбләриндән бири әфсунларын, демәк олар ки, һамысында әски инам вә е'тигадларын һөкмран мөвгејијлә бағлыдыр. Башга илкин фолклор жанрларындан фәргли олараг әфсунларын поетик жанр кими јаранмасы ибтидаи инсанын инам дүнјасына әсасланыр. Инсанда ајры-ајры әшјалара, образлара, варлыглара е'тигад јарандыгдан сонра бәдии тәфәккүрдә поетик ифадә тәрзләри мејдана чыхыр. Һәмин поетик тәрзләр тәкмилләшмә мәрһәләси кечәрәк сәнәтин мүхтәлиф саһәләријлә говушур, синкретикләшир, мүрәккәб системләр јараныр вә илкин поетик ваһидләрин јаранмасы башлајыр.

Улу бабаларымызын әфсун дүнјасында нәзәрә чарпан даһа әввәлки инамлардан бири су култу илә бағлыдыр. Су култуна е'тигад әфсунларда да јашамагдадыр. Мәсәлән, «Јағыш әфсуну» бу чәһәтдән мараг доғурур. Чохлу гураглыг оланда һәфтәнин уғур күнләриндә, һагг дүнјасынын ағзы ачыг вахтда** бир дәстә адам очаг галајыб әлинә су долу габ көтүрүр, овчуну су илә долдуруб көјә атыр, су јерә јағыш шәклиндә сәпәләнир. Бу вахт һәмин дәстә хорла охујур:

Дағдан кәлән	Дағдан кәлән
Селди һо...	Селди һо...
Дәрәләрдә	Дәрәләрдә
Көлдү һо.	Көлдү һо.

Әфсунчу исә бу вахт әлиндәки габдан сују овчуна төкүб, дөврә вуран адамларын ајағы алтына сәпир, очаг башына дөврә вуруб дејир:

Су сәпдим,	Су сәпдим,
Сују сәпдим.	Сују сәпдим.

** Түрк мифолокијасына көрә, сәһәр күн доғмамышдан (ала-торан вахты) ахшам шәр гарышан вә'дә инсанын арзусунун һәјата кечдији вахтдыр. Бу вахт «һагг дүнјасынын ағзынын ачыг вахты» һесаб едилирди. Она көрә дә бир сыра ајинләр һәмин вахт ичра едилирди.

Арана сују	Арана сују
Сәпдим.	Сәпдим [1, *64*].

Дәстә очағын башына дөврә вуруб әввәлки нәгараты охујур, әфсунчу әлиндәки габын сон дамла сујуну көзүн үстүнә атыб хора гошулур. Чох кечмир ки, јағыш јағыр. Көрүндүјү кими, әфсунда су онгон сәвијјәсинә јүксәлмиш, култа инам рәмзләндирилмишдир. Үмумијјәтлә, халг әфсунларында рәмзләрдән истифадә гүввәтлидир. Һәгигәтләри рәмзләрдә екс етдирмәк ибтидаи тәфәккүрүн сәчијјәви чәһәтләриндәндир. Башга бир јағыш әфсунунда да идеалла керчәк тәсәввүрүн гаршылашдырылмасынын шаһиди олуруг. Даһа доғрусу, јағыш арзулајан инсан өз истәјини керчәкләндирмәк үчүн бир анлыг өзүнү реал вәзијјәтлә гаршылашдырыр, сонра исә әфсунчунун охудуғу әфсун сәсләнир. Мәсәлән, әфсун белә гурулур: гураглыг оларкән мүгәддәс һесаб едилән јерләрдән (хүсуси дағлардан) кәтирилән једди дашы ортадан дәлиб ипә дүзәр вә ананын илки олан гыз ушағы ону суја салыб, ипин башыны арх үстүндәки ағачлардан биринә бағлардын. Ип адәтән гарағач вә ја фындыг ағачына бағланарды. Дашлар суја салынанда бир дәстә адам хорла охујарды:

Даш башым,	Даш башым,
Јаш башым.	Јаш башым.
Јаш олду	Јаш олду
Үст-башым.	Үст-башым.

Даш суја салынандан сонра исә охујарды:

Суда дашым,	Кәләр,
Гуда дашым,	Кетмәз,
Баба дашым.	Јағышым [1, *64*].

Сонра исә дашы суја саланлар әфсунчу илә бирликдә әввәлки нәгараты тәкрар едәрдиләр. Көрүндүјү кими, илк бахышда садә көрүнән әфсун даш, ағач, вә су култу илә бағлы илкин инамларла сых бағлыдыр. Әфсунчу үст-башынын јаш олдуғуну сөјләмәклә арзусуну һәгигәтә чевирмәкдә рәмзләрдән истифадә едир. Ибтидаи инсан һадисәләрин һәгиги мәзмунуну рәмзләрдә әкс етдирмәк јолујла һәгигәтләрә јијәләнмиш, онларын бир чоху күндәлик мәишәтдә сынагдан чыхан инамларла тәсдигләнмишдир.

Мүхтәлиф тәсниф групларындан асылы олмајараг әфсунларын һамысы илкин е'тигадларла даһа чох бағлыдыр. Анчаг инсанын сағламлығыјла бағлы јаранмыш баш ағрысы, диш

ағрысы, сарылыг хәстәлиjи вә б. бағлы әфсунларда әски инамлар даhа гүввәтли шәкилдә мүhафизә едилмишдир.

Халг арасында «көз оху» барәдәки инамлары мүасир тәбабәт көзүн мүәjјән гатындан сүзүлән шүа сели кими изаh едир. Бүтүн бу тәсәввүрләри өзүндә әкс етдирән «нәзәр әфсуну» халг арасында даhа кениш јаjылмышдыр:

Голтуғунда үзәррик
Асдырмышам.
Күрәjиндә гаратикан
Басдырмышам,
Галхан сындыран
Көзүвә.

Кәл чатдадан
Сөзүвә
Тфу, тфу.
Көзүвүн оху
Торпаға,
Аhун торпаға,
Уфун торпаға.
Тфу, тфу, тфу,
Тфу, тфу, тфу [1, *67*].

Гәдим инсанларын күндәлик мәишәт hәjатында горху анлаjышы да кениш јаjылмышдыр. Инсанлар горхуну мүхтәлиф көзәкөрүнмәз гүввәләрлә: чин, шеjтан, гулјабани, ал арвады вә б. илә әлагәләндирмишләр. Горхунун гаршысыны алмагда ачиз олан инсанлар бу мәгсәдлә мүхтәлиф әфсунлар јаратмышдыр.

Бу әфсунлар исә инсанларын, үмумиликдә ибтидаи инсанын өз күчүнә инамыны артырмыш, тәбиәти даhа бөjүк гүдрәтлә өзүнә рам етмәкдә онлара көмәк етмишдир. Ашағыдакы «горху» әфсуну да бу мәгсәдлә јаранмыш нүмунәләрдәндир:

hәччини
Налладым.
hүччүнү
Налладым.
Јол кедәндә
Јолун аjдын,
Сағын аjдын,
Солун аjдын.
Күрәjинә
Гырмызы тахдым,

Аjаг алтындан
Торпаг алдым.
Башын үстә
Көлкә салдым.
Јурд jеринә
Мыхча чалдым.
hәччи кәз.
hүччү кәз,
Сәнә хәтәр
Јетәммәз [1, *67*].

Халгымызын әфсун дүнјасы елә гәдим гаjнаглар, мифик тәфәккүрләр вә әски инамларла әлагәдардыр ки, онларын hәр бири чохлу јүзилликләр архасында галан тарихимизин солмаз сәhифәләриjлә сых бағлыдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Нәбиjев А.* Азәрбаjчан фолклорунун жанрлары. — Бакы, АДУ нәшриjјаты 1983.
2. *Көчәрли Ф.* Балалара hәдиjјә. — Бакы, Кәнчлик, 1972.
3. *Тәhмасиб М. h.* Мөвсүм вә мәрасим нәғмәләри. — Намизәдлик диссертасиjасы. Бакы, 1945.
4. *Тәhмасиб М. h.* Азәрбаjчан халг дастанлары (орта әсрләр). — Бакы, Елм, 1972.
5. *Маркс К., Энгельс Ф.* Об искусстве. Том I. — М., Политиздат, 1957.
6. *Веселовский А. Н.* Три главы из исторической поэтики. — Историческая поэтика. Л., изд-во АН СССР, 1940.

НИЈАЗИ МЕҺДИЈЕВ

(Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Институту)

ОРТА ӘСР АЗӘРБАЈҸАН МӘДӘНИЈЈӘТИНИН БӘ'ЗИ ЕТНИК ӘСАСЛАРЫ

Орта әср Азәрбајҹан мәдәнијјәти башланғычындан диффуз, јајғын сәрһәдлә архаик дүнјаја ачылмышдыр. Онун архаикаја ачылышыны нәзәрә алмаг ашағыдакы сәбәбә көрә әһәмијјәтлидир. Һәр шејдән габаг бу диффуз кечид мүәјјән архаик гурулуш вә рәмзләрин арамсыз давам едиб орта әсрә кечдијини ајдын едир. Бу гурулушлар, рәмзләр өзләринин бә'зи илкин мә'наларыны сахлајыр. Анҹаг онлар һәм дә душдүкләри јени мүһитдә јени дүшүнҹә материалларыны дүзүмә салан әски схемләр, архетипләр кими ишләјир. Мәсәлән, оғузларда шаман илаһи (сакрал) дүнја илә бихәбәрләр (профан) дүнјасы арасында васитәчи (медиатор) иди. Дәдә Горгуд бојларынын јазылы вариантында исә бу архаик структур ислами мә'на газаныр. Дәдә Горгудун «гејбдән хәбәр» вермәси һаггындакы дејимдә әрәб сөзү «гејб» трансендент ислам аллаһынын саһәсини билдирир. Дәдә Горгудун өзү исә пејғәмбәр вә ја «аллаһын јахынлары» анлајышында дујулур. Демәли, исламын бу идејасынын (гејбдән хәбәр вермәнин) оғузлар үчүн доғмалашмасында көстәрдијимиз шаманизм архетипи башлыҹа шәртләрдән бири олмушдур.

Бизим ән әввәл «Китаби-Дәдә Горгуд»а мүраҹиәт етмәмиз тәсадүфи дејил, чүнки бу дастанын јазылы варианты архаика илә орта әср мәдәнијјәтинин диффуз сәрһәдини өз үзәриндән кечирир. Дастанын јазылы вариантында ики дүнјадујуму арасында тоггушманын изләрини сечиб бунун әсасында оғузларын Горгудсуз мәдәнијјәтә кечид дөврүнүн зиддијјәтләрини бәрпа етмәк олар. «Китаби-Дәдә Горгуд»да ислам мотивләрини биз индијәҹән «ағ сапла тикилмиш јамаг» сајырдыг. Доғрудан да дастанын архаик шифаһи формалары үчүн ислам мотивләри јамаг олмаја билмәзди. Анҹаг дастанын јазы вариантында онлары јамаг адландырмаг бир проблеми көрмәјә гојмур. Иш бурасындадыр ки, дастан һәм дә ону јазыја аланын шүурунда баш верәнләрин ин'икасыдыр. Јазыја аланын шүуру исә елә бир дөв-

рүн мәһсулу иди ки, бу заман оғуз дүнјадујуму ислам илә позулуб сөкүлүрдү. Бу проблемә бир аз конкрет бахаг. Өзүнүн илкин вәзијјәтиндә, әсатирләрин чанлы олдуғу дөврдә данышыг дили керчәкликдән хүсуси семиотик мәсафә илә ајрылмамышды, јә'ни сөзлә онун билдирдији објект арасындакы көклү фәрг дујулмурду. Бу мәрһәләдә сөз, билдирдији чисмин орбитиндән гырağа чыхмадығындан, әски овсун сөздән чисмә бирбаша, арамсыз кечид көрүрдү. Она көрә дә белә һесаб олунурду ки, әкәр адын үзәриндә тәчавүзкар овсун әмәлијјаты апарылса, һәмин әмәлијјатын тә'сири һеч бир манеәјә раст кәлмәдән адын билдирдији чисмин адамын тәкинәчән сирајәт едәчәкдир. Сөзлә чисмин, сөзлә бәдәнин беләчә бир сырада көрүнмәси бир чох нәтичәләрә кәтириб чыхарырды. Архаик мәдәнијјәтдә сөз өз физики кәсәринә көрә нә кәсән бычагдан, нә санчылан охдан сечилирди. Бу дөвр дүшүнүшүнә көрә, сөзү јанлыш вә јаландан ишләтмәк оларды, анчаг сөзүн өзүндә бир дамчы да јалан јох иди. Сөзүн дүзкүн ишләдилмәсинә тәһлүкә јарананда каһинләр һәмин тәһлүкәни тезчә узаглашдырырдылар. Анчаг, көрүнүр, белә тәһлүкә даһа чох архаиканын сонунда артмаға башламышды.

Ибтидаи инсана көрә, сөз објекти бүтүнлүклә өртдүјүндән сөзүн дүшәр-дүшмәзи објектин дүшәр-дүшмәзијлә ејниләширди. Бәдән кими чисмани олан сөз, објектин өзү кими јашанылан дил ишарәси «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мәтниндә тез-тез дујулур. Билдирдији чисимдән ајрылмаз сөзләр ичиндә Дәдә Горгудун сөзләри башлыча јер тутур. Даһа дәгиг десәк, Дәдә Горгудун сөзләри оғузлары ичтимаи космоса, дүзүмә салыр. О, чисимләрин үстүнү сөзлә өртән јарадычы башланғыч кими дујулур. Бу бахымдан Дәдә Горгудун афоризмләри **доғру** дилин, сөзлә дүзкүн ишарәләндирмәнин принсипи кими көрүнүр*.

Анчаг «Китаби-Дәдә Горгуд»да, хүсусилә Дәли Домрул бојунда башга бир дүнјадујуму да өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Һәмин бојда ислам дүнја модели оғузлара аллаһ илә елә мүнасибәтләр тәклиф едирди ки, онларын ичиндә јалтаглыға, гылыға, јаланлара јер ачылырды. Белә мүнасибәтләр әсасында гурулмуш дүнјадујумунда ишарә илә објект бир-бириндән кәскин шәкилдә араланыр вә ишарә илә чисим арасында бөјүк бошлуг јаранырды. Чисимдән гопмуш ишарә — сөз мүстәгилләшәрәк бу бошлуг-

* Сөзләр үзәриндә бу архаик әмәлијјатын һансы кәләчәјинин олмасы сонралар ајдынлашды. Мәсәлән, Конфутси «адлары дүзәлтмәк» тә'лиминдә көстәрирди ки, дүзкүн адлары (сөзләри) ишләтмәклә дүзкүн јашамаг олар [4, *192—193*]. Охшар шәкилдә Дәдә Горгуд адлар, анлајышлар үзәриндә ајдынлашдырмалар апарыб [1, *14—18*] санки мүасир мәнтигчи кими ишләјирди.

да истәнилән јөндә һәрәкәт етмәк, чисмә јахынлашмаг вә ондан узаглашмаг имканы газанырды. Сөз вә дикәр архаик ишарәләр артыг чисмин чазибә орбитиндән чыхырды. Мифоложи-макик, сонра исә епик дүнјадујумунун сөкүлмәси һәм дә ишарә илә чисмин илкин биркәлијинин сөкүлмәси кими баш верирди. Сөз илә чисим арасында бошлуғун әмәлә кәлмәси сөзүн истәдији јерә «кәзмәјә чыхмасына» шәраит јарадырды вә беләликлә, сөз чи-сөз чисимдән **узаглашыб** јалана чеврилмәк имканы газандығындан, сөзүн чисмә јахынлашыб доғруја чеврилмәси хүсуси проблемә чеврилди. Сөзүн мүстәгилләшиб чисимдән узаглаша билмәси онун башга чисимләрә тәрәф кетмәсинә, онлары да билдирмәсинә шәраит јарадырды. Бу заман сөз **метафораја** чеврилирди. Архаик мәдәнијјәтдәки сөз исә бизим, XX әср адамынын көзүнә метафора кими көрүнсә дә, әслиндә мәчаз дејилди. Архаик дүшүнүш бир сөздә ики мүхтәлиф чисми бирләшдирирдисә, онлары бәнзәмә кими дејил, ејнилик кими анлајырды. Әски оғузлар дағла, сујла данышырдыларса, бу һәмин һадисәләрин метафора кими дујулмасындан кәлән шәрти данышыг дејилди, истәнилән гәдәр керчәк сөһбәт иди.

Сөзлә чисим арасында әмәлә кәлән бошлуг вә сөзүн мәчаза чеврилә билмәси, ујдурмаг имканынын јаранмасы бәдии әдәбијјатын төрәнмәсинә кәтириб чыхарыр [5, *112—127*]. Сөзүн чисимдән ајрылыб узаг дүшмәси һәм дә фәлсәфи дүшүнчәнин јаранмасынын вә инкишафынын шәртләриндән бири олур. Сөзлә чисим арасында олан бөјүк мәсафәнин сајәсиндә јүксәк мүчәррәдләшмәләр дүзәлдилир. Фәлсәфи дүшүнчә сөзләрлә әмәлијјат апарыб чисимләрин **әсл** сифәтини тапмаға өз енержесини сәрф едир.

Азәрбајчанда бу фәлсәфи ән'әнә давам етдирилирди. Нәсирәддин Туси кими философлар Аристотел фәлсәфәсинин дистинктив-дескриптив (ајырыб-тәсвиретмә) пафосуна [7, *33—34*] ујғун шәкилдә сөзләрә дәгиг елми анлајышлар вермәклә мәшғул олурдулар [3, *83—88*]. Суфи философларында да күчлү сөз дујғусу варды. Анчаг онлар даһа чох сөзләрә батини, кизли мә'налар верирдиләр. «Мир'әти-үшшаг» адланан фарс мәтни белә сөзләрлә зәнкиндир. Ади данышыг дилинин «аһ» сөзү бурада аллаһа јөнәлмиш, сөзәсығмаз ешг нишанәсинә чеврилир [6, *132*] вә с.

Көздән кечирдијимиз мәсәлә Азәрбајчанда кениш јајылмыш һүруфиликлә гәдим азәрбајчанлыларын әсатирләри арасында әлагәни көрмәјә имкан верир. Дүздүр, һүруфилик әрәб әлифбасыјла бағлы иди. Анчаг иш бурасындадыр ки, һүруфиләрдә һәрфләрин мүгәддәсләшдирилмәсинин бир сәбәби дә онларын әбчәд системиндә сај билдирмәси иди. Мүгәддәс сајлар исә әски

мәдәнијјәтләрин һамысында, о ҹүмләдән азәрбајҹанлыларын өзүндә дә олмушду. Икинҹи тәрәфдән, ҹисманлик гәдәр ҝерчәк јашанылан сөз дујғусу да әски оғузлардан һуруфиләрә кечиб онлары бу тә'лимә психоложи ҹәһәтдән һазырламышды.

Орта әсрдә сөзүн **ишарәлилији** даһа ајдын дујулурду. Сөз ҝерчәкликдән мүҹәррәдләшмишди, анҹаг јенә дә бә'зи амилләр сөзә архаик бағлылыг дујғусуну тамамилә унудулмаға гојмурду. Бу дујғу, биринҹиси, Гур'ан кәламына пәрәстишлә сахланылырды. Икинҹи тәрәфдән, орта әср Азәрбајҹанында гәдим овсунлар, фаллар јашамагда давам едирди. Она ҝөрә дә овсунедиҹи, фалачычы сөзә һәссаслыг, инам һуруфи азәрбајҹанлыларын психикасында өз ишини ҝөрүрдү. Әски чағлардан оғуз гәбиләләринин дамғалары да галмышды [9, *88—90*] вә онларын јазыјабәнзәр мүәммалы ҹизҝиләри азәрбајҹанлыларда графиклијә олан дујғунун гәдимлијини ҝөстәрирди. Еһтимал етмәк олар ки, әрәб һәрфләриндән алынан һәззә етник амил кими бу дујғу да иштирак едирди.

Инди исә орта әср мәдәнијјәт һадисәләринин мифик-архетип әсасыјла бағлы бир мәсәләјә дә диггәт едәк. Бир тәрәфдә «Китаби-Дәдә Горгуд»у, о бири тәрәфдә исә Нәсими, Хәтаји вә даһа чох Фүзули, Мәсиһи мәтнләрини ҝөтүрәндә онлар арасында «садә-мүрәккәб», «бәзәксиз-бәзәкли», «орнаментсиз-орнаментли» антитезләриндә ачылан фәргләр ортаја чыхыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»да ҝүҹлү денотативлик, објектләри бирбаша билдирмәк вар. Бу, архаик сөзүн јухарыда изаһ етдијимиз тәбиәтиндән ҝәлир. Дастанда, ҝөстәрилән вәзијјәтләрдән бирбаша билинән, ачылышы, динамикасы физики ҹизҝиләрдә олан (мәсәлән, «уру дурмаг») ана хәтләр сечилир. Дәдә Горгуд ҹүмләләри мәһз онлары билдирир. Бу, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун вердији дүнја шәклинин чох пластик олмасына ҝәтириб чыхарыр. Гејри-пластик дәринликләрлә бағлы олан, субјектин рефлексијалары илә психоложи чаларларда, ассосиасијада ачылан дүнја јашантысына, дүнја шәклинә Дәдә Горгуд мәтни, демәк олар ки, биканә иди. Вәзијјәтин Дәдә Горгуд мәтниндәки модели илә вәзијјәтин өз пластик ҝөрүнүшү арасында тутум, өлчү бәрабәрлији, симметриклији олмушду. Өзү дә Азәрбајҹан дили әсасында ҝерчәклији бу ҹүр моделләшдирмәк ән'әнә кими исламдан сонра да Азәрбајҹан мәдәнијјәтиндә галыб, «Дастани-Әһмәд Һәрами», «Шүһәданамә», «Әсрарнамә» кими мәтнләрин башлыҹа бөлүмләрини төрәтмишди. «Китаби-Дәдә Горгуд» бу әсәрләрлә мүнасибәтдә парадигма кими ачылыр.

Нәсими, Фүзули, Мәсиһи кими шаирләрин мәтнләриндә исә сөз метафора кими мүхтәлиф охшар вәзијјәтләри чарпазлашды-

рыб, онларын һөрҝүсүндән бир вәзијјәти (мәсәлән, ашигин мә'шугәјә һејранлығыны) билдирирди. Орта әср поетик дилиндә сөз, елә бил, илкин мифик-маҝик енержисини итирмишди, онун физики објектләрдән мүҹәррәдләшиб узаглашмасы вә мәһз ишарә кими дујулмасы ону зәифләтмишди. Нәтиҹәдә сөз енержини бәнзәтмә принсипи сајәсиндә өз чеврәсинә башга сөзләри јығмагла топлајырды. Бу просесдә әрәб-фарс сөзләри, тәркибләри Азәрбајҹан поетик дилинә **зәнҝинлик, мүәммалы дәринлик** мөһүрүнү вурурду. Орта әср азәрбајҹанлыларынын чоху үчүн онларын гаранлыг галан вә ја тәхминән баша дүшүлән мә'налары мәтнә батини, мүрәккәб анламлары **ҝизләтмәк** е'ҹазкарлығыны верирди.

Дилчилик бахымындан орта әср Азәрбајҹан поетик дилинин метафорик үслубунун бу һетероҝенлији һәм дә бәзәк (алабәзәк?), орнамент ефектини доғурурду. Әрузда әрәб-фарс тәркибләринин ахыҹы, далғавари интонасија ҹизҝиләри нахышларын далғалы јарашығыны андырырды. Бүтүн бунлар исә јазынын орнаментал әјри-дүз ҹизҝиләри илә сәсләширди. Ејни ҹизҝиләр орта әср мусигисинин структурунда да өзүнү ҝөстәрирди.

Орта әср иҹтимаи мәканында һәр һансы бир факты мәдәниләшдирмәк, мәдәнијјәтә аид етмәк мүһүм дүзүмәсалма принсипи кими чыхыш едән орнаментал структурлашдырманы нәзәрдә тутурду. Јазыдан ајрылмаз дујулан Гур'ан кәламлары, демәли, јазы орнаменталлығында гавранылан Гур'ан сөзләри мә'нәви мәканда структурлашдырма апарырды. Ҝерчәк физики мәканда исә мүхтәлиф декоратив ишләр (халчалар вә с.) мәдәниләшдирмә, орнаментләшдирмә ишини һәјата кечирирди [8]. Һәм дә бу заман јазы тез-тез декоратив мүстәвиләрә сирајәт едиб орадакы орнаментләрлә һөрҝүләнирди. Нәтиҹәдә бизим гаврајышымыза елә ҝәлир ки,орта әсрдә орнаменталлығын бу универсал тә'сири өз әсасыны јалныз ислам дүнјадујумундан, әрәб-фарс гајнағындан алыр вә Дәдә Горгуд дүнјасынын садәлијијлә зиддијјәт әмәлә ҝәтирир. Әслиндә исә бу орнаменталлыг пафосунун бир ҝөкү ислам орта әсриндәјдисә, о бири башланғыҹы әски азәрбајҹанлыларын мәдәнијјәтиндән ҝәлирди. Јә'ни орнаментал структурлашдырмаја алудә олмаг үчүн азәрбајҹанлыларда кифајәт гәдәр етник-психоложи һазырлыг, архетип вар иди. Профессор Мирәли Сејидовун Өләнк, Хызыр мифоложи образлары илә бағлы апардығы арашдырмалар ҝөстәрир ки, битки, јашыллыг, ҝүл-чичәк рәмзләри әски азәрбајҹанлыларын мифолоҝијасында ҝөркәмли јер тутурду [2, *31—59*]. Битки ҹизҝиләри исә орта әср нахышларынын тиположи гурулушуну верән прототипләрдән иди. Бәзәк тәсәввүрү өзү дә ҝүл-чичәклә сых бағлыдыр, бәзәкдәки

зәриф инчәләмәләр һәмишә күл-чичәјин зәрифлијинин андырмышдыр.

Күл-чичәк рәмзләри орта әср Азәрбајчан поезијасыны бәзәјәрәк, нахыша чәкәрәк онун бир чох гатларына сирајәт едирди. Орнаментләрин чизкиләри күл-чичәјин әјри-дүз контурларынын јарашығында көрүнүрдү. Бир сөзлә, муғамдакы, јазыдакы, нахышдакы, әруз интонасијасындакы далғавари чизкиләрин јарашыглы, бахымлы дујулмасы һәм дә орта әср азәрбајчанлысынын етник кечмишиндән галмыш мифоложи битки рәмзләријлә шәртләнирди. Бу мәдәнијјәтдә, семиотиканын дили илә десәк, битки рәмзләринин әмәлә кәтирдији код јалныз бәнзәтмәләр үчүн материал вермирди. Битки чизкиләри орта әср Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бир чох бөлкәләринә универсал синтаксиси, јә'ни ишарәләри јарашыглы дүзмәк, мәдәни шәкилдә тәшкил етмәк принсипләрини тәгдим едирди. Бу синтаксис сајәсиндә Азәрбајчан мәдәнијјәти орнаментал структурлашдырманы һәјата кечирирди.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 Китаби-Дәдә Горгуд. — Бакы, Кәнчлик, 1978.

2 *Сејидов Мирәли.* Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. — Бакы, Јазычы, 1983.

3 *Туси Нәсирәддин.* Әхлаги-Насири. — Бакы, Елм, 1980.

4 Антология мировой философии. — М., Наука, 1969, т. I, часть I.

5 *Бадалов Рахман.* Правда и вымысел героического эпоса. — Баку, Элм, 1983.

6 *Бертельс Е. Э.* Суфизм и суфийская литература. — М., Наука, 1965.

7 *Лосев А. Ф.* История античной эстетики. — Аристотель и поздняя классика. М., Искусство, 1975.

3 *Мехтиев Н. М.* «Орнаментальная структурность и деструктурирующая «бесконечность» в мусульманской средневековой культуре. — Философские проблемы культуры. Тбилиси, Мецниереба, 1980, 158—175-чи сәһ.

9 *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. — М.—Л., изд-во АН СССР, 1952, т. I.

Ч. И. ЧӘФӘРОВ

(Азәрбајчан Дөвләт Университети)

АЗӘРБАЈЧАН ДАМҒАЛАРЫ

Түрк уругларынын ән гәдим дүшәркәләрини, ата-баба јурдларыны, онларын доғма вәтәнләрини, һабелә вахтилә мөвчуд олмуш үнванларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн дамға вә ишарәләрин мүстәсна әһәмијјәтини гејд етмәк лазымдыр.

Дамға вә ишарәләр, бир сыра башга халгларда олдуғу кими, Азәрбајчан халгынын да тәшәккүл тапмасында иштирак етмиш

мүхтәлиф етносларын гәдим јазы мәдәнијјәтинин илк нүмунәләри кими дә гијмәтли јадикарлардыр.

Азәрбајчанын бир сыра рајонларындан тапылмыш рәнкарәнк ишарә вә дамғаларын сирләри бу күнәдәк ачылмамыш, онларын ишарәми, дамғамы олдуғу ајдынлашдырылмамышдыр. Ордубаддан, Шамахыдан, Гобустандан, Кәдәбәјдән вә б. јерләрдән ашкар едилмиш силсилә ишарә вә дамғаларын бир гисми ајрыајры мүәллифләр тәрәфиндән садәчә олараг сәтһи тәсвирлә тәгдим едилмишдир.

Бу мәгаләдә Ә. Һүсејнинин «Кәмигаја рәсмләри» [2] вә Ф. Мурадованын «Ширван зонасында ашкар едилмиш ишарә вә дамғалар» [1] адлы мәгаләләриндә верилмиш бә'зи дамғаларын һансы гәдим уруглара аидлијини вә бир нечә ишарәнин исә гәдим дүнја ишарәләр системиндә паралелләрини, охшарларыны ајдынлашдырмағы гаршымыза мәгсәд гојмушуг.

Мүгајисәләр, тутушдурмалар көстәрир ки, бир сыра ишарәләр гәдим дүнја дилләринин әлифба системиндә мүәјјән сәсләрин, һечаларын,һәмчинин сәс бирләшмәләринин график ифадәчиси олмуш вә ја дамғалар системиндә ајрылыгда көтүрүлмүш бир тајфанын әсас емблеми (керби) кими әсрдән әсрә јадикар галмышдыр.

Мәгаләдә арашдырылан ишарәләрин һансы тајфанын дамғасы олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн М. Кашғарлынын «Дивану луғат ит-түрк» (XI әср), Рәшидәддинин «Чами әт-тәварих» (XIII—XIV әсрләр), түрк јазычысы вә тарихчиси Јазычыоғлу Әлинин «Сәлчугнамә» (XIV әср), Әбүлгази Баһадур ханын «Шәчәрeји-тәракимә» (XVII-XVIII әсрләр) әсәрләриндәки оғуз дамғаларынын вә Н. А. Баскаковун «Ногайский язык и его диалекты» (М.—Л., 1940) адлы китабында верилмиш ноғај дамғаларынын сијаһысындан әсас мүәјјәнләшдиричи мәнбә кими истифадә едилмишдир.

Тутушдурмалар көстәрир ки, ады чәкилән мәнбәләрдә оғуз тајфаларынын нәинки адлары, һабелә дамғалары да әксәр һалларда бир-бириндән фәргләнир.

Азәрбајчан рајонларындан тапылмыш дамғаларын бир һиссәси, көстәрилән мәнбәләрә көрә, оғуз тајфаларындан әфшар, бајандур, чувалдар, јапар, улајундлуғ, бегдили, чепни, кызығ, дүкәр, јикдир, түркмән, салур вә алајундлуғларын; ноғај уругларындан олан иргак, најман, аркын, ергенәк вә үчләрин, гара вә ағ асларын, телевләрин, гыпчагларын, сарајлыларын вә башгаларынын дамғаларыјла үст-үстә дүшүр. Бу да дамғалары мүәјјән олан вә олмајан күлли мигдарда дикәр түрк вә гејритүрк тајфаларынын вахтилә Азәрбајчан әразисиндә јашадыгла-

701—16

рыны, һабелә Азәрбајҹан халгынын формалашмасында мүәјјән дәрәҹәдә иштирак етдикләрини сөјләмәјә имкан верир. Бу тајфалардан **азлар (ас)** бизим үчүн даһа мараглы олдуғундан, онлар һаггында нисбәтән кениш данышмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Бу етнонимләрин бә'зисинә инди Азәрбајҹанын ајры-ајры кәнд адларында да раст кәлирик. Оғуз тајфаларындан халачларын ады **Хәләч** (Абшерон, Губадлы, Илич, Салјан, Учар), чувалдарларын ады **Човдар** (Дашкәсән, Кәлбәҹәр), каркынларын ады **Гархун** (Илич, Губа, Јевлах), бечәнәкләрин ады **Бичәнәк** (Шаһбуз), бајатларын ады **Бојат** (Салјан, Ағҹабәди, Учар, Шамахы, Дәвәчи: Синчан Бојат, Узун Бојат), бегдилиләрин ады **Бәјдилли** (Јевлах, Салјан), дүкәрләрин ады **Дүјәрли** (Шамхор), ејмурләрин ады **Ејмүр** (Ағдаш, Һадрут), салурларын ады **Салер** (Шамхор) вә б. кәндләрин адында сахланмышдыр.

Оғуз етнониминин әрәбчә тәләффүзү исә **Гузан** вә **Чырагуз** кәнд адларында Ағдам вә Һадрут рајонларында јашамагдадыр.

Бир сыра ән гәдим тајфалардан олан азлар, аллар, гыпчаглар, кәнкәрләр, арғулар, куманлар, тангутлар, ыграклар, хәзәрләр вә кәнчәкләрин адлары **Азых, Аразбары** (Һадрут, Ағҹабәди), **Аллар, Алолар, Аллыкәнд** (Јардымлы, Ҹәлилабад, Кәлбәҹәр), **Гыпчаг** (Гах), **Команлы** (Ҹәлилабад), **Гызыл Кәнкәрли, Бала Кәнкәрли** (Ағдам, Мирбәшир, Күрдәмир), **Ағры** (Ордубад), **Танғыт** (Гах), **Иғрык** (Губа), **Хәзәр, Хәзәрли** (Салјан, Хачмаз) вә б. рајонларда башга-башга формаларда горунуб сахланмышдыр.

Һунларла бағлы олан кәнчәкләрин ады исә **Кәнчә** [3], **Кәнзә, Гандзах, Ганзах, Хунзах, Хунза** вә б. вариантларда нәинки Азәрбајҹанын бир сыра рајонларында, еләҹә дә Түркијә вә башга јерләрдә дә ишләнир. Бу адла бағлы топонимләр Дағыстанда **(Хунзах)**, Һиндистанда [**Хунза (штат)**; **Гандак** (Ганг чајынын Һиндистан вә Непалдакы ахары)], ј. е. IV әсриндән е'тибарән Атропатендә (пајтахты **Гандзак//Газака**) [7, *277*] вә б. јерләрдә көзә чарпыр.

Дамғаларын сырасында бизим үчүн ән мараглы көрүнәни вә нисбәтән кениш тәдгигат тәләб едәни гараноғајларда **ас** адыјла танынан тајфанын **бешик дамға** адланан дамғасыдыр. Бу дамғанын там паралелинә Ширван дамғаларынын сырасында да (3-чү шәкил, № 8) раст кәлирик. Гејд етмәк лазымдыр ки, Әбүлгази Баһадур ханын вердији сијаһыда да улајундлуғ тајфасынын дамғасы (1-чи шәкил, № 13) **бешик тик** адланмагла јанашы, охшарлыг да тәшкил едир. Бу о демәкдир ки, **ас(аз)** тајфасы бизә мә'лум олмајан дөврләрдә Азәрбајҹанда јашамышдыр.

Бу тајфанын талеји елми әдәбијјатда чох гаранлыг вә пәракәндә шәкилдә изаһ едилмиш вә едилмәкдәдир.

1-чи шәкил

ОРТА ӘСР МҮӘЛЛИФЛӘРИНДӘКИ ОҒУЗ ДАМҒАЛАРЫ*

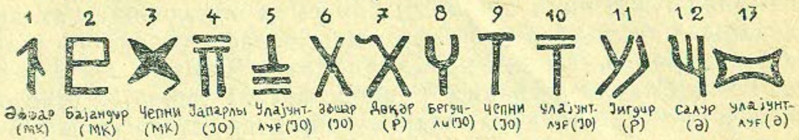

* МК – Маһмуд Кашғарлы, ЈО – Јазычыоғлу, Ә – Әбүлгази Б., Р – Рәшидәддин

2-чи шәкил

«КӘМИГАЈА» ИШАРӘЛӘРИ

3-чү шәкил

ШАМАХЫ ИШАРӘЛӘРИ

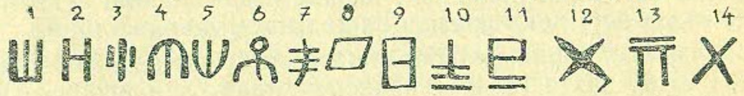

4-чү шәкил

АҒВАН ИШАРӘЛӘРИ

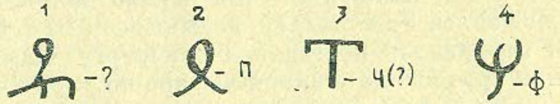

5-чи шәкил

ГӘДИМ ДИЛЛӘРДӘКИ ЈАЗЫ ИШАРӘЛӘРИ

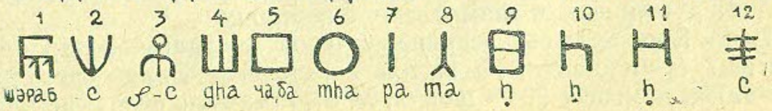

Тарихи мәнбәләрдә, һәмчинин мүасир јер-јурд адларында, һабелә ајры-ајры түрк халгларынын тајфа вә тирәләринин сијаһысында **ас** вә ја **азларын** адларына тәсадүф етмәк олур.

Азлар (аслар) кимдир? Онлар һансы гәдим халгдандыр? **«Аз»** сөзү нә демәкдир вә с. Бу суаллара чаваб вермәздән габаг хатырладаг ки, инди дүнјанын бир сыра өлкәләриндә **азларын (асларын)** адыны горујуб сахламыш чоғрафи үнванлара тез-тез раст кәлирик. Алтајда, Уралда, Гафгазда, Грымда, Орта Асијада, Газахыстанда вә башга јерләрдә **аз(ас)** тәркибли етнотопонимләр нисбәтән чохдур. **Азлар** мүасир дөврүмүздә ән чох Өзбәкистан әразисиндә (Бәлхдә, Харәзмдә, Гашгадәрәдә, Зәрәфшанда вә б. јерләрдә) јашамагдадырлар.

Һәм тарихи мәнбәләрдә, һәм дә мүасир дилләрдә **азларла** бағлы паралелләр бу гәдим халгын талејини изләмәк үчүн кифајәт гәдәр факт верир.

Араз, Азәр, Азәрбајчан, Гафгаз, Хачмаз, Сәлмас, Ашгабад (Аскабад), Астара, Аза вә с. јер-јурд адлары, һабелә **гырғыз (кырказ), хакас (какаас), тобас (түбас), гагауз (какааз), төләс (төлә ас)** вә с. кими һәм гәдим, һәм дә мүасир етнонимләрин **аз** вә ја **асларла** бағлы јарандығыны сөјләмәк мүмкүндүр.

Беләликлә, **азлар (аслар)** барәдә мә'лумата гәдим вә орта әср мәнбәләриндә дә раст кәлирик. VII әср әрәб сәјјаһы Саллама әт-Тәрчүмани **азкишләрин** гыпчагларын гоншулуғунда, Мәркәзи Газахыстанын сәрһәдләриндән башламыш Балхаш (Тахмас) көлүнә гәдәр бөјүк бир әразидә јашадыгларыны көстәрир.

Ады чәкилән тарихи мәнбәләрә әсасән бизим мүәјјәнләшдирдијимиз вә бу вахта гәдәр «үнвансыз», «намә'лум ишарә» кими тәгдим едилән дамғаларын чох һиссәси оғуз уругларындан олан *бајандурларын, әфшарларын, чувалдарларын* (човдар), *јапарларын, кызығларын, төгәрләрин* (дөкәр//дүјәр), *бегдилиләрин, чепниләрин, улајундлуғларын* мин илләрлә символик әламәт олараг ишләтдикләри емблемләрдир. Чох күман ки, кәләчәк ахтарышлар М. Кашғарлы, Рәшидәддин, Јазычыоғлу Әли, Әбүлгази Баһадур хан тәрәфиндән көстәрилән дикәр оғуз дамғаларыны да Азәрбајчан әразисиндә ашкара чыхарачагдыр.

Ашағыдакы сијаһыда дамғаларын вә ишарәләрин мәнбәләрә көрә тәсвирини, онларын Азәрбајчан әразисиндән тапылан ишарәләр сырасындакы паралелләрини, һәмчинин онларын гәдим дүнја дилләриндә ишләнмиш әлифба системләриндә охшар вә үст-үстә дүшән шәкли әламәтләрини веририк:

1) М. Кашғарлынын әсәриндә 6-чы оғуз тајфасы әфшарларын дамғасы (1-чи шәкил, № 1) илә Јазычыоғлу Әлидә верилмиш ејни тајфа дамғасы (1-чи шәкил, № 6) тамамилә фәргләнир. Һәр

ики дамға олдуғу кими «Кәмигаја» ишарәләринин сырасында вә Дуваннынын шимал-гәрбиндә Софу Новруз гәбиристанлығында гејдә алынмышдыр (2-чи шәкил, №№ 10, 17; 3-чү шәкил, № 14).

2) Бајандурлар, М. Кашғарлыја көрә, 3-чү оғуз тајфасыдыр. Шамахынын Гушчу кәндиндәки «Абдал дамы» адлы мағаранын дәшәмәсиндәки ишарәләр ичәрисиндә* бајандур дамғасынын (1-чи шәкил, № 2) ашағысындан бир дүз хәтт чәкилмиш еквивалентијлә үзләширик (3-чү шәкил, № 11). Бу ишарәнин охшар вариантына (5-чи шәкил, № 1)Екеј јазылары (Тунч дөврү, е.ә. XXI—XX әсрләр) сырасында «шәраб» мә'насы ифадә едән әламәт кими раст кәлирик.

3) Чувалдарлар М. Кашғарлыда 21-чи оғузлардыр. Онларын дамғаларыјла (1-чи шәкил, № 3) Јазычыоғлу Әлидә дә (1-чи шәкил, № 8) гаршылашырыг. Гобустандакы Гараатлы гәбиристанлығында башдашлары үзәриндә бир сыра белә дамға гејдә алынмышдыр ки, онларын ичиндә М. Кашғарлынын көстәрдији дамға (1-чи шәкил, № 3) даһа чох јајылмышдыр (3-чү шәкил, № 12). Ајдын олур ки, гәдим чепниләрин әсас мәскәнләриндән бири дә Гобустан имиш.

4) Јапарлар Јазычыоғлу Әлидә 7-чи оғуз тајфасыдыр. Онларын дамғасы (1-чи шәкил, № 4) Софу Новруз пири гәбиристанлығында тапылмыш ишарәләр сырасында да нәзәрә чарпыр (3-чү шәкил, № 13). Бу дамға гараноғајларда **таган дамға** ады илә Шаббас-Мырза тајфасына аид едилир [4, *134*].

5) М. Кашғарлыдакы 17-чи оғузларын-улајундлуғларын дамғасы(1-чи шәкил, № 5) Софу Новруз пириндән тапылмыш ишарәләр сырасында бир нечә вариантда (3-чү шәкил, № 10) нәзәрә чарпыр. Еһтимал ки, бу дамғанын вариантлары һәмин әразидә улајун тајфасындан олан уругларын чохлуғуну әламәтләндирир.

6) Бекдилиләр Јазычыоғлу Әлидә (XIV әср) 11-чи оғуз тајфасыдыр. Онларын дамғалары (1-чи шәкил, № 7) «Кәмигаја» ишарәләри сырасында (2-чи шәкил, № 5) чүз'и фәрглә нәзәрә чарпыр. Бу дамғанын чох јахын вариантына јени еранын тәхминән 430-чу илиндә тәртиб едилдији күман олунан ағван (албан) әлифбасы [5, *445*] сырасында **ф** сәси график әламәтинин харичи охшарлығында да раст кәлмәк олар (4-чү шәкил, № 4).

7) Јазычыоғлу Әлидә чепниләр 16-чы тајфа олараг көстәрилир. Онларын дамғасы (1-чи шәкил, № 8) азачыг фәрглә «Кәмигаја» ишарәләри сырасында да вар. Ағван әлифбасында **ч**

* Бах: *М. Мурадова.* Ширван зонасында ашкар едилмиш ишарә вә дамғалар. — Азәрбајчан мадди мәдәнијјәти, VIII. Бакы, 1976, с. 94. Ширван зонасына аид верилән дамғаларын һамысы бу мәгаләдән көтүрүлмүшдүр.

сәсинин ифадәчиси олан ишарә (4-чү шәкил, № 3) илә бу дамғанын көклү фәрги јохдур.

8) Улајундлуғлар, Јазычыоғлу Әлијә көрә, 19-чу оғуз тајфасыдыр. Бу тајфанын дамғасы (1-чи шәкил, № 9) илә һәмин сијаһыдакы чепни дамғасы (1-чи шәкил, № 8), «Ҝәмигаја» јазыларындакы 7-чи ишарә (2-чи шәкил, № 7), һабелә ағван әлифбасында **ч** сәсинин ишарәси (4-чү шәкил, № 3), чох ҝүман ки, ејни көкдән мүхтәлиф формалы көчүрмәләрдир. Бу ишарәләрин «Ҝәмигаја» нүсхәси гараноғајларда да **балкчаа тамгьа** («чәкич дамға») адыјла сарајлы тајфасына аид едилир [4, *138*].

9) Әбүлгази Баһадур ханын оғузлар сијаһысында салурлар 17-чи тајфадыр. Бу тајфанын дамғасы (1-чи шәкил, № 11) «Ҝәмигаја» ишарәләри сырасында да ҝөзә дәјир (2-чи шәкил, № 2).

Еһтимал ки, вахтилә салурларын јашадығы әразиләрдән бири дә Ордубад сәрһәдләриндә олмушдур. Јени еранын XI әсринин биринчи јарысына аид Новгород рунларынын чәркәсиндә һәмин ишарә **м** сәсинин ифадәчиси кими ҝөстәрилир [6, *156*].

10) Ағноғајларын дамғалары ичәрисиндә **кьарас** (күман ки, **гара аз**) тајфасынын дамғасы **әлип тамгьа** («әлиф дамға») адланыр [4, *132*]. «Ҝәмигаја» јазылары сырасында бу ишарә (2-чи шәкил, № 8) ејнилә экс едилмишдир.

11) Гараноғајларда **ас** уруғунун ады чәкилир вә онларын дамғасы Софу Новруз пириндән тапылмыш дөрдбучаглы ишарәјлә (3-чү шәкил, № 8) ујғунлуг тәшкил етмәклә јанашы, **бесик тамгьа** («бешик дамға») адланыр. Ас уруғунун бу дамғасы мүхтәлиф көрүнүшләрдә е. ә. III әсрдә Шимали Һиндистан «браһми» әлифбасы силсиләсиндә **ча** вә **ба** һечаларынын әламәти кими нәзәрә чарпыр [8, *383*]**.

12) «Ҝәмигаја» ишарәләриндән бири дә (2-чи шәкил, № 4) ноғајларын **ыргьаклы** (ирғак) тајфасынын [4, *132*] ејни дамғасыјла үст-үстә дүшүр. Гәдим түрк әлифбасында да һәмин ишарә **п** сәсинин јеканә график әламәтидир.

13) «Ҝәмигаја» ишарәләриндән бири (2-чи шәкил, № 1) ағноғајларда түркмән тајфа дамғасы кими гејд едилир [4, *134*]. Һәмин дамға е. ә. III әсрдә ишләнмиш Шимали Һиндистан «браһми» әлифба системиндә **«тһа»** һечасыны билдирән пиктограм кими гејд едилир.

14) «Ҝәмигаја» ишарәләринин 8-чиси (2-чи шәкил) ағноғајларда «кьарас» (күман ки, кара ас//гара аз) тајфасына аид «әлиф дамға» (әлип дамгьа) ады илә верилир [4, *132*]. Бу ишарә «браһми» јазылары силсиләсиндә **ејнилә** экс олунмушдур вә **«ра»** һечасыны ифадә едир.

15) Ширван (Софу Новруз пири) ишарәләриндән бири (3-чү шәкил, №1) гараноғајларда «конгес» (еһтимал ки, ҝенерес; кәнкәр тајфасынын гәдим ады) нәслинин «тарак тамгьа»сы («дараг дамға») кими ҝөстәрилир [6, *139*]. Бу дамға «браһми» јазыларында ејнилә экс олунмуш вә **«дһа»** һечасыны ифадә етмишдир.

16) Ширван дамғаларындан бири (3-чү шәкил, № 2) гараноғајларда газан тајфасынын ергенекли уруғунун дамғасы кими хатырланыр [4, *138*]. Һәмин ишарә е. ә. V—III әсрләрдә ишләнмиш арами әлифбасында **һ** сәсинин ишарәләриндән бири олмушдур.

17) Ширван дамғаларындан бир нечәси (3-чү шәкил, №№ 5, 6, 7, 8, 9) е. ә. III—II әсрләрдә ишләнмиш Дәмәшг сәмуд әлифбасында (5-чи шәкил, № 2), VI—III әсрләрдә ишләнмиш Дәмәшг сафаид әлифбасында **һ** сәсинин ишарәләриндән бири кими чыхыш етмишдир. Бу дамғаларын башга бириси (3-чү шәкил, № 6) Чәнуби Әрәбистан «сабеј» јазылары сырасында (е. ә. VIII—ј. е. VI әсрләри) **с** сәсинин ишарәләријлә, демәк олар ки, паралеллик тәшкил едир. Ҝөстәрилән дамғаларын сијаһысында үч ишарә исә (3-чү шәкил, №№ 7, 8, 9) гәдим сами шимал дилләринин **һ** вә с. (5-чи шәкил, №№ 9, 12) сәсләрини ҝөстәрән ишарәләрлә ејнилик тәшкил едир. Ширван дамғаларындан биринин (3-чү шәкил, № 6) там паралелинә ағван әлифбасы сырасында да һәләлик функсијасы мүәјјәнләшмәмиш бир графемдә (4-чү шәкил, № 1) раст ҝәлирик.

Беләликлә ајдын олур, ки, Ширван дамғаларынын әксәријјәти ән гәдим әрәб вә һинд дилләри үчүн ишләнмиш әлифба системиндә сәс, һеча ифадә едән графемләр кими истифадә едилмишдир.

«Ҝәмигаја» ишарәләринин бир групу исә (2-чи шәкил, №№ 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15) ејни заманда Орхон-Јенисеј абидәләринин јазылдығы гәдим түрк әлифбасында **нт, с/ш, ы/и, п, с, б, д, т, з, к, ч** сәсләринин график әламәтләри илә, демәк олар ки, шәкли чәһәтдән үст-үстә дүшүр.

Бу мүгајисәләр ҝөстәрир ки, гәдим түрк дамғалары, чох еһтимал ки, мин илләр бундан әввәл јаранмыш вә гәдим дүнја әлифба системинин формалашмасында (хүсусилә гәдим һинд, әрәб вә с.) әсас мәнбәләрдән бири олмушдур.

** Браһми, сами вә арами јазыларына аид нүмунәләр бу әсәрдән ҝөтүрүлдүјү үчүн бундан сонра мәнбә ҝөстәрилмәјәчәк.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Мурадова С.* Ширван зонасында ашкар едилмиш ишарә вә дамғалар. — Азәрбајчан мадди мәдәнијјәти, VIII. Бакы, 1976, с. 93—103.
2 *Һүсејни Ә.* Ҝәмигаја рәсмләри. — Гобустан, 1973, № 1, 51—53-чү сәһ.

[3] *Ҹәфәров Ҹ. И.* «Кәнчә» сөзүнүн етимолокијасы. — Низами вә мүасирлик. Бакы, 1982, 139—146-чы сәһ.
[4] *Баскаков Н. А.* Ногайский язык и его диалекты. — М.—Л., 1940.
[5] *Климов Г. А.* Вопросы дешифровки агванского (кавказско-албанского) письма — Тайны древних письмен. М., 1970, 444—446-чы сәһ.
[6] *Мельникова Е. А.* Скандинавские рунические надписи. — М., 1977.
[7] Советский энциклопедический словарь. — М., 1982.
[8] *Фридрих И.* История письма. — М., 1966.

НӘСИР РЗАЈЕВ
(Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институту)

ГОБУСТАНЫН ШУМЕР РӘВАЈӘТЛӘРИ

Гәдим мәдәнијјәт вә инчәсәнәтимиздә шумерләрин гүввәтли тә'сирини һәм Ҹәнуби Азәрбајҹан, һәм дә Шимали Азәрбајҹан сәнәт абидәләриндә изләјә билирик [4]. Бу тә'сир гәдим азәрбајҹанлыларын шумерләрлә гајнајыб-гарышмасынын, етник јахынлығынын бир әламәти кими дә чох мараглыдыр. Бу тә'сирин дикәр бир көстәричиси исә Тофиг Һаҹыјев, Ајдын Мәммәдов вә б. дилчиләримизин мүәјјәнләшдирдији түрк-Шумер дил паралеллији фактларыдыр. Бу дилләр арасындакы әлагә гәдим вә узун тарихи бир просесин нәтиҹәсидир.

Гәдим Азәрбајҹан торпағында Шумер мәдәнијјәтиндән хәбәр верән сәнәт абидәләри чохдур. Онлардан бири Ханлардан тапылмыш Сон Тунҹ дөврүнүн (е. ө. II миниллик) мәһсулу олан кичик тунҹ фигурудур. Онун јухары тәрәфи гушу, ашағы һиссәси исә балығы тәмсил едир [3, *21*]. Бурада фигур каинатын ики һиссәсинин, көј вә јералты һиссәләринин пластик сурәти, символик тәсвири кими јарадылмышдыр. Көј јағынты, јералты дүнја исә сују тәмсил етдији үчүн фигур космогоник тәрздә, хејир вә бәрәкәт илаһәсинин сурәти кими һазырланмышдыр. Шумерләрин идеолокијасында әсас јер тутмуш торпағын көјүн ин'икасы олмасы, она ујғун олмасы идејасы бу фигурда өзүнү көстәрир. Белә гарышыг, мүрәккәб формалары образлар Шумер мәдәнијјәти үчүн сәҹијјәвидир.

Бәшәр мәдәнијјәтинә мүһүм астрономик, ријази кәшфләр вермиш шумерләр планетләрин илаһи сурәтләрини јаратмышлар. Онлар планетләрин һәрәкәти, вәзијјәти васитәсилә инсан талејини, кәләҹәк һадисәләри габагҹадан хәбәр вермәјә чалышмыш, астролокија вә ҹадукәрлијин әсасыны гојмушлар. Шаманизм ән'әнәләринә әсасланан шумерләрин дини тәсәввүрләри бүтүн һәјат һадисәләрини хејирхаһ вә бәдхаһ руһларын әмәлләринин нәтиҹәси кими изаһ етмишдир. Одур ки, шумерләрин фәалијјәтиндә

овсунчулуг (макија), фалчылыг ајинләри чох кениш јајылмышдыр. Онларын бу «сәнәт»и гоншу халглара да тә'сир көстәрмишдир.

Е. ө. III миниликдә Гобустанда вә Абшеронда овсунлама ајининә һәср едилмиш гаја тәсвирләри јарадылмышдыр. Атларын чохалдылмасы идејасына һәср едилмиш овсунчулуг ајининә аид гаја тәсвири (46 №-ли даш) Бөјүкдашын јухары мәртәбәсиндәдир. Белә овсунлама ајинләринә һәср едилмиш гаја тәсвирләри Сон Тунҹ дөврүндә даһа чох јарадылмышдыр.

Шумерләрдән кәлмиш овсунчулуг миниликләр боју халгымызын мә'нәви һәјатында мөһкәм көк салдығындан онун изләринә шифаһи халг јарадыҹылығында инди дә раст кәлирик.

Гәдим әҹдадларымызын шумерләрлә мәдәни әлагәсиндән хәбәр верән бир чох мадди-мәдәнијјәт, инҹәсәнәт абидәләри ичәрисиндә Гобустанын күнәш кәмиләри хүсуси јер тутур.

1981-ҹи илдә мәшһур сәјјаһ вә алим Тур Һејердал вә ону мүшајиәт едән ССРИ ЕА Етнографија Институтунун баш елми ишчиси Һенрих Анохин Гобустанын петроглифләринә бахмыш, е. ө. III минилијә аид күнәш кәмиләринин тәсвирләриндә гәдим Шумер мәдәнијјәтинин изини көрмүшләр. Бу һагда Һ. Анохин белә демишдир: «...бу гамыш кәмиләр Шумер дөвру гајыгларынын мүасиридир, «Тигрис»ин прототипләридир. Бу јерләрдә јашајан адамлар белә гајыглары гамышдан ја өзләри һөрүб, ја да онлары көрүбләр. Ола билсин ки, беш мин ил бундан әввәл Әрәбистан дәнизинин саһилләриндә јаранан јуксәк мәдәнијјәтин Гобустан адалары илә әлагәси олуб» [1].

Гәдим дүнја мәдәнијјәтинин көркәмли тәдгигатчысы Тур Һејердал Гобустанын гајыг тәсвирләријлә шумерләрин гајыглары арасында јахынлыг олдуғуну көстәрмишдир [1]. Бу јахынлыг онларын гамышдан тохунмасы, ајпарајабәнзәр бичимдә олмасы, илаһи мәгсәдләрә хидмәт етмәсилә әсасландырылыр. Белә ајпарашәкилли гамыш кәмиләрин илаһи мәншәји вә онларын күнәш аллаһы илә бағлылығы һаггында о јазыр ки, узун илләрдир ки, ај тарихән әввәлки инҹәсәнәтин ән мүһүм мотиви кими мәни мәшғул едирди. Инди фикрим мәни гамыш кәмиләрин бөјүк гурғуларынын Шумердә, инкләрдән әввәлки Перуда вә тәнһа Пасха адасында ајпараја (һилала) аллаһын кәмиси кими бахылдығы күнләрә апарыб. Бу кәмидә күнәш аллаһы вә ән гәдим падшаһларын әҹдадлары кечә вахты көјдә сәјаһәт едирдиләр. Бу е'тигад гәдим шумерләрин вә перулуларын һәм рәвајәтләриндә, һәм дә тәсвири сәнәтләриндә өз әксини тапмышдыр [6, *64*].

Шумерләрин ајшәкилли гамыш кәмиләринин күнәш аллаһы, көјүн баш аллаһы Уту илә бағлылығы Гобустанын күнәш тәс-

вирли гамыш кәмиләринин дә күнәш аллаһы илә әлагәдар олмасына һагг газандырыр.

Гәдим Шумер падшаһларынын е. ә. III миниллијә аид гәбирләриндән тапылмыш бә'зи археоложи абидәләр вә онларла бағлы олан әсатирләр дә күнәш гајыгларынын семантик мә'насыны, мифоложи мәзмунуну ачмаға көмәк едир. Мисал үчүн, Шумерин пајтахты Ур шәһәриндә апарылмыш археоложи газынтыларын нәтичәләри көстәрир ки, ајпара шәкилли күнәш гајыгларынын күмүш вә гәтрандан һазырланмыш моделләрини Шумер падшаһларынын гәбирләринә гојардылар. Шумер падшаһлары аллаһ һесаб едилдијиндән онлар куја өлмәз идиләр. Анчаг вахт кәләндә (јә'ни падшаһлар вәфат едәндә) падшаһлар башга бир дүнјаја кечмәли идиләр. Онда падшаһ ону мүшајиәт едән јахын адамларыјла бирликдә гәбрә гојулмуш гајыгда дәнизин о тајында олдуғу күман едилән башга бир дүнјаја көчмәли иди.

Мараглы бурасыдыр ки, гәдим Мисирдә папирусдан тохунмуш «күнәш кәмиләри»ндән фир'онларын дәфн ајинини кечирмәк үчүн истифадә едилирмиш. Фир'онлуг вахтынын инчәсәнәтиндән јахшы мә'лумдур ки, күнәш аллаһы икинчи дәрәчәли аллаһларла бирликдә папирус гајығында вәфат етмиш фир'ону сон дәфә үзмәк үчүн сон јола мүшајиәт едирмиш [6]. Һеопсун кәмигајыранлары е. ә. 2700-чү илләрдә өлмүш фир'онлар үчүн тахтадан белә бир дәфн кәмиси һазырламышдылар. Тур Һејердал бу кәмини 1969-чу илдә Һеопсда «Ра» сәјаһәт кәмисини папирусдан тохутдуркән көрмүшдү.

Гәдим јунанларын дини тәсәввүрләринә көрә, ахирәт дүнјасы бу дүнјадан су васитәсилә — дәнизлә, чајларла ајрылмышды. Одур ки, јунан әсатириндә јаранмыш Харон өлүләрин руһларыны гајыгда чајдан кечирәрәк ахирәт дүнјасына јола салырмыш [5, *260*].

Бурада III әсрдә Иранда баш галдырмыш маниһејизм фәлсәфи-дини чәрәјанынын бир еһкамыны хатырлатмаг лазымдыр. Бу еһкама көрә, куја бүтүн варлыгларын чаны, руһу вардыр. Руһлар әбәдидир, өлмәздир. Онлар бир варлыгдан башга бир варлыға кечәркән анчаг чилдләрини, габыгларыны дәјишир. Бу гајда илә руһлар өз јерләрини дәјишмәк үчүн әввәлчә ишығын тә'сири илә шәр галыгларындан тәмизләнмәли идиләр. Бу мәгсәдлә руһлары ишыға јахын апармаға гајыглардан истифадә едилирмиш. Куја күнәш илә ај һәмин руһ дашыјан гајыглар имиш [2, *33*]. Маниһејләрин бу дини-фәлсәфи фикирләри III әсрдән јајылмаға башласа да, онун көкләри чох гәдим дөврләрин әсатирләрилә бағлыдыр. Чох ола биләр ки, күнәшин вә ајын өлүләрин руһларыны

дашыјан гајыглар олмасы әфсанәси тунч дөврүндә гәдим гобусланлылара да бәлли имиш.

Гобустанын күнәшли гајыг тәсвирләринин јухарыда гејд етдијимиз әсатири рәвајәтләрлә бағлылығына шүбһә јохдур.

Бүтүн бу тарихи мә'луматлар күнәш тәсвирли Гобустан гајыгларыны өлүләри, ја да онларын руһларыны ахирәт дүнјасына јола салан дәфн гајыглары сајмаға имкан верир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Горохов Алексеј.* «Тигрис»ин нечәнчи миниллијидир? — Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 18 декабр 1981-чи ил.

2 *Маковелски А. О.* Азәрбајчанда гулдарлыг гурулушу вә илк феодализм дөврүндә фәлсәфи фикрин доғмасы вә инкишафы. — Азәрбајчан фәлсәфә тарихи үзрә очеркләр. Бакы, 1966, I чилд.

3 *Рзајев Нәсир.* Әсрләрин сәси. — Бакы 1974.

4 *Рзајев Нәсир.* Мө'чүзәли гәринәләр. — Бакы, 1984.

5 Мифологический словарь. — Л.,1961.

6 *Хейердал Тур.* Экспедиция «Тигрис». — Юность, 1980, № 7.

КАМАЛ АБДУЛЛАЈЕВ

(Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Харичи Дилләр Институту)

ТӘДГИГАТЧЫ МӨВГЕЈИ ВӘ ДИЛ АБИДӘСИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ

Ајдындыр ки, тәдгигатчы илә тәдгиг едилән објект (материал) арасында мүхтәлиф типли мүнасибәтләр мөвчуд олур ки, бу мүнасибәтләри бир систем кими тәсәввүр етмәк арашдырычылыг бахымындан зәруридир. Кениш планда көтүрсәк, бу мүнасибәтләр системинин бу вә ја башга шәкилдә јаранмасы тәдгигатчынын бүтөвлүкдә концептуал јүкүндән вә тәдгиг едилән материалын мәдәнијјәт амили кими статусундан, јериндән асылыдыр*. Ејни заманда о да сон дәрәчә әһәмијјәтлидир ки, тәдгигат заманы һәр һансы мүнасибәтләр системи јох, тәдгиг едилән материалын өзүнүн өзүнә бәрабәрлијини, башга сөзлә десәк, материалын аутокенлијини тә'мин едән мүнасибәтләр системи јарансын. Бу типли мүнасибәтләрин јаранмасы, шүбһәсиз ки, тәдгигатчыда бир сыра хүсуси кејфијјәтләрин олмасыны тәләб

---

* Мәдәнијјәт амили дедикдә, ичтимаи бахымдан тәдгиги зәрури һесаб едилән бүтүн објект вә һадисәләр нәзәрдә тутулур. Бу бахымдан тәдгигатчы диггәтини чәлб едән һәр бир материал мәдәнијјәт амили сајыла биләр.

един. Бу хүсуси кејфијјәтләр ичәрисиндә биринчи олараг тәдгигатчынын тәдгиг етдији материалда кизләнмиш мүгавимәти (!) һисс етмәк бачарығыны көстәрмәк лазымдыр.

Материалын мүгавимәти һисс едилмәјә дә биләр. Бу заман материалын надирлији шүбһә алтына алынмыш олур вә истәристәмәз материала онун аутокенлијијлә бағлы олмајан әламәтләр шамил едилир. Гносеоложи бахымдан јозумлар вариативлијинә кәтириб чыхара билән бу һал, һеч шүбһәсиз ки, материалын онтоложи варлығыны да думанлара бүрүјүр.

Дилчилик тарихиндә материалын мүгавимәтини кифајәт гәдәр һисс етмәмәк һалларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу һал, С. Н. Ивановун тә'бириничә десәк, тәдгигат објектинә кәнардан, субјектив шәкилдә кәтирилмә һал кими гијмәтләндирилмәлидир. С. Н. Иванов јазыр: «Этот субъективный момент в грамматических штудиях неизбежно проявлялся в методе объяснения от известного и привычного, то есть в сопоставлении изучаемых грамматических явлений с аналогичными или в чем-либо сходными фактами родного языка исследователя или же языков более изученных (как правило, эти два понятия совпадали)» [4, *56*].

Түрк дилләринин елми тәдгигинин башланғыч мәрһәләсиндә фәалијјәт көстәрмиш рус вә харичи дилчи-түркологларын тәһлил методуна нәзәр салсаг, гејд едилән вәзијјәтин конкрет тәзаһүрү илә растлашарыг. Доғма дилин тә'сириндән гуртула билмәмәк јени материалы гијмәтләндирмәдә, һеч шүбһәсиз ки, мүсбәт рол ојнамамышдыр. Чүнки бу материалын спесификлији бу заман диггәтдән јајынмыш, даһа дәрин шәрһә лајиг мәсәләләр чохдан мә'лум олан вә тәбии ки, даһа асан вә әлверишли принсипләрлә гијмәтләндирилмиш, нәтичә е'тибарилә бу метод бир нөв Прокруст чарпајысына чеврилмишдир. Ј. А. Потселујевски гејд едир ки, «исторически сложилось так, что разработка грамматики тюркских языков (особенно поначалу) находилась под сильным влиянием русского языкознания. Во многом это играло положительную роль, так как обогащало развивающуюся науку достижениями русистики, но оно же имело и свои теневые стороны, в частности приводило к тому, что реальное содержание категорий русской грамматики в явной или неявной форме приписывалось категориям тюркских языков» [6, *181*]. Беләликлә ајдын олур ки, материала мүдахиләнин үздән олмасы, принсипләрин формал көчүрүлмәси бир чох һалларда түрк дилләринин спесифик грамматик гурулушларынын тәгдиминдә ләбүд тәһрифләрә кәтириб чыхармышдыр. Бу тәһрифләр сырасында ән көзәчарпаны вә кирдији дөнкәдән һәлә дә чыха билмәјәни, демәли, бу күн үчүн дә актуал сајыла биләни будаг чүмлә вә

тәркибләр проблемидир. Зәннимизчә, мәсәлә мә'лум олду; тәкчә елә бу факт мәсәләнин чиддилијинә кифајәт дәрәчәдә ишарә едир. Башга тәрәфдән, еjни заманда ону да унутмаг олмаз ки, мүхтәлиф типли дилләрин бу шәкилдә бир универсал методла өјрәнилмәсинин мүсбәт нәтичәләри дә јох дејил. Һинд-Авропа дилләри аиләсинин варлығы артыг сүбут едиләндән сонра, јә'ни дилчиликдә мүгајисәли-тарихи методун пүхтәләшиб чошғун фәалијјәтдә олдуғу бир дөврдә (тәхминән XIX әсрин икинчи јарысыны нәзәрдә тутуруг) түрк дилләринә дә беләә күчлү метод вә принсипләр чәббәханасынын тәтбиги, һеч шүбһәсиз ки, тәдгигат бахымындан пәракәндә вәзијјәтдә олан мүхтәлиф түрк дилләрини ваһид бир систем, аилә шәклиндә бирләшдирмәјә хидмәт етмишдир. (Бу бахымдан акад. В. В. Радловун хидмәтләрини хатырламаг кифајәтдир). Проф. Ә. Ә. Макајев јазыр: «...опыты построения сравнительной грамматики индоевропейских языковых семей убеждают в том, что методике сравнительного языкознания, разработанная на материале индоевропейских языков, может с полным правом претендовать на универсальный характер. Существует лишь один сравнительно-исторический метод для всех языковых семей» [5, *193—194*].

Бунунла беләә, о да ајдындыр ки, бу дејиләнләр вә Ә. Ә. Макајевин фикри даһа чох үмуми шәкилдәдир вә үмуми методоложи принсип кими доғрудур.

Биз бураја гәдәр тәдгигатчы мөвгејиндән вә мүхтәлиф типли дилләрә тәдгигатчы мүнасибәтиндән бәһс етдик. Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Мәсәләнин о бири тәрәфи мә'лумун намә'лума субјектив шәкилдә апарылмасынын бир дил чәрчивәсиндә тәзаһүрү илә бағлыдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу һалда «намә'лум» анлајышынын мәзмуну бир гәдәр «јүнкүлләшдирилмәлидир». Мүмкүнсә, онун «квазинамә'лум» термини илә дәјишдирилмәси мәгсәдәујғун оларды.

Конкрет дилин һәм инкишаф ганунаујғунлуглары вә һәм дә онун һәр мәрһәләдә тәбии, аутокен јозуму дил тарихчиләрини дүшүндүрән глобал проблемләрдәндир. Демәли, Сөссүрүн арханынча кетсәк, бир тәрәфдән һәрәкәтдә олан дили, онун диахроник планыны, дикәр тәрәфдән исә дурғун дили, онун синхрон планыны фәргләндирмәк вачибдир. Бә'зән дил тарихчиләри һәр һансы тарихи дөврүн дил мәнзәрәсини верәркән елә күман едирләр ки, бу заман диахроник дилчиликлә мәшғул олурлар. Һалбуки тарихи планда да синхрон дилчилик методлары вә принсипләри өзүнү көстәрир. Беләә ки, мүәјјән дил дөврү (тутаг ки, XVI әср) өјрәниләркән тәдгигатчы гаршысында дил категоријаларынын инкишафы јох, бу категоријаларын тәсвирини вә ја-

худ системдәки јерини мүәјјәнләшдирмәк вәзифәси гојубса, о заман ајдындыр ки, тәдгигат јенә дә синхрон дилчилик сәрһәдләриндән кәнара чыхыр.

Мә'лумдур ки, һәр һансы тарихи дил абидәси биринчи нөвбәдә мәнсуб олдуғу дөврүн дил мәнзәрәсини әкс едир. Һәр һансы дөврүн дил мәнзәрәси, һеч шүбһәсиз ки, бу күн үчүн (бу сәтирләрин охуначағы күн үчүн) функсионал әһәмијјәт дашыјан дил системи илә сон дәрәчә мүрәккәб әлагә телләри илә бағлана биләр. Бу бахымдан конкрет тарихи дил дөврүнүн мәнзәрәсини аутокен шәкилдә бәрпа етмәк бир дә она көрә вачибдир ки, бу, диахроник тәдгигатларын дәгиглијини тә'мин етмиш олур. Дәгиг диахроник тәдгигатлар исә мүасир дил мәнзәрәсини ајдын көрмәк үчүн әвәзсиз васитәдир. Демәли, чеврә гапаныр. Мүасир дил системинин изаһы диахроник вә тарихи синхрон тәдгигатлардан кәнарда тәсәввүр едилмәздир. Бәс әксинә нечә? Мүасир дил системинин фактлары вә бу фактларын бу вә ја башга шәкилдә гијмәтләндирилмәси тарихи синхрон планда апарылан тәдгигат үчүн нә верә биләр? Бизә белә кәлир ки, конкрет дил гурулушунун тарих боју бүтөвлүјүнү тәсбит етмәк имканындан башга һеч нә. Ејни заманда белә бир һал тәһлүкәли бир аддымы да даим өзүндә кизләтмиш кимидир. Бу, ејни заманда, тарихи синхрон плана мүасир дил системиндәки фактлардан чыхыш едиб јанашмаг вә јозмаг кими елмилијә әкс бир «тәчавүз»дән башга бир шеј дејилдир.

Мә'лумдан квазинамә'лума доғру апаран јол сон нәтичә е'тибарилә мүгајисә едилән (әкәр мүгајисә варса) тәдгигат објектләринин (бир тәрәфдән тарихи, бир тәрәфдән мүасир) спесификлијини силмәјә доғру апаран јолдур. Бир тәдгигат материалыны әсас чыхыш нөгтәси кими көтүрүб о бирисинин фактларыны бу биринчијә ујғунлашдырмаг, һеч шүбһәсиз ки, лабүд олараг ејниликләрә кәтириб чыхарыр. Белә оланда спесификаја да артыг јер галмыр вә мүгајисәнин өзү дә әслиндә «мүгајисә үчүн һеч бир имкан гојмамаг» кими чох гәрибә бир нәтичәјә дөнүр, чүнки ајдын мәсәләдир ки, ејниликләр мүгајисәјә кәлмәз. Гәрибә дә олса, мүгајисәнин мәгсәди өз дахилиндә мүгајисәсизлик идејасыны кизләдир.

Бир факт әтрафында фикримизи конкретләшдирмәјә чалышаг. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары нәинки дил, үмумијјәтлә мәдәнијјәт тарихимизин надир, тәкрарсыз өрнәјидир. Тәбиидир ки, бу абидәјә тәдгигатчы мүнасибәти дә сон дәрәчә спесифик олмалыдыр. Дил гатындакы спесификлик јалныз өзүнүн дахил олдуғу систем чәрчивәсиндә јозулмалы, истәр фонетик, истәр грамматик вә ја лексик хүсусијјәтләр јалныз аид олдуглары дил

дөврүнүн мәнзәрәсинин адекват әкси кими ишыгландырылмалыдыр.

Бу јолда тәдгигатчынын гаршысында бир сыра објектив вә субјектив манеәләр чыхыр. Субјектив манеәләр тәдгигатчы имканына дахилдир, беләдә тәдгигатчынын објектив мүнасибәти вә бундан доған нәтичәләр нәзәрдә тутулур: мә'лумун намә'лума шамил едилмәси, бу шамиллијин дәрәчәси, бунун објектин изаһына тә'сири вә б. субјектив манеәләр сырасына дахил едилә биләр. Објектив манеәләр исә тәдгигатчы имканындан харичдәдир. «Дәдә Горгуд» типли абидәләрин дилинин аутокен шәкилдә өјрәнилмәси јолунда ән бөјүк објектив манеә әрәб әлифбасыдыр десәк, бизчә, сәһв етмәрик.

Мә'лумдур ки, әрәб әлифбасында әксәр саитләр өз шәкли ифадәсини тапмыр. Бу да «Дәдә Горгуд»ла мәшғул олан мүхтәлиф мүәллифләри «Дәдә Горгуд» мәтнинин мүхтәлиф јозмаларына кәтириб чыхармышдыр.

Биз бир дил фактынын изаһыны нүмунә кими көтүрүб тәдгигатчы мөвгејинин бу јозумдакы ролундан, «мә'лумдан намә'лума» методунун мәнфи тә'сириндән бәһс етмәк истәрдик. Бунун үчүн ән ајдын нүмунәләрдән бири кими чыхышлыг һал шәкилчисинин дастанда ифадә олунмуш формал әламәтини көтүрмәк олар.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын көркәмли тәдгигатчысы Ә. Дәмирчизадә бу әламәтлә әлагәдар јазыр: «Исмин чыхышлыг һал шәкилчиси... бә'зән шәрги түрк дилләриндә олдуғу кими гапалы саитлә — «-дын/-дин», бә'зән гәрби түрк дилләриндә олдуғу кими ачыг саитлә «-дан/-дән» шәклиндә ишләнмишдир» [2, *77*]. Ә. Дәмирчизадәнин кәтирдији мисаллар бунлардыр: **өндин** — «Гырыш күнү өндин дәпән», **дағдан, судан** [јенә орада].

Азәрбајчан дили тарихинин тәдгигатчысы Һ. Мирзәзадә дә чыхышлыг һал шәкилчисинин гапалы саитлә ифадәсини Азәрбајчан дили үчүн тәбии сајмыр. О јазыр: «Мүхтәлиф дөврләрин јазысында ишләнмиш бу шәкилчини Азәрбајчан дили үчүн нормал һесаб етмәк олмаз, чүнки буна чох аз, һәм дә мүәјјән јазычыларын дилиндә тәсадүф едилир. Шифаһи халг әдәбијјаты дилиндә вә диалектләрдә дә бу хүсусијјәт јохдур» [3, *85*].

А. Ахундов да, Ә. Дәмирчизадә вә Һ. Мирзәзадә кими, гапалы саитли чыхышлыг һал шәкилчисинин Азәрбајчан дилиндә аз-аз ишләндијини хүсуси нәзәрә чарпдырыр: «и» саити бә'зи конкрет һалларда «ә» саитинин јеринә ишләнмишдир. Бу һалы биз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында, орта әсрләрдә Кишвәринин,

Мәсиһинин, Әманинин әсәрләринин дилиндә јалныз исмин чыхышлыг һал шәкилчисиндә көрүрүк» [1, *30*].

Кәтирилән парчалардан мә'лум олур ки, һәр үч алим дилимиздә тарихән **-дан/-дән** чыхышлыг һал формасы илә јанашы **-дын/-дин** формасынын да ишләндијини гејд едир, ејни заманда ишләнмә үстүнлүјүнү мүасир дилдә дә фәалијјәтдә олан ачыг саитли **-дан/-дән** шәкилчисинә верир.

Бизә белә кәлир ки, һәр үч тәдгигатчы мүасир дилдәки ишләк форманы, јә'ни әсасән **-дан** формасыны «Дәдә Горгуд» дастанларынын дилинә механики сурәтдә көчүрүр. «Дәдә Горгуд» мәтнинин факсимилеси илә танышлыг [8] чыхышлыг һалын әламәти кими бурада **-дан** формасынын гејд олунмасына е'тираз доғурур. Чүнки М. Еркинин «Дәдә Горгуд китабы» адлы әсәриндәки факсимилеләрдә (әсасән Дрезден нүсхәсиндә) чыхышлыг һал формасынын галын саити (әлиф) јазылмыр. «Ә» саитинин ишарә едилмәси сәбәби ајдындыр. Архасыра «а» саитинин јазыда чыхышлыг һал формасында өзүнү көстәрмәмәси исә, бизә белә кәлир ки ,әлифин әрәб әлифбалы мәтнләрдә ишләнмә ганунаујғунлуглары илә бағлы дејил, јә'ни әлифин бурадакы објектив јохлуғу ону тәсәввүр етмәјә вә букүнкү дил фактыны гәдим абидәнин дилинә шамил етмәјә имкан вермир. Әлифин ишләнмә ганунаујғунлуглары илә **-д[а]н** форманты арасында әлагәнин олмамасы бир дә она көрә инандырычыдыр ки, башга мәгамларда, **д[а]н** форманты чыхышлыг һалын ифадәчиси олмајанда әлиф ишләнә билир. Мәс.: «Шаһи-Мәрдан» ифадәсиндә *Мәрдан* сөзүнүн тәркибиндәки *-дан* формача чыхышлыг һал шәкилчисинин ифадәсијлә ејнидир вә бу һалда факсимиледә әлиф ишләнир. Башга һалда — чыхышлыг һал функсијасында исә әлиф ишләнмир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Ә. Дәмирчизадәнин **-дан** шәкилчисинә аид кәтирдији мисалларда да әлифсиз формалар өзүнү көстәрир: дағдан, судан [2, *77*].

Дејиләнләрдән белә бир нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, тәдгигатчылар мүасир дилдәки форманы «Дәдә Горгуд» дастанларынын дилинә механики сурәтдә тәтбиг едирләр; мә'лум билији намә'лум (квазинамә'лум) материала көчүрүрләр. Беләликлә, тарихи факт мүасир дил призмасындан изаһ едилдикдә онун (јә'ни тарихи фактын) дәјәри итирилмиш олур.

Фарс вә әрәб дилли абидәләрдән фәргли олараг Азәрбајҹан дилли абидәләрдә (әсасән «Китаби-Дәдә Горгуд» нәзәрдә тутулур) әлифин бурахылма ганунаујғунлуглары өзүнү көстәрмир. Јә'ни әлиф бурахылыбса, онун охунушда вә мүасир јазыда сүн'и

бәрпасы әслиндә материала онда олмајан хүсусијјәт ашыламаг демәкдир, чүнки һәгигәтән ишләнмә мәгамында әлиф јазылыр.

«Ачыг (галын) саитли чыхышлыг һал формасы Дәдә Горгуд дилинә хас дејил» нәтиҹәсинә кәлмәк нә гәдәр чәтин олса да (мүасир дил билијиндән чыхыш едәрәк), фактлар әслиндә буну көстәрир. Азәрбајҹан дилинин тарихиндә (Дәдә Горгуд дили кәсијиндә) гапалы (галын) саитли чыхышлыг һал формасынын **(-дын)** функсијада олмасыны һәм әлифба тәксиб еләмир (јә'ни Дәдә Горгудун мәтни белә шәрһә имкан верир), һәм дә гапалы саитли **-дын** формасынын билаваситә аид едилдији ујғур дилинин (һәм гәдим, һәм мүасир) [7] Азәрбајҹан дили илә мүхтәлиф дил сәвијјәләриндәки јахынлыг дәрәҹәси буну күман етмәјә имкан верир. Бундан әлавә, мүасир ачыг саитли форманын дил тарихиндә гапалы вариантда ишләнмәсинә елә Дәдә Горгуд материалында (дүздүр, башга мүнасибәтдә) раст кәлинир: Чан, нә һејбәтли гочасын? [9, CCLI]. Демәли, гапалы саитли форма чыхышлыг һалда да өзүнү көстәрә биләрди. Анҹаг мүасир дилдә **-дан** шәкилчисинин Дәдә Горгуд дилиндә **-дын** шәклиндә ишләнмәсини әслиндә «гочасан — гочасын» гаршылашдырмасындан фәргләндирмәк ваҹибдир. Бу гаршылашдырма компонентләри дил тарихи боју бири дикәринә кечән формалары өзүндә сахлајырса вә бурада просессуал дәјишмә өзүнү көстәрирсә, Дәдә Горгуд дилиндәки чыхышлыг һалын **-дын** формасынын мүасир дилдәки **-дан** формасына кечмәсини гәти сөјләмәк чәтиндир.Чүнки бунлар мүстәгил формалар да ола биләр. Әслиндә бизим ајдынлашдырмаға чалышдығымыз мәсәләјә бунун бир елә дәхли дә јохдур.

-дын формасынын мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнмәсини биз бир сөзүн тәркибиндә дә мүшаһидә едирик. Азәрбајҹан дилиндә «ајдын» сөзүнүн хүсуси исминин тәркибиндәки **-дын** форманты әслиндә чыхышлыг һалын «дондурулмуш» функсијасындадыр*. «*Ајдын*» **ај** вә **-дын** морфемләриндән ибарәт олуб мүасирләшдирилсә ајдан, аја мәхсуслугдан кәлән, ај кими тәмиз мәфһум мә'насыны верир. Тәсадүфи дејил ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә бунунла паралел олараг *Ајдан* хүсуси исми дә ишләнир. Бу сонунчунун исә, мүасирликдән чыхыш етсәк, јухарыдакы мә'нада даһа көрүмлү етимолокијасы вар.

Нәтиҹә олараг демәк лазымдыр ки, бир дилин мүасир материалындан чыхыш едиб онун тарихи илә бағлы үмумиләшдирмәләр апармаг мүхтәлиф типли дилләрин спесифик әламәтләри-

* *Ред.* — Түркоолокијада **ајдын** сөзүнүн мүхтәлиф етимоложи тәһлили вардыр.

701—17

нин бири — дикәринә шамил едилмәси гәдәр мәс'улијјәтлидир. Һәр ики методоложи аддым кифајәт гәдәр нәзәри вә фактик материалын чәлб едилмәмәсини нәзәрдә тутур. Бир дил системинин тарих боју мүхтәлиф нөгтәләринин һәр биринин өз «мүгавимәт» дәрәчәси вар. Јазымызын әввәлинә гајытсаг, материалын мүгавимәтини һисс етмәк вә бу мүгавимәтдән чыхыш едәрәк дил һадисәсинин дәјәрини мејдана чыхармаг тәдгигатчынын објектив мүнасибәтинин ән вачиб компонентидир. Биз јалныз бир дил факты әсасында бу мүнасибәтин маһијјәтини ачмаға чалышдыг вә бизә белә кәлир ки, «Дәдә Горгуд» дастанларынын дили илә бизә белә фактлар кифајәт гәдәрдир. Кичиклијиндән, бөјүклүјүндән, садәлијиндән, мүрәккәблијиндән асылы олмајараг (дил фактынын гијмәти белә диференсиаллашманы гәбул етмир!), дил һадисәси вә ја факты систем дахилиндә тутдуғу мөвге илә гијмәтлидир. Вә конкрет һалда чыхышлыг һал шәкилчисинин **-дын** формасында дил тарихимиздә әвәз едилмәз шәкилдә өзүнә јер тапмасы фактынын орталыға чыхарылмасы дастанларын һәм дил хүсусијјәтләринин ачыгланмасында, һәм дә бир-бириндән ареалча узаг дил групларынын әлагәләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1 *Ахундов А.* Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы. — Бакы, 1973.
2 *Дәмирчизадә Ә.* «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. — Бакы, 1959.
3 *Мирзәзадә Һ.* Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. — Бакы, 1962.
4 *Иванов С. Н.* Об изучении грамматики тюркских языков. История и современность. — Советская тюркология, 1976, № 5, с. 54—66.
5 *Макаев Э. А.* Общая теория сравнительного языкознания. — М., 1977.
6 *Поцелуевский Е. А.* Сравнительная степень и аффикс *-рак*. — Тюркологические исследования. М., 1976, с. 181—193.
7 *Тенишев Э. Р.* Строй сарыг-югурского языка. — М., 1976.
8 *Ergin Muharrem.* Dede Korkut kitabı. — Ankara, 1958, I c.
9 *Gökyay Orhan Şaik.* Dedem Korkudun kitabı. — Istanbul, 1973.

ФӘРҺАД РАМАЗАН ОҒЛУ ЗЕЈНАЛОВ

Совет түрколокијасына ағыр итки үз вермишдир. 1984-чү ил октјабр ајынын 16-да Азәрбајчан Дөвләт Университетинин түрколокија кафедрасынын мүдири, филолокија елмләри доктору, профессор Фәрһад Рамазан оғлу Зејналов јарадычылығынын чичәкләндији дөврүндә, 55 јашында арамыздан кетмишдир.

Бүтүн дилчилик фәалијјәтини түрколокијаја јөнәлдән Ф. Р. Зејналов бир сыра монографијаларын, дәрсликләрин, јүздән артыг елми мәгаләнин мүәллифи кими танынмыш, Азәрбајчан совет түрколокијасыны нечә-нечә адлы-санлы бејнәлхалг јығынчагда тәмсил етмишдир.

Ф. Р. Зејналовун мүасир түрк дилләринин, еләчә дә әски түрк јазылы абидәләринин өјрәнилмәсиндә чох бөјүк әмәји вардыр. Бу бахымдан онун «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасына даир очеркләр» (Бакы, 1959), «Түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри» (Бакы, 1971), «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» (2 һиссә, Бакы, 1974—1975), «Гәдим түрк јазылы абидәләри» (Бакы, 1980) әсәрләрини ајрыча көстәрмәк кәрәкдир.

«Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» вә «Түркололокијаја кириш» курсларынын јарадычысы олан Ф. Р. Зејналов «Түркололокијанын әсаслары» (Бакы, 1981) дәрслијини дә јазмышдыр. Кәркин әмәјин мәһсулу олан бу әсәри елми ичтимаијјәт рәғбәтлә гаршыламыш, курсун өјрәнилдији республикаларда да о, дәрслик кими көтүрүлмүшдүр.

Фәрһад мүәллим университетдә түркололокија кафедрасыны јаратмыш, она 15 илдән артыг бачарыгла башчылыг етмишдир.

Ф. Р. Зејналовун түркологларын јетишдирилмәсиндә дә бөјүк әмәји вар. Онун јетишдирмәләри истәр Азәрбајчанда, истәрсә дә өлкәмизин мүхтәлиф елм очагларында чалышырлар.

Јурдуна, елинә севки, дүзлүк, доғручуллуг, мәрдлик, инсан-

севәрлик, партија принсипиаллығы вә өзүнә сәдагәт — бир инсан кими Ф. Р. Зејналову сечдирән кејфијјәтләр бунлардыр. Торпаға әбәди говушан о көзәл инсан нәшријјатлардакы 4 елми китабынын нәшрини көрә билмәди.

Ф. Р. Зејналовун унудулмаз хатирәси ону танықанларын, һәмкарларынын, тәләбәләринин үрәјиндә әбәди јашајачагдыр.

Топлунун редаксија һеј'әти

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР—СОДЕРЖАНИЕ

Дил тарихинин үмуми-нәзәри мәсәләләри
Общие и теоретические вопросы истории языка

Айдын Мамедов. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках. 5

Фәрһад Зејналов. Азәрбајчан дилинин мәншәји мәсәләсинә даир. 22

Әләвсәт Абдуллајев. Азәрбајчан дилиндә $p \sim з$ мүнасибәти. . . 30

Вагиф Асланов. Дахили бәрпа үсулу вә Азәрбајчан дилинин јазыјагәдәрки фономорфоложи вә лексик-семантик мәнзәрәсинин өјрәнилмәси. 38

Әдаләт Таһирзадә. Қәсрәвичилик: көкү, өзәји, ардычылары, дирилдилмәси. 44

Јунис Мәммәдов. Мүстәгиллијини итирән көкләрин чохһечалылыға доғру инкишафы һаггында. 59

Ариф Рәһимов. Азәрбајчан дили үчүн асемантикләшмиш бә'зи көк морфемләрин изаһында М. Кашғарлы «Диван»ынын ролу. . . 66

Типолокија вә дил әлагәләри
Типология и языковые связи

Фиридун Джалилов. Морфонологическая типология (морфема *гу* «голос» в языках мира). 70

Вагиф Асланов, Аза Мирзоева. Сравнительно-сопоставительный анализ слов темпоральной семантики в языках различного типологического строя. 88

Хабиб Зарбалиев. О числительных азербайджанского и индонезийского языков. 95

Имран Мәликов. Хатт-үмумтүрк дил паралелләри. 100

Артем Куранян. Древнеазербайджанские собственно-личные имена в системе удинской антропонимии. 106

Новрузали Мамедов. Азербайджанско-талышские языковые связи на уровне лексики. 111

Мәммәдәли Новрузов. Мәкани һаллар. 116

Ономастика

Тофиг Һачыјев. Азәрбајчанын гәдим ономастикасына даир. . . . 125

Ворошил Гукасян. Азербайджанские палеотопонимы в закавказских источниках. 136

Е'тибар Гулујев. Азәрбајчан дилиндә «мешә» вә «ағач» анлајышлы сөзләр һаггында. 150

Һүсамәддин Мәммәдов. «Дәфтәри-мүфәссәли-әјаләти-Тифлис»дә јер адлары. 156

Аjдын Гасымов. Бajат боју, «бajат» сөзү, бajатлылар. 163
Тофиг Әһмәдов. Азәрбajҹан палеотопонимиjасында гәдим лексик-семантик елементләр. 169
Әлимухтар Ағаjев. «Китаби-Дәдә Горгуд»да ишләнән зоонимләр вә һејвандарлыгла бағлы терминләр. 179

Мәнбәшүнаслыг, мифолокиjа вә етнографиjа
Источниковедение, мифология и этнография

Сүлејман Әлиjаров. «Дәдәм Горгуд» китабында анахаганлыгы тарихинин изләри. 185
Фәрамәз Магсудов. Саз сәнәтимиз һаггында. 198
Васим Мәммәдәлиjев. Азәрбajҹан вә Орта Асиjа дилчилик ән'әнәләри. 201
Рамазан Әһмәдов. Ҹаһизин әсәрләриндә түрк халглары вә онлара мүнасибәт мәсәләси. 210
Исмаjыл Исмаjылов. Әски jазылы абидәләрдә һәмчинс үзвләр. . . 215
Азад Нәбиjев. Әфсунлар вә әски инамлар. 216
Ариф Аджалов. Трансформации одного древневосточного эпического образа в сравнительно-типологическом освещении. 223
Рахман Бадалов. Героический эпос как выражение этнической истории. 228
Ниjази Меһдиjев. Орта әср Азәрбajҹан мәдәниjјәтинин бә'зи етник әсаслары. 235
Ҹ. И. Ҹәфәров. Азәрбajҹан дамғалары. 240
Камал Абдуллаев. Тәдгигатчы мөвгеjи вә дил абидәсинин өјрәнилмәси. 251
Фәрһад Рамазан оғлу Зејналов 259

ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

выпуск II

АЗӘРБАJҸАН ФИЛОЛОКИJАСЫ МӘСӘЛӘЛӘРИ

II бурахылыш

Нәшријјат редакторлары *Ә. Новрузова, М. Василенко*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *В. Огнијенко*
Корректорлары *Н. Һәмзәјева, Н. Мәликова*
ИБ № 1304

Јығылмаға верилмиш 6. 10. 84. Чапа имзаланмыш 3. XII. 84. ФГ 02795. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 15,34. Рәнкли шәрти ч/в. 15,34. Һес.-нәшријјат вәрәги 15,51. Тиражы 3200. Сифариш № 701. Гијмәти 2 ман. 70 гәп.
«Елм» нәшријјаты

370143, Бакы-143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчији, Әсас бина.
Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына мәтбәәси, Бакы, Әли Бајрамов күч., 3.